

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. MEŞRUTİYET VE ATATÜRK DÖNEMİ
EKONOMİ POLİTİKALARINA DAİR
KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME

Çağdaş Cansın KORKMAZ

Danışman
Prof. Dr. Türkmen TÖRELİ

İZMİR-2021

TEZ ONAY SAYFASI



YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “II. Meşrutiyet ve Atatürk Dönemi Ekonomi Politikalarına Dair Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

21/05/2021

Çağdaş Cansın KORKMAZ



ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

II. Meşrutiyet ve Atatürk Dönemi Ekonomi Politikalarına Dair Karşılaştırmalı

Bir Değerlendirme

Çağdaş Cansın KORKMAZ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı

Bu çalışmada öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönem ve yenileşme asırlarındaki iktisadî işleyişi, çalışmanın esas konusuna tarihsel bir zemin oluşturmak amacıyla kısaca irdelenmektedir. Devletin ekonomiye bakışının ortaya konulmasının akabinde, ekonominin hangi iktisadî parametreler üzerine inşa edildiği, gelirler ve giderler sistematigi üzerinden ele alınmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî işleyişindeki bozulmalar ve düzeni tamir etme çabaları, Osmanlı-Türk yenileşme tarihi ölçütleri içinde değerlendirilmektedir. Çalışmanın esas kısımlarında ise, Türk yenileşme tarihinin başat aktörlerinden İttihat ve Terakki Fırkası'nın, II. Meşrutiyet döneminde uyguladığı ekonomi politiği olan, millî iktisat ile Atatürk Dönemi'nde uygulanan iktisat politikaları incelenmektedir. Bu çalışmanın temelinde, II. Meşrutiyet ve Atatürk Dönemi iktisat politikalarının, benzerlik ve farklılıkları karşılaştırmalı olarak ortaya konularak, II. Meşrutiyet'ten Atatürk Dönemine iktisadî devamlılığın incelenmesi fikri mevcuttur. Çalışmanın genel savı, II. Meşrutiyet Devri'nin Cumhuriyet'in iktisadî laboratuvarı olduğunun kanıtlanmasıdır. Savın kanıtlanması amacıyla, döneme dair resmi arşiv kayıtları, süreli yayınlar, fikir insanlarının çalışmaları ve hükümetlerin iktisadî faaliyetleri detaylı bir biçimde tahlil edilmektedir. Bu bağlamda her iki dönem, fikir ve eylem bazında değerlendirilmektedir. Karşılaştırmaların sonucunda, İttihat ve Terakki Fırkası ile başlayan millî iktisat fikrinin, Atatürk Dönemi'nde de devam ettiği ve söz konusu iktisadî yaklaşımın ulus devlet inşa sürecine katkı sağladığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet, Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Atatürk, Millî İktisat.



ABSTRACT

Master's Thesis

A Comparative Evaluation on the Economic Policies of the 2nd Constitutional Era and Atatürk Period

Çağdaş Cansın KORKMAZ

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

History of the Turkish Republic Program

In this study, firstly, the economic function of the Ottoman Empire in the classical era and innovation centuries is briefly scrutinized to form a historical basis for the action of the study. Following the expression of the state's view, the economic parameters on which the economy is built are discussed over revenue and expense systematics. The deteriorations in the Ottoman Empire's economic function and the efforts to adjust the system are evaluated within the Ottoman-Turkish innovation history criteria. And in the fundamental parts of the study, the national economy, an economic policy that was applied by one of the principal actors of the Turkish innovation history Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakki Cemiyeti), in the II. Constitutional Era and economic policies in the Atatürk Era economic policy are examined. Based on the study, the idea of examining the economic continuity from the II. Constitutional to Atatürk Era by comparatively expressing the similarities and differences of the II. Constitutional and Atatürk Era economic policies is present. The general argument of the study is about proving that the II. Constitutional Era was the economic laboratory of the Republic. With the aim of proving the argument, the official archive records about the era, periodicals, intellectuals' studies, and economic activities of governments are elaborately analyzed. Both eras are evaluated on the basis of opinion and action in this context. Consequently, it is seen from the comparisons that the national economy idea that started with the Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakki Cemiyeti) continued in the Atatürk Era as well and

the economic approach in question contributed to the nation-state building process.

Keyword: Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakki Cemiyeti), 2nd Constitutional Era, Turkish Republic, Mustafa Kemal Atatürk, National Economy.



II. MEŞRUTİYET VE ATATÜRK DÖNEMİ EKONOMİ POLİTİKALARINA DAİR KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ZEMİN: KLASİK DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU EKONOMİK SİSTEMİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

1.1. KLASİK DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU İKTİSAT SİSTEMİNE GENEL BİR BAKIŞ	4
1.2. İKTİSADİ İŞLEYİŞİN BOZULMASI, ÇÖKÜŞÜ VE TOPARLANMA ÇABALARI	11
1.3. XIX. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU İÇİN KIRILMA VE DEĞİŞİM PARAMETRELERİ	17

İKİNCİ BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ EKONOMİ POLİTİKALARI

2.1. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KÖKENLERİ VE İDEOLOJİK YELPAZESİ	27
2.2. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KURULUŞUNDAN II. MEŞRUTİYET'İN İLANINA GİDEN SÜREÇ	32

2.3. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ’NİN II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE TAKİP ETTİĞİ İKTİSAT POLİTİKALARI (1908-1918)	39
2.3.1. Liberal İktisat Politikaları ve Uygulamaları	40
2.3.2 Millî İktisat Siyaseti ve Uygulamaları	48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYESİ’NDE MİLLÎ İKTİSAT

3.1. ATATÜRK DÖNEMİ MİLLÎ İKTİSAT – 1. DEVRE: DEVLET DESTEKLİ HÜR TEŞEBBÜS (1923-1929)	101
3.1.1 Lozan Barış Antlaşması ve İzmir İktisat Kongresi’ne Millî İktisat Zaviyesinden Bakış	102
3.1.2. Türk Bankaları – I (Türkiye İş Bankası, Türkiye Sınai ve Maadin Bankası, Ziraat Bankası, Emlâk ve Eytam Bankası)	116
3.1.3. Aşar Vergisi’nin İlgası	120
3.1.4. Teşvik-i Sanayi Kanunu	121
3.1.5. Kabotaj Kanunu	125
3.1.6. Ticari Müesseselerde Türkçe Zorunluluğu	130
3.1.7. Yabancılar Ait İktisadî Teşekküllerin Millileştirilmesi	131
3.2. Atatürk Dönemi Millî İktisat – 2. Devre: Devletçilik (1930-1938)	139
3.2.1. Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ve Faaliyetleri	144
3.2.2. Türk Parasının Kıymetini Muhafaza Mücadelesi Çerçevesindeki Faaliyetler	148
3.2.3. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası	152
3.2.4. Türk Bankaları – II (Sümer Bank, Eti Bank, Deniz Bank, Belediyeler Bankası, Türkiye Halk Bankası, Tük Ticaret Bankası)	155
3.2.5. Planlı İktisat Siyaseti ve Birinci Beş Yıllık Sanayi Kalkınma Planı’nın Tatbiki	164
SONUÇ	168
KAYNAKÇA	179

KISALTMALAR

BCA.	Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	Bakınız
BOA.	Başkanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
ss.	Sayfa Sayısı
T.B.M.M.	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDVİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Yay.	Yayınları

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu için yıkılış evresi olarak kabul edilen XIX. ve XX. yüzyıl, aynı zamanda Türk modernleşmesinin de gerçekleştiği dönemdir. Söz konusu olan dönem incelendiğinde karşımıza; savaşlar, toprak kayıpları, göçler, iktisadî krizler çıkar. Fakat aynı zamanda bu dönem Türk demokrasi tarihinin de temelini oluşturur. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun yöneticileri ve aydınları mevcut sorunları nasıl çözeceklerini tartışmış ve Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e bir dizi reform gerçekleştirmiştir. Tarihsel süreç, Devlet'i yöneten aklı, milliyetçiliğe doğru yönlendirmiştir. II. Meşrutiyet Devri, içinde farklı ideolojik eğilimleri de barındırmak birlikte, esasen Türk milliyetçiliğinin fikri ve faali planda en önde olduğu dönemdir. Milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı-Türk iktisadî hayatına yansımaları da millî iktisat şeklinde görülmüştür. Millî iktisat uygulamaları ile Türkler içinde millî burjuva yaratılmak istenilmiştir. Tatbik edilen uygulamalar Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ile yarım kalsa da Cumhuriyet Dönemi için fikri ve fiili planda zemin oluşturmuştur. Atatürk Dönemi iktisat politikaları incelendiğinde, millî iktisat siyasetinin liberal ya da devletçi, 1923'ten 1938'e değin aralıksız sürdürüldüğü görülmüştür.

"II. Meşrutiyet ve Atatürk Dönemi Ekonomi Politikalarına Dair Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme" başlıklı Yüksek Lisans Tez konusunun seçilme nedeni, Tarık Zafer Tunaya'nın II. Meşrutiyet Dönemi için dile getirdiği *"Cumhuriyetin siyasal laboratuvarı"* ifadesine istinaden mevzubahis olan dönemin, aynı zamanda Cumhuriyet'in iktisadî laboratuvarı olduğu savını kanıtlamaktır. Ulus devlet mantığının temel uzuvlarından biri de ulusal ekonomi politikasıdır. II. Meşrutiyet Devri'nde uygulanan millî iktisat siyaseti, Atatürk Dönemi ekonomi politikalarının zeminini oluşturmaktadır. Bu noktadan hareketle, II. Meşrutiyet'te İttihat ve Terakki Fırkası'nın takip ettiği millî iktisat siyasetinin, Atatürk Dönemi'ne yansımaları karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.

Avrupa menşeli modern ulus tanımlamalarında görülen ulusal dil, din ve ekonomi ulus inşasında temel kaideler kabul edilmiştir. İşbu tez ile imparatorluktan cumhuriyete ulus inşasında ekonomi politikalarının işlevinin, imparatorluktaki tebaa anlayışından ulus ve vatandaş kabulüne geçişi noktasındaki etkileri tartışılacaktır.

İlaveten, tatbik edilen ekonomi politikalarının mukayese edilmesi vesilesiyle imparatorluk ve cumhuriyet dönemleri arasındaki süreklilik, kopuş ve değişim merhaleleri, ulusal ekonomi politikaları açısından ele alınacaktır.

Çalışmanın özgünlüğü noktasında literatüre dair yapılan araştırmalarda, II. Meşrutiyet ve Atatürk dönemi ekonomi politikalarına dair tezler ve yayınların ortaya konulduğu tespit edilmiştir. II. Meşrutiyet Devri millî iktisat mevzuna dair yapılan en kapsamlı çalışmalar Zafer Toprak'a aittir. Toprak'ın; "*Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*"¹ ve "*İttihat – Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*"² isimli eserleri temel başvuru kaynakları olarak ifade edilebilir. Atatürk Dönemi iktisat politikalarında ise, Korkut Boratav'ın; "*Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*"³ ve "*Türkiye'de Devletçilik*"⁴ isimli eserleri ile Yahya Tezel'in "*Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)*"⁵ eserleri tezimizin ana şablonunu oluşturmaktadır. II. Meşrutiyet ve Atatürk Dönemi iktisat politikalarının karşılaştırılması noktasında yapılan literatür taramalarında, Atatürk Dönemi'nin tamamını kapsamamakla beraber Murat Koraltürk'ün "*Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*"⁶ son derece önemli bir yer işgal etmektedir. Koraltürk, Atatürk Dönemi'nin ilk yıllarını II. Meşrutiyet'in milliyetçilik ve millî iktisat kavramlarının devamı olarak incelemiştir. Bununla birlikte iki dönemin ifade edilen parametreler üzerinden ya da sadece ekonomi politikaları üzerinden karşılaştırıldığı bir tez yahut yayına ulaşılammıştır. Buradan hareketle oluşturulacak olan Yüksek Lisans Tezi aracılığıyla literatüre katkı sunulmak istenmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde, öncelikle Osmanlı İmparatorluğunun klasik ve yenileşme dönemleri içindeki ekonomi politikaları ve iktisadi dünya görüşüne dair genel bir çerçeve çizilerek, tezin esasına dair döneme geçilmeden evvel tarihsel altyapı oluşturulacaktır. Bu bölümde, imparatorluğun temel gider ve gelirleri değerlendirilerek, II. Meşrutiyet'e giden sürecin özeti, esas konunun daha iyi ifade edilmesi maksadıyla verilecektir.

¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, 2. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.

² Zafer Toprak, *İttihat – Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.

³ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, 9. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

⁴ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, 2. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2006.

⁵ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

⁶ Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Çalışmanın ikinci bölümde, II. Meşrutiyet Dönemi millî iktisat siyasetinin ideolojik zemini oluşturulacak ve millî iktisadın nasıl uygulandığı incelenecektir. Milliyetçilik fikrinin güç kazandığı II. Meşrutiyet Dönemi'nde, hayata geçirilen millî iktisat politikasının, Türkler üzerindeki ulusal bilince katkısı üzerinde durulacaktır.

Üçüncü bölümde ise, Atatürk döneminde takip edilen ekonomi politikaları işlenecektir. Yaşanan değişim ve dönüşümler ortaya konularak, bir yandan süreklilik-kopuş noktasında göndermelerde bulunulacak, diğer bir yandan da millî iktisat anlayışının Türklük bilincinin yükselmesindeki rolü ve ulus devlete etkisi tahlil edilecektir.

Tezin kilit noktası ve savunusunun ortaya konulduğu kısım, sonuç bölümü olacaktır. Bu kısımda, II. Meşrutiyet ve Atatürk dönemi ulusal ekonomi politikaları mukayese edilecektir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde millî iktisat siyasetini savunan aydınların ve millî iktisat politikasının Cumhuriyet Dönemi'nde de etkili olduğu noktasından hareketle, II. Meşrutiyet'in Cumhuriyet'in iktisadi laboratuvarı olduğu kanıtlanacaktır. II. Meşrutiyet ve Atatürk dönemlerine dair, milliyetçilik ve ulusal ekonomi parametreleri üzerinden yapılacak karşılaştırma ile çalışmanın sonuç kısmı oluşturulacaktır. Ortaya konan veriler ışığında yapılacak değerlendirmeye II. Meşrutiyet'in millî iktisat ve millî burjuva politikalarının, ulus devlete iktisadî anlamda zemin hazırladığı ve Cumhuriyet'in bu zemin üzerine inşa edildiği, işlenecektir.

Bu çalışmanın oluşturulmasında öncelikle, birinci el kaynaklardan istifade edilecektir. Ağırlıklı olarak birincil kaynaklardan istifade edilerek, dönemin zihniyeti ve uygulamaları, o devri yaşamış ve inşa etmiş kişilerin bakışı ile değerlendirilecektir. Osmanlı ve Cumhuriyet arşivleri temel başvuru kaynakları olacaktır. Bunlar dışında, Meclis Zabıt Cerideleri, resmî yayınlar ve konuyla ilgili bakanlık kayıtları incelenecektir. İlaveten, dönemin süreli yayınları, kişisel mektuplar, parti evrakları, nizamnameleri, tutanakları ve anılar tez oluşturulmasında temel argümanlar olarak kullanılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ZEMİN: KLASİK DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU

EKONOMİK SİSTEMİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Bu çalışmanın ilk bölümünde tarihsel bir zemin oluşturulması amacıyla, klasik ve yenileşme dönemlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ekonomik sistemi, gelir ve gider kalemleri ile Osmanlı'nın iktisadî tavrına dair genel bir değerlendirme gerçekleştirilecek. Bölümün devamında ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sisteminin bozulması ve dünyada iktisadî sahada yaşanan değişimlerin imparatorluğa tesirleri incelenecek. Son olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği siyasi, askeri, hukuki ve iktisadî alanlardaki dönüşümler, çalışmanın araştırma konusu ile bağlantıları bakımından özet olarak ele alınacak.

1.1. KLASİK DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU İKTİSAT SİSTEMİNE GENEL BİR BAKIŞ

Tarih içerisinde yaşamış olan toplumların her biri, ardından gelen kuşaklara kültürlerini miras olarak aksettirmiştir. Birçok devlet ve imparatorluğa ev sahipliği yapmış olan Anadolu toprakları, tarihin katmanlı yapısının en yoğun olarak görüldüğü coğrafyalardan birisidir. Söz konusu olan katmanlı yapı, Anadolu topraklarında kurulmuş devletlerin idari, ekonomik ve askeri sistemlerinin şekillenişinde büyük etkiye sahiptir. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu ekonomik sistemine dair bir değerlendirme yapılırken, sistemin oluşumunda salt Osmanlı-Türk etkisini değil, bölgede yaşamış ve yaşamakta olan diğer devletlerin etkisini de göz önünde bulundurmak gereklidir. Etkenler dört ana grupta başlıklandırılır ise: İran-Farisi, Bizans, Arap-İslam ve Anadolu etkisinden bahsetmek mümkündür. Burada her unsura tek tek değinmekten ziyade, genel bir çerçeve çizilerek, Klasik Dönem Osmanlı İmparatorluğu ekonomik sistemi ve iktisadi dünya görüşü irdelenmeye çalışılacaktır.

Klasik Dönem Osmanlı İmparatorluğu ekonomik sistemine dair yapılacak olan değerlendirmelere, sadece iktisadi parametreler bazında değinmek olası değildir. Zira dönemin iktisat politikaları, devlet bürokrasisi ile iç içe geçmiştir. Ziyadesiyle girift ilişkiler sarmalı dahilinde ekonomi, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde uygulamalar

bazında askeri ve idari teşekküller ile birbirine bağlı olarak işleyişini sürdürmüştür. İşleyiş, zaman zaman birbiri ile çatışma içinde görülse dahi, Klasik Dönem sonuna kadar varlığını hata ve kusurları ile sürdürmeyi başarmıştır.⁷

İmparatorluğun ekonomi sisteminin ve iktisadi bakış açısının oluşumunda en önemli unsurlardan birisi de şüphesiz ki İslam'dır. Avrupa'nın iktisadi düşünce sistemi sürekli olarak büyüme, rekabet ve zenginleşme üzerine ikame edilirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda durum çok farklıdır. Şarkiyatçı bir yorumdan kaçınarak, İslamî mantık ile harmanlanmış Osmanlı İmparatorluğu iktisadi sistematığının Avrupa'ya nazaran daha durağan olduğu ifade edilebilir. Fetih politikaları ile devletin sürekli olarak büyüme ve genişleme arzusu içerisinde olduğu çok açık olmakla beraber, söz konusu olan büyümenin devlete has bir durum olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Avrupa sistematığında Yeniçağ'dan itibaren birey, ekonomik sistem içerisinde varlık göstererek, güç kazanmaya başlamıştır. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek toprak sistemi gerek İslami inanışların getirisi ile birey, sistem çarkları içerisinde erimek durumunda kalmıştır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda zenginleşme birey için değil devlet için geçerlidir. Devletin bireye ve topluma dair temel amacı ise; kesintisiz bir düzen ve asayiş içerisinde müreffeh bir tebaa oluşturmaktır.⁸

İmparatorluk sistemi içinde bireyin ekonomik bir güç olarak kendisini gösteremeyişinin temel nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari ve iktisadi anlayışından kaynaklıdır. İmparatorluğun feodal olup olmadığı meselesi, konunun uzmanlarınca uzun yıllardır tartışılmaktadır. Niyazi Berkes bu konuda; idari anlamda bir feodalizmin olmadığını fakat ekonomik feodalizmin görece var olduğunu ifade etmektedir. Özellikle, Fatih Sultan Mehmet sonrası görülen yönetme erkinin aileden tek bir kişiye geçişi ile yönetim mekanizması içerisinde etkin grupların gücü büyük oranda azalmıştır. Berkes, taşra ve kent arasında bir ayrıma gitmiş, taşra ekonomisini kapalı olarak niteleyerek, kendi kendine yeten bir model olarak ifade etmiştir. Şehirlerde ise durumun biraz farklı olduğunu, devlet ve esnaflar bazında bir iş birliğiyle emtia üretim ile para ve mal ekonomisinin harmanlanmış olduğunu belirtmiştir.⁹ Sisteme ve işleyişe dair yorumların tek bir kalıpta özetlenemeyişi;

⁷ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, 11. Basım, Ötüken Yay., İstanbul, 2014, ss. 39-41.

⁸ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt:1 1300-1600**, Çev. Halil Berktaş, 2. Basım, Eren Yay., İstanbul, 2004, (1300-1600) ss. 81-85.

⁹ Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, Gerçek Yay., İstanbul, 1969 (100), ss. 22-25.

netlikten uzak ve çeşitli oluşu Osmanlı İmparatorluğu sisteminin katmanlı ve karmaşık yapısından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle mümkün mertebe farklı görüşlerdeki yazarların yorumları değerlendirilerek, imparatorluğun iktisadi işleyişine dair bir bakış açısı oluşturmaya çalışılacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve idari sistemlerine dair yapılan yorumlardaki çeşitliliğin temel nedeni, devlet yönetiminde etkili olan unsurlardır. Temel olarak bunlar: Gelenek-Örf, İslam Hukuku ve Yerel Hukuk kuralları olarak saptanabilir. Çoğu zaman Gelenek-Örf ve İslam Hukuku birbiri ile çelişmiştir. Harmanlanmış olan bu idari sistemde; üretimin denetlenmesi, fiyat tariflerinin belirlenmesi, mallara el konulması/müsadere edilmesi, ithalat ve ihracat dengesi ziyadesiyle katı bir şekilde düzenlemiştir. Burada temel hedef, taşrada düzenin korunması ve akabinde büyük şehirlerde ihtiyaç duyulan malların temin edilmesidir. Kırsal ekonominin daha ziyade aynî sisteme dayandığı bu düzende kentler, görece nakdî ekonomiye daha yatkındır. Limanlar, ticarethaneler, çarşılar ve sair unsurlar aracılığı ile para ekonomisi kentlerde daha görünürdür. Fakat denetim mekanizmaları burada da lonca sistemi ile kendisini göstermiştir. Ürünlerin satışından elde edilebilecek olan kâr miktarı belirlenmiştir. İlaveten, imparatorluk içerisinde ticaretin ekseri Gayrimüslimler tarafından gerçekleştiriliyor oluşu, yüzyıllar sonrasına kalacak bir sorunun temel nedenlerinden olacaktır.¹⁰ Kentte yaşayan Türklerin daha ziyade sivil ve askeri devlet işlerine memur olması, kırsal kesimde yaşayanların da çiftçilik ile uğraşmaları kendi bünyeleri içerisinde bir tüccar sınıfın doğuşunu engellemiştir.

Söz konusu olan ekonomik işleyiş üç temel grup içerisinde incelenecektir, bunlar: fetih, vergi ve ticaret. Bahsedilen temel yapı taşları sadece ekonomik etkenler değildir, aynı zamanda imparatorluğun temel işleyiş mantığını da oluşturmaktadır.

Küresel sistem içerisinde Osmanlı İmparatorluğu, Post-Klasik Dönem'de gerçekleşen değişim evresine kadar; tipik tarım imparatorluğu olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla üretim safhasının büyük bir kısmını zirai ürünler silsilesi ve pek tabii olarak taşra bölgeleri sağlamaktadır. Mehmet Genç, Osmanlı ekonomik sistemini "*fiskalizm, iaşe ve gelenekçilik*" ilkeleri üzerine temellendirmiştir. En basit ifadeyle

¹⁰ Robert Mantran (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan 18. Yüzyıl Sonuna**, Çev. Server Tanilli, 2. Basım, Adam Yay., İstanbul, 1999, ss. 256-258.

fiskalizm devlet gelirinin en üst seviyede tutulması olarak tanımlanabilir.¹¹ Tam da bu noktada imparatorluğun esas gelir kaynaklarından biri olan vergi sistemi kendisini göstermektedir. Nüfusunun önemli bir kısmını taşralı tebaanın oluşturduğu Osmanlı İmparatorluğu, vergi gelirlerinin büyük bir kısmını da taşradan ve taşralı nüfustan temin etmiştir.¹²

İmparatorluğun çok katmanlı yapısı vergi politikalarında da kendisini göstermiştir. Vergi sisteminin oluşumunda İslam Hukuku ve Töre temel etkenler olarak karşımıza çıkmıştır. İslam hukukunca belirlenen vergiler arasında öşür, cizye ve ağnam¹³ en önemlileri olarak kabul edilebilir. Örfi vergiler ise; Türk töresinde padişah tarafından, töreye uygun olarak belirlenen ve din ayrımı yapılmaksızın tüm tebaayı kapsayan düzenli/düzensiz vergilerin tümüdür. Örfi vergi kalemlerinin bir kısmı ihtiyaç anında alınmış, bir kısmı da süreklilik arz etmiştir. Harp ve kıtlık zamanında alınan vergi kalemleri¹⁴ imparatorluk ekonomisinin bozulmasını müteakiben süreklilik kazanmıştır.¹⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik işleyişine dair *Daire-i Adliye* kavramına bir göndermede bulunmak, imparatorluğun zihniyet dünyasının idrakine yardımcı olacaktır. Koçibey Risalesi'nde durum: "*Ve'l hâsıl saltanat-ı aliyyenin şevket ve kuvveti asker ile ve askerinin bekâsı hazine ile. Ve hazinenin tahsili re'âyâ ile. Ve re'âyânın bekâsı adlî dâd ile.*"¹⁶ şeklinde anlatılmıştır. Çok daha eski dönemlere dayanan bu kavram ile devlet yönetiminde düzenin, sürekli bir döngünün

¹¹ Ekonomide *İaşe* politikası temel olarak tüketiciyi esas alır. Bolluk ilkesine dayalı olup, üretimin doğal şartlara bağlı olduğu sistemdir. *Gelenekçilik* ilkesi ise *İaşe* politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Temel amacı mevcut sistemin korunarak her türlü değişim ve dönüşümün engellenmesi ile işleyişin devamlılığını sağlamaktır. İlkeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Genç, ss. 49-60.

¹² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin Siyasi ve İktisadi Tarihi Cilt:1 1243-1453*, 3. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979, s. 510.

¹³ Öşür: İslam hukukuna göre toprak mahsullerinden alınan 1/10 oranındaki vergidir. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, "Öşür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s.100.; Cizye: Osmanlı İmparatorluğu'nun şeri hukuk çerçevesi içinde gayrimüslim tebaadan aldığı vergidir. Detaylı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Cizye", *TDVİA*, Cilt: 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 45-48.; Ağnam: Şeriat hükümlerine dayanan vergilerden olup hayvancılıkla uğraşan kişilerden alınan vergidir. Detaylı bilgi için bkz. Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *TDVİA*, Cilt:1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 478-479.

¹⁴ Spesifik olmakla beraber, imparatorluğun toplum üzerindeki vergi sarmalının ortaya konması açısından şu örnek verilebilir. İmparatorluk, bekar erkeklerden, evli erkeklerden ve evlenen erkeklerden düzenli olarak vergi almıştır. Mustafa Akdağ, s. 515.

¹⁵ Yiğit Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Vergi Sistemi ve Vergi Denetimi", *Vergi Raporu*, Sayı:232, Ankara, 2019, ss. 12-13.

¹⁶ Yılmaz Kurt, *Koçibey Risalesi*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 65.

sağlanmasıyla gerçekleşebileceği ifade edilmiştir. Devlet işleyişinin temelinde reaya, hazinenin temel kaynağı olarak konumlandırılmıştır. Dolayısıyla vergi, devlet işleyişinde esas teşkil etmiştir.

Osmanlı toprak sistemi girift yapısı ile her ne kadar ayrı bir başlık konusu olsa dahi, konu bütünlüğünün muhafazası maksadıyla vergi alt başlığı altında değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ekonomik düzenin yanı sıra askeri, idarî ve hukukî işleyişin bel kemiği Dirlik Sistemi ile sağlanmıştır. Dirlik sistemi gelir ölçeği doğrultusunda Has, Zeamet ve Timar türlerine bölünmüştür. Bu düzen ile devlet, merkezi otoritesini mülkiyet sistemi üzerinden temin ve tesis ederken, aynı zamanda aynî ve nakdî olarak gelir sağlamış; bununla birlikte sistemin yürürlükte olduğu bölgelerde devlet, asayiş de korumuştur. Para ekonomisi öncesi dönemlerde devlet mekanizmasının işleyişi açısından son derece olumlu bir sistem olmakla beraber, merkezi otoritenin zayıf olduğu bölgelerde bu sistem, yerel güç odaklarının doğmasına da neden olmuştur. Kendi içinde sürekli devir daim eden sistemle devlet, ordunun iase ve maaşını da temin ediyordu. Dolayısıyla sistemin çözülmeye başlaması tüm devlet mekanizmasına zarar vermiştir.¹⁷

Ekonomik işleyiş içerisinde verginin önemine dair bir değerlendirme de Celali İsyancıları-Büyük Kaçgun¹⁸ üzerinden yapılabilir. Birbiri ile iltisaklı olan Osmanlı vergi ve toprak sisteminin işleyişi XVI. yüzyılda yaşanan değişimler¹⁹ neticesinde sekteye uğramıştır. Nüfus hareketleri ve çiftçinin toprağını terk etmesi, asayiş sorunlarına ilaveten vergi sistemini de olumsuz etkilemiştir. Binaenaleyh Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisinde ciddi anlamdaki ilk bocalamalar da bu hadiseler üzerine başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak sistemi kaba bir sınıflandırma ile kendi içinde üç kısımda incelenebilir. Bunlardan birincisi, mülkiyeti Müslüman bir şahsa ait olan ve İslamî usuller çerçevesinde vergilendirilmiş olan Öşri topraklardır. İkincisi ise,

¹⁷ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, (1500-1914), ss. 41-44.

¹⁸ Celali İsyancıları hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, "Celali İsyancılarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı: 2-3, Ankara, 1964, ss. 1-49.

¹⁹ 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen askeri, ekonomik ve toplumsal değişim ve bozulmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, 52. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 191-197.

devletin fethettiği bölgelerde gayrimüslimlere ait olan Haraci topraklardır. Üçüncü arazi türü ise; Miri arazidir ki Osmanlı topraklarının büyük bir kısmı bu arazi türü içerisinde. Çok sayıda Miri toprak türü olmakla birlikte, en basit tanımlamayla Miri arazilerde, devlet ve şahıs arasında yapılan anlaşma doğrultusunda devlet, şahsa arazinin kullanım hakkını verir. Vakıf araziler ise İslam hukuku çerçevesinde oluşturulmuş olan ve kamu yararına hizmet veren yapılardır. Osmanlı İmparatorluğu toprak rejimine dair yapılacak olan son değerlendirmede, toprakların ekseriyetinin devlete olduğu ve bununla birlikte imparatorluk dahilinde özel mülk bulunmakla beraber, mevcut sistemin özel mülkün yaygınlaşmasına engel olduğu ifade edilebilir. Osmanlı toprak sisteminin özelliklerinin etkisi gelecek yüzyıllara tesir etmiştir. Özel mülkiyet kavramının yaygınlaşmaması, sermaye birikimini engellemiştir. Sonuç olarak bu sistem, Osmanlı içerisinde burjuvazinin oluşmasına mâni olmuştur.²⁰

Gaza, Fetih ve Nizam-ı Alem, bu kavramlar Osmanlı İmparatorluğu’nu Anadolu topraklarındaki küçük bir uç beylikten, büyük bir imparatorluğa taşımıştır.²¹ Meseleye sadece İslamî açıdan bakmak yeterli olmayacaktır. Osmanlı’nın imparatorluk kurgusunda ağırlık merkezi net olarak saptanamamasına karşın, Türk kültürü ve İslam birbirlerinin mütemmim cüzü olmuştur. İmparatorluk, fetih politikasını toprak rejimi ile birleştirerek, Devlet-i Ebed Müddet fikrinin devamlılığına çaba harcamıştır. Askeri zaferler ile fethedilen bölgelerdeki idari ve iktisadi işleyiş Osmanlı sistematiğine eklenilerek imparatorluğun büyümesi sağlanmıştır.²²

İlber Ortaylı Osmanlı İmparatorluğu için, “*Son Roma İmparatorluğu*” nitelemesinde bulunmuştur. Ziyadesiyle yerinde olan bu tespitte her iki yapının ortak gayesinin tüm dünyada egemen bir sistem kurmak olduğu ifade edilebilir.²³ Şunu da gözden kaçırmamak gerekir ki Osmanlı İmparatorluğu fetih siyaseti, yağma ve yıkım üzerine ikame edilmemiştir. Fethedilen toprakların ekonomik getirisi elbette ki imparatorluk için önemli bir gelir kaynağıdır. Fakat bununla birlikte amaç yalnızca *fethet ve sömür* olmamıştır. Buna kanıt olarak, Balkan coğrafyasının Türk-İslam

²⁰ Haydar Karadağ; Mustafa Şit, “Osmanlı Devleti’nde Toprak Mülkiyetinin İktisadi Sistemler Açısından Değerlendirilmesi”, **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:4, Rize, 2016, ss. 57-62.

²¹ Cemal Kafadar, “Gazâ”, **TDVİA**, Cilt:13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 427-428.

²² Himmet Hülür; Gürsoy Akça, “İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:17, Konya, 2005, ss. 314-315.

²³ İlber Ortaylı, **Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 181-183.

kültürüne imparatorluk toprakları içinde en son eklenen yer olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun inhitatından sonra dahi, Türk-İslam kültür yapısının bölgede varlığını devam ettirmesi gösterilebilir.²⁴ Klasik Dönem Osmanlı İmparatorluğu ekonomi politikasında vergi, toprak rejimi ve fetih politikaları padişaha bağlı bir sarkacın kolları olarak değerlendirilebilir. Tipik tarım imparatorluğu sistematiğinde bu kollar, birbirini sürekli olarak dengeleyerek imparatorluğu ilerletir ve yükseltir. Sarkaca bağlı olan kollardan birinin iflası tüm sistemi kökünden sarsar. Osmanlı İmparatorluğu'nda da durum bu minvalde gerçekleşmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı içerisinde ticaret daha ziyade imparatorluğun coğrafi konumu üzerine bina edilmiş ve şekillenmiştir. İmparatorluğun, doğu ve batı arasındaki, ticari yollar üzerinde yer alıyor olması, önemli oranda gümrük geliri sağlamıştır. Kara ve deniz güzergahlarında gerçekleştirilen ticari faaliyetler, devlet tarafından sıkı sıkıya kontrol altında tutulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış ticarete bakışı Avrupalı merkantilist ekonomilerden ziyadesiyle farklıdır. İç piyasada uygulanan fiyat kontrol sistemi, mal arzını bol tutarak, bolluk ekonomisini korumaya çalışmıştır. Bu durum halkın refahına hizmet etse de iç ticarete rekabet unsurunun önüne geçmiştir. Dış ticaret bağlamında ise, ticaretin merkezinin Akdeniz coğrafyası olduğu dönemlerde, imparatorluk savaş ve barış hallerinde sürekli olarak ticareti güvenlik altında tutmaya çalışmıştır. Düşük gümrük vergileri ve kapitülasyonlar ile imparatorluk toprakları tüccarlar için cazibe merkezi olarak lanse edilmiştir.²⁵

İmparatorluğun ticarete bakışının olumlu ve olumsuz etkileri olmuştur. Güvenlik politikaları ve gümrük duvarları yerli-yabancı tüccarlar için teşvik unsuru olarak devlet hazinesine ciddi bir katkı sağlamıştır. Bununla birlikte, Türklerin daha ziyade, idari, askeri ve zirai faaliyetler ile meşgul olması, ticari sahanın imparatorluk tebaası içinde gayrimüslimler tarafından doldurulmasına sebep olmuştur. Savaş ve yönetim erklerinin Türkler tarafından sağlanması *fetih imparatorluğu* mantığı

²⁴ Osmanlı fetih yöntemleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Halil İnalcık, **Osmanlılar Fütühat İmparatorluk ve Avrupa ile İlişkiler**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, (Fütühat), ss. 67-87.

²⁵ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları", **Osmanlı-3**, Cilt:3, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 17-23.

çerçevesinde olumlanabilir olsa dahi bu durum Türklerin ticaretten görece uzak kalmasına neden olmuştur.²⁶

Osmanlı ticari mantığına dair üzerinde önemle durulması gereken hususlardan biri de kapitülasyonlar meselesidir. İmparatorluğun ilerleyen yüzyıllarında büyük sıkıntılar yaratmış olan bu ticari anlayış, esasen İslam şeriatı hükümlerine dayanmaktadır. Kapitülasyonların verilmesinde din, siyaset ve ekonomi temel etkenlerdir. İslam hukukundaki zimmi statüsü uyarınca hükümdar tarafından yabancı tüccarlara verilen ayrıcalıklar ve bölgedeki ekonomik akışı güçlü tutmak için tanınan imtiyazlar kapitülasyonların ilk iki ayağını oluşturmuştur. Üçüncü ayak ise, daha küresel bir amaca hizmet etmiştir. Özellikle, Coğrafi Keşifler sonrası, ekonomik ve siyasal olarak güçlenen Avrupa ve Çarlık Rusyası karşısında Osmanlı İmparatorluğu, siyaseten verdiği ticari ayrıcalıklar sayesinde rakiplerini yek vücut olarak imparatorluğa karşı birleşmekten alıkoyabilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu için kapitülasyonlar, Yeniçağ'dan Meşrutiyet'e giden zaman zarfı içinde başlangıçta, ekonomik sistemin bir sonucu olarak, genel devlet işleyişine büyük katkı sunmuştur. Devletler arası güç dengelerinin eşitlenmeye başlamasıyla ya da başka bir deyişle Osmanlı İmparatorluğu'nun güç kaybetmeye başlamasıyla kapitülasyonlar, imparatorluk için denge oluşturma politikasına dönüşmeye başlamıştır. Toprak rejimi, fetihler ve vergi sisteminden oluşan çarkın, dünyadaki değişim ve dönüşüm parametrelerini ıskalması ile imparatorluğun ekonomik işleyişi zarar görmüştür. Bu sebeple kapitülasyonlar ilerleyen yüzyıllarda imparatorluk için en büyük sorunlardan biri haline gelerek, ekonomik bağımsızlığın önündeki temel prangalardan biri olmuştur.²⁷

1.2. İKTİSADİ İŞLEYİŞİN BOZULMASI, ÇÖKÜŞÜ VE TOPARLANMA ÇABALARI

Osmanlı İmparatorluğu'nun güç kaybedişini, meseleye sadece Türkler açısından bakarak açıklamak mümkün değildir. Berkes'in konuya yaklaşımı şu

²⁶ Şennur Şenel, "Osmanlılarda Ticaret Anlayışı ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:10, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1364-1365.

²⁷ İnalcık, Fütühat, ss. 280-285.

şekildedir: “*Ama unutmayalım, her ekonomik ve siyasal sistem kendi dışındaki şartlar ile hesaplaşmak zorundadır.*”²⁸ Bununla birlikte, imparatorluk işleyişinin çöküşünü sadece dış etkenler ile açıklamak da yeterli olmayacaktır. Bu kısımda amaç, konunun dışına çıkmadan, 1600’lerden II. Meşrutiyet’e kadar ki dönem içinde Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik işleyişinde yaşanan dönüşümler nelerdir sorusuna iç ve dış etkenler ekseninde cevap aramak olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu iktisadi işleyişinin en temel nüvelerinden biri olan tarım ve vergi politikası, XVII. yüzyıldan itibaren ciddi manada değişim ve dönüşüm göstermeye başladı. İmparatorluğun temel vergi kaynaklarından biri de fetih gelirleridir. Fethedilen topraklar, imparatorluk için gelir kaynağı olarak Osmanlı iktisadî işleyişi içinde yerini aldı. Fakat askeri fütuhatin durmasıyla birlikte, gelir kalemlerinden biri önemli oranda kesintiye uğradı. Bununla beraber, Osmanlı ordusunun masrafları, imparatorluğu ekonomik açıdan zorlamaya başladı. Bu vaziyet karşısında imparatorluk yeni gelir kapıları aramak durumunda kaldı. İltizam Sistemi bu noktada Osmanlı iktisadi işleyişi içindeki yerini aldı.²⁹ İltizam usulü: devletin; belirli bir bölgenin vergi gelirlerinin toplanması vazifesini, bedele binaen şahsa devretmesi olarak kısaca tanımlanabilir. Bu işi üstlenen görevliye de Mültezim ismi verilir. Sorulması iktiza eden soru ise; neden Osmanlı İmparatorluğu vergi kalemlerinin tahsilini memurları aracılığı ile değil de mültezimler aracılığı ile gerçekleştirmiştir? Burada bakış açısını, ekonomiden askeriyeğe çevirmek gereklidir. Zira imparatorluğun doğal sınırlara ulaşması ile fetihler durmuş, yavaşlamış ya da normalden çok daha uzun bir süre zarfına yayılmıştır. Elbette ki bu vaziyet imparatorluğa iase ve maaş kalemleri üzerinden ekonomik bir yük oluşturmuştur. Fetih gelirlerinin durması da imparatorluğu acil gelir kaynaklarına yöneltmiştir. Esasen, tam anlamıyla merkezi otorite üzerine ikame edilmiş bir devlet yapılanmasına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu’nun, iltizam sistemini kullanması devlet aklı ile çelişmektedir. Fakat mevcut durum devlet yapısını buna mecbur etmiştir. Burada Fatih Sultan Mehmet devrine gönderme yapmakta fayda vardır. Merkezi otoritenin güçlendirilmesi maksadıyla Fatih, veraset sistemini değiştirmiş ve hatta devlet işleyişinde kulları ön

²⁸ Berkes, s. 108.

²⁹ Rahmi Deniz Özbay, “17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)”, **Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı**, Yalova Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi, Yalova, 30-31 10. 2009- 01.11.2009., ss. 2108-2110.

plana çıkartarak, otoritesini kuvvetlendirmiştir. Merkezi otorite kavramının bu raddede öneme sahip olduğu bir devlet mekanizmasında, iltizam sisteminin devlet için mecbur olunmadıkça seçilecek bir tarafı yoktur. Zira mültezimler zaman dahilinde vazifeli oldukları bölgelerde yerel güç olarak ortaya çıkacaktır. Her ne kadar devlet aklı bu hale mâni olmak maksadıyla iltizamları bir yıl süre ile sınırlandırmış olsa da mültezimlerin yerel otorite oluşuna engel olamamıştır. Mültezimler arası rekabet iltizamın uygulanmaya başladığı ilk zamanlarda devletin lehine bir durum oluşturmuştur. İhale usulü verilen iltizamlarda şahısların bölge mültezimi olabilmek maksadıyla fiyat arttırmaları imparatorluk ekonomisine nefes aldirmiştir. Fakat devam eden on yıllarda iltizamların, Osmanlı'nın askeri zümerasınca alınması büyük problemlere neden olmuştur. Fetihlerin durması ve maaşların düşük değerli akçe ile ödenmesi Osmanlı askeri sınıfını ticarete yöneltmiştir. Bununla birlikte mültezimlik işinin askerlerce yapılması, askerlerin ticaret ile uğraşmasından çok daha farklı sonuçlara yol açmıştır. Tam da burada önceki cümlelerde vurgu yapılan yerel güç dediğimiz unsur ortaya çıkacaktır. Zira askeri kuvvetle donanmış olan zümera, aynı zamanda devlet içinde ekonomik güce sahip bir yapı haline gelecektir. Meselenin diğer kısmında ise tebaa ve mültezimler vardır. Mültezimler, iltizam haklarını bir kısmı peşinen kalanı da zaman içinde ödenmek üzere, belirli bir bedel üzerinden satın aldıklarından dolayı taahhüt ettikleri ödemeyi yapmak ve akabinde bu işlemten kâr edebilmek için, halk üzerinde ciddi bir baskı kurmak durumunda kalmıştır. Ez cümle imparatorluk bu sistemle hazineye sıcak para akışı sağlamıştır. Bu akışın sonucunda askeri zümre, devlet içinde ve halk üzerinde ekonomik güce sahip bir yapılanma olarak devletin karşısında çıkmıştır.³⁰

Osmanlı İmparatorluğu için büyük kırılma, II. Viyana Kuşatması'nın mağlubiyetiyle neticelenmesinin akabinde başladı. Kuşatmanın ardından imparatorluk, balkan devletleri ile çetin bir mücadeleye girişti. Savaşın uzaması imparatorluk ekonomisini ciddi sıkıntıya soktu. Akçenin büyük orandaki değer kaybı sonrasında, bakırdan mamul mangır adı verilen para piyasaya sürüldü. Reformcu devlet adamları; devlet giderlerini kısıp, içki, tütün ve banzeri ürünlere yeni vergiler ilave ederek, Osmanlı maliyesi için çıkış yolları üretmeye çalıştı. Balkanlarda süren

³⁰ Mehmet Genç, "İltizam", **TDVİA**, Cilt:22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 155-157.

savaş, Osmanlı İmparatorluğu için sonun başlangıcı olarak tabir edilebilecek olan, Karlofça Antlaşması ile nihayet buldu. 1699 Senesinde yapılan antlaşma doğrultusunda imparatorluk, Balkanlarda büyük oranda toprak kaybetti. Bu hadise, imparatorluğa artık eski gücünü kaybettiğini gösterdi. Avrupalı devletler nazarında 200 seneye yakın zamandır var olan; “*Yenilmez Türk*” imajı son buldu. Her ne kadar XVIII. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu hâlen büyük güçlerden kabul edilse de yenilmez olmadıkları anlaşıldı. Artık imparatorluk içinde fetih değil, mevcudu muhafaza anlayışı hâkim olacaktır.³¹

XVIII. Yüzyılda küresel dengelerin Osmanlı İmparatorluğu aleyhindeki değişimine; Osmanlı iktisadî sistemi üzerinden bakıldığında, vergi sistemi durum değerlendirilmesine kullanılabilecek temel argümanlardandır. Devletin sürekli olarak aldığı birtakım vergilerin yanı sıra, acil durum olarak telakki edilebilecek vaziyetlerde tebaadan talep ettiği belli başlı vergiler mevcuttur. Bu vergilere, Tekalif-i Divaniye ya da Avarız-ı Divaniye adı verilir. İsminden de anlaşılacağı üzere şer’i değil, örfi vergi kalemleridir. Zikrettiğimiz bu vergiler bizatihi Padişah ya da devletin üst yönetim organı olan Divan tarafından konur. Detaylarına inmeden isim olarak ifade edilirse bunlar; İmdadiye-i Seferiye, İmdadiye-i Hadariye, İane-i Cihadiye Avarız Akçesi ve benzerleridir. Osmanlı Klasik dönemi içinde, bu vergi kalemleri ordunun seferde karşılaştığı olağanüstü durumlarda, devletin elini rahatlatabilecek bir tür destek olarak ifade edilebilir. Fakat XVIII. yüzyıldan itibaren zikrettiğimiz vergilerin devlet tarafından talebi giderek sıklaşarak, bir süre sonra sürekli hale getirilmiştir. Gözden kaçırılmaması gereken bir diğer nokta da genel anlamda aynî olarak toplanan bu vergilerin XVIII. yüzyıl başından itibaren nakdî olarak toplanmaya başlanması hususudur. Bir başka ifadeyle acil durum dönemi vergileri 1800’lerden itibaren süreklilik kazanmıştır. Bu durum da bizlere imparatorluğun içine girdiği iktisadi açmazı sarih göstermektedir.³²

Osmanlı İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu duruma sadece Osmanlı üzerinden bakılarak yapılacak olan değerlendirmenin noksan olacağı yazının bu kısmının başında ifade edilmişti. Bu doğrultuda XVIII. yüzyıl Avrupa’sına kısaca değinmekte fayda olacaktır. Coğrafi keşiflerin ardından İspanya ve Portekiz’in başını

³¹ Mantran, ss. 300-304.

³² Yılmaz Yurtseven, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Vergi Adaleti”, **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri** (Ed. Fethi Gedikli), On iki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2014, ss. 155-157.

çektığı sömürgecilik hareketi; İngiltere, Fransa ve Hollanda'da da kendisini gösterdi. Zikrolunan devletler, Amerika Kıtası'nda ve Uzak Doğu'da kendilerine sömürgeler edindiler. Avrupalılar sahip oldukları ekonomik gücü askeri, teknik ve sanayi alanlarında yatırıma dönüştürerek, Sanayii Devrimi'nin temellerini attılar. Avrupa'nın Sanayi Devrimi'ne giden sürecinde başat aktörün halk içinden çıkan Burjuvazi sınıfı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ticaret ile güç kazanan ve hatta zaman zarfında devletler üzerinde söz hakkına sahip olan bu zümre, Avrupa ilerleyişinde lokomotif görevi icra etti. Devletler de burjuva ile iş birliği sağlayarak, ekonomik gücünü gerek kendi gerek sömürge toprakları üzerinde arttırdı. Bir başka ifadeyle Avrupa'da değişim tepeden inme ya da halktan devlete doğru değil, karşılıklı etkileşim ile ortaya çıkmıştır.³³

XVIII. Yüzyılda teknik, ekonomik ve askeri açılardan yükselişe geçen Avrupa'nın temeli yalnızca, tüccarlar, fikir insanları ve başarılı devlet adamlarına dayanmıyordu. Zikredilen yükselişin temeli esasen sömürgelerdeki emperyalist siyaset ve köle emeği üzerine inşa edilmişti. Örnek vermek gerekirse; XVIII. yüzyıl İspanya'sının yıllık altın üretimi 20 ton civarındayken bir önceki yüzyılda bu sayı 10 ton kadardır. Bu noktada Amerika'daki sömürgelerden elde edilen altın zenginleşmenin esas menşeidir. İngiltere ve Fransa siyahi köleleri aracılığıyla şeker üretimini kat be kat arttırmıştır. Malumun ilamı olacak olsa da siyahi kölelerin emperyalist devletler tarafından hiçbir ücret ödenmeden çalıştırıldıkları tekrar tekrar ifade edilmelidir. Michel Beaud "*Kapitalizmin Tarihi*" isimli eserinde; bir tüccarın sahip olduğu gemilere "*Voltaire, Rousseau ve Toplumsal Sözleşme*" isimlerini verdiğini söylemektedir.³⁴ Köle ticareti ve emperyal sömürgeler ile zenginleşen bir tüccarın sahip olduğu gemilere, aydınlanmanın simgelerinden kabul edilen bu isimleri vermesi, zihinlerindeki medeniyet tasavvurunun yalnızca kendi insanları için geçerli olduğunu ve arzu ettikleri refaha ulaşmak gayesiyle makyevelist bir anlayışla kendilerinden olmayan herkesin kurban edilebileceğini göstermektedir.

Karlofça Antlaşması'ndan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun savunma konumuna geçtiği daha önce ifade edilmişti. Söz konusu olan savunma yalnızca askeri

³³ Zuhuri Danişman, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi XI**, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul, 1966, ss. 5-14.

³⁴ Michel Beaud, **Kapitalizmin Tarihi 1500 2010**, Çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, ss. 63-65.

alandan değil, ekonomik alanda da kendisini göstermekteydi. Balkanlarda; Avusturya ve Rusya ile yapılan askeri mücadelelere, diğer Avrupalı devletler ekonomi cephesi üzerinden eklemlenmişti. Avrupa yükselişinin başını çeken Fransa, İngiltere ve Hollanda özellikle ticaret ve limanlar kanalıyla Osmanlı ekonomisine taarruz etmekteydi. XVI. Yüzyılda bir g göstergesi ya da siyasi maksatlarla verilen kapitülasyonlar XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir sorun oluşturmaya başladı. Avrupalı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarında mukim tüccarları, söz konusu imtiyazları kendileri için kârlı bir ticaret vesilesi olarak kullanıyordu. İmparatorluğun ekonomik imtiyazları vermesindeki tek neden askeri başarısızlıklarda kendisine siyasi destek yaratma çabası ile açıklanamaz. İmtiyazların verilmesindeki diğer bir neden de Coğrafi Keşifler sonrasında önem kaybeden Osmanlı limanlarının, yeniden ticarete kazandırılması isteğidir. Avrupalı devletler Osmanlı'nın içine düştüğü askeri ve ekonomik açmazı, özellikle İstanbul'daki elçileri aracılığı ile kendileri için bir avantaja dönüştürdü. Yabancı tüccarlar ve elçiler sürekli olarak irtibat halinde kalarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun tanıdığı ekonomik imtiyazlardan en yüksek oranda faydalandı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun eski ekonomik ve iktisadî gücüne sahip olmadığı ve bunun nedenleri tarafımızca kısaca açıklanmıştı. İmparatorluk zerine çalışmaları bulunan Robert Mantran, zikredilen dönemdeki imparatorluk ekonomisine dair farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Mantran, esasen Osmanlı ekonomik sisteminde olumsuz manada bir değişiklik olmadığını ve sorunların daha ziyade siyasi olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı iktisadî sisteminin para ekonomisi üzerine kurulmadığını, daha ziyade kâr amacı gütmeyen üretime dayalı zanaatkarlardan oluştuğunu ifade ederek, mevcut iktisadi işleyişin Avrupa ekonomik sistematiği karşısında ezildiğini dile getirmiştir.³⁵ Bu noktada, Mantran'ın şarkiyatçı bir nazar ile konuya baktığı açıktır. Osmanlı ekonomik sisteminin bozulduğunu görmezden gelerek, işleyişteki bozulmanın yalnızca Avrupa ekonomik sisteminin güçlenmesinden kaynaklandığını iddia etmesi kabili mümkün bir yaklaşım tarzıdır. Zira tezimizin önceki kısımlarında, sistemin dayanak noktaları ifade edilmiş ve akabinde işleyişteki bozulmalar neticesinde, klasik dönem Osmanlı iktisadî sistemin nasıl bir inhitata maruz kaldığı

³⁵ Mantran, ss. 343-348.

kaleme alınmıştır. Dolayısıyla klasik dönem Osmanlı iktisadi sisteminin bozuluşu, yalnızca Avrupa ekonomisinin güçlenip, ilerleyişine mâl edilemez.

Osmanlı İmparatorluğu'nun "*en uzun yüzyılı*" olarak değerlendirilen XIX. yüzyıla geçmeden önce, XVIII. yüzyıla dair genel bir değerlendirme konunun toparlanması açısından faydalı olacaktır. Evvela, Osmanlı İmparatorluğu'nun tipik geleneksel tarım imparatorluğu olduğu ve ekonomisinin tarım, fetih ve vergi üçlüsü üzerine inşa edildiği tekrar ifade edilmelidir. Ekonomideki nakit akışı; fetihlerden ve vergi kalemlerinden gelmektedir. Ticaret gelirleri, imparatorluğun benimsediği iktisadî anlayıştan kaynaklı olarak ziyadesiyle kısıtlıdır. Buradan hareketle, Avrupalı devletlerden farklı olarak, herhangi bir sermaye birikimi ile güçlenen tüccar sınıfından bahsetmek pek de mümkün değildir. Vergi ve fetihlerden gelen nakit akışı, devlet görevlilerin maaşları ve devlet masrafları çerçevesinde kapalı ekonomi çarkı içinde devir daim etmektedir. Daha önce ifade ettiğimiz nedenlerden kaynaklı olarak, Osmanlı ekonomisinin ikame edildiği fetihlerin durması yahut savaşların süresinin uzayarak ekseri mağlubiyetle neticelenmesi, timar usulünün bozularak; ordu nüfusunda maaşlı yeniçeri birliklerinin sayısının artışı, iltizam ve malikane usullerinin yaygınlık kazanması gibi nedenler ekonomik işleyişteki bozulmanın dahili nedenleridir. Dış nedenler bağlamında, Coğrafi Keşifler sonrası Avrupa'da gerçekleşen değişim ve dönüşüm, sermaye birikimi, sömürgelerden elde edilen gelirler, piyasaya giren yüklü miktarda altın ve gümüş, askeri ve teknik alandaki ilerlemelerden bahsetmek mümkündür. İşte Osmanlı İmparatorluğu bu ahval ve şerait içinde XIX. yüzyıla vasıl olmuştur.³⁶

1.3. XIX. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU İÇİN KIRILMA VE DEĞİŞİM PARAMETRELERİ

XIX. Yüzyıl Avrupa için, Sanayi Devrimi, emperyalizm ve kapitalizm ile zenginleşme ve büyüme anlamları taşıırken, Osmanlı İmparatorluğu için çok daha karmaşık ve girift anlamlar ihtiva etmektedir. Fransız İhtilali sonrasında başlayan milliyetçilik akımı, kozmopolit nüfusa sahip Osmanlı İmparatorluğu için iç isyanların hazırlayıcısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte XIX. yüzyıl,

³⁶ Berkes., ss. 134-139.

imparatorluğun idari sistematiklerinde gerçekleştirilen köklü değişimler vesilesiyle Türk modernleşmesinin kilit yüzyılı olarak kabul edilebilir. Mezkûr asır boyunca süregelen biteviye savaş hali ve verilen iktisadi tavizler imparatorluk ekonomisini adeta yarı sömür haline dönüştürmüştür. Tezimizin bu aşamasında, XIX. yüzyıl içinde gerçekleşen; siyasi, askeri, idari hadiselerin Osmanlı ekonomisine yansımaları değerlendirilmeye çalışılacaktır. Buradan hareketle II. Meşrutiyet Dönemi uygulanan millî iktisat siyasetine giden sürecin yazım zeminini oluşturulacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu padişahları ve üst düzey devlet adamları için XIX. yüzyıl farkındalık asrı olarak da adlandırılabilir. III. Selim ile başlayan köklü değişiklik politikası tüm asır boyunca sürdürülmüştür. III. Selim'in ülke yönetiminde benimsediği ve meşruti idareye doğru atılan ilk adım olan meşveret usulü devlet idaresindeki anlayışta büyük bir değişikliğin habercisi olmuştur. Bununla birlikte imparatorluğun askeri, ekonomik ve idarî alanlarda işleyişinin önündeki en önemli engellerden biri olan Yeniçeri Ocağı'na alternatif bir ordu oluşturulmaya çalışıldı. Nizam-ı Cedid ismiyle anılan bu dönemde gerçekleşen hareketlere; yeniçeriler, ayanlar, ulemalar yani klasik işleyiş içinde şahsına menfaat devşiren herkes karşı çıkmıştır. Sonuç olarak, Nizam-ı Cedid siyaseti Kabakçı Mustafa İsyanı ile nihayet bulmuş ve III. Selim tahttan indirilmiştir.³⁷ Nizam-ı Cedit hareketinin ekonomik boyutunu yine askeriye üzerinden okumak mümkündür. Şöyle ki III. Selim döneminde sisteme kayıtlı Yeniçeri sayısı 400.000'e yakın olmasına rağmen, bilfiil orduda görevli yeniçeri sayısı 60.000 civarındadır. Harbe iştirak eden yeniçeri sayısı ise yalnızca 25.000 kişi kadardır.³⁸ Maaşlı askerler olan yeniçerilerin, sayısı düşünüldüğünde Osmanlı maliyesine getirdiği yük tahmin edilebilir. Dolayısıyla III. Selim, Nizam-ı Cedit hareketi içinde yeni bir ordu oluşturarak, sadece orduyu revize etmek istememiştir. Aynı zamanda, kurulan yeni ordunun finansmanını İrad-ı Cedit hazinesi üzerinden sağlayarak, ordunun devlet üzerindeki ekonomik yükünü hafifletmek için çaba sarf etmiştir.³⁹

³⁷ Kemal Beydilli, "Kabakçı İsyanı", **TDVİA**, Cilt:24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 8-9.

³⁸ Ahmet Öğreten, **Nizâm-ı Cedid'e Da'ir Islâhât Lâyhâları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989, ss. 18-19.

³⁹ Mehmet Emin Yardımcı; Erhan Ayvaz, "Osmanlı Mali Sisteminde İrad-I Cedit Hazinesi ve Muhasebe Kayıtları (1799-1800)", **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:7, Sayı: İktisat Özel Sayısı, Bingöl, 2017, ss. 285-286.

II. Mahmud dönemine ekonomi politikaları açısından yapılacak değerlendirmede Sened-i İttifak'ın kabulü, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması ve mezkûr dönemde gerçekleştirilen iktisadî ıslahatlar önem arz etmektedir. Sened-i İttifak'a dair birçok akademik çalışma mevcuttur. Genel eğilim fermanın Osmanlı tarihindeki ilk anayasal belge niteliğini taşıdığı yönündedir. Bizim buradaki gayretimiz, söz konusu fermanın Türk demokrasi tarihindeki yerinden ziyade, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi otoritesi ve ekonomisi üzerindeki tesirini ortaya koymaktır. Evvela akdin kabul edildiği yılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile bilfiil savaşta olduğu unutulmamalıdır. Farklı bir ifade ile ülkede savaş hali devam ederken; padişah, ayanlara, ayanlar da padişaha karşı otoritelerini ve otoritelerinin sınırlarını tespit ve kabul ettirmek istemişlerdir. Tezimizin önceki bölümünde Mültezim adı verilen kişilerin ilerleyen yüzyıllarda ne gibi sorunlara yol açacağı dile getirilmişti. İşte kastedilen sorun tam olarak budur. İmparatorluk merkezi otoritesini ciddi anlamda kaybetmiştir. Yaşanan enflasyon, ayanlar tarafından toplanan verginin Osmanlı hazinesinde karşılık bulmasına engel oluyor, bununla birlikte ayanlar payitaht karşısında yerel otoriteler olarak neşv-ü nema buluyordu.⁴⁰ Akdin ekonomik yönüne dair yapılacak olan değerlendirmede 7. madde öneme haizdir. Vergilerin tespiti ve toplanma usullerinde padişah ve ayanlar arasında yapılacak olan anlaşmaya riayet edilmesi ve reayaya karşı zulmedilmemesi kararı alınmıştır.⁴¹ Buradan padişahın şahsî otoritesinin kısıtlanmasını kabul ettiği, bununla beraber vergi tahsilinde reayayı gözetdiği çıkarımı yapılabilir. XIX. yüzyıl her ne kadar imparatorluk için değişim asrı olsa da Daire-i Adliye devlet idaresindeki mihenk taşı konumundan herhangi bir şey kaybetmemiştir. II. Mahmud devrinde politik ve ekonomik açıdan önemli sonuçları olan bir diğer hadise de Yeniçeri Ocağı'nın ilgasıdır. Klasik dönem içinde yalnızca askerlik vazifesiyle meşgul olan yeniçeriler, XIX. yüzyıla gelindiğinde özellikle İstanbul ekonomisinde etkin bir güce sahip konuma gelmişlerdir. Bununla birlikte yeniçerilerin vergiden muaf oluşu ticarete önemli kazançlar elde etmelerini sağlamıştır. İlaveten devlet tarafından yapılmak istenilen reform hareketlerine karşı konum almaları ulema ve halkın da desteğini kazanmalarını sağlamıştır. Sonuç olarak

⁴⁰ Halil İnalcık, "Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", **Belleten**, Cilt:28, Sayı:112, Ankara, 1964, ss. 604-611.

⁴¹ Sina Akşin, "Sened-i İttifak ile Manga Carta'nın Karşılaştırılması", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:16, Sayı:7, Ankara, 1992, s. 118.

bu askeri birlik öz misyonunu yitirmiş, yenilik karşıtı ve otorite tanımaz bir hâle bürünmüştür. Nihayet gerekli altyapı çalışmaları tamamlandıktan sonra 1826 senesinde Yeniçeri Ocağı lağvedilmiştir. Böylelikle imparatorluk askeri, politik ve ekonomik açılardan gücünü artırma fırsatı yakalamıştır.⁴²

II. Mahmud devrinde iktisadî açıdan fevkalade öneme sahip birtakım dönüşümler gerçekleşmiştir. Padişah, devlet idaresinde benimsediği merkezileşme modernleşme düsturunu ekonomiye de sirayet ettirmiştir. Bu minvalde iktisat alanında birçok yeni bakanlık kurularak, devletin iç piyasa üzerinde gücü arttırılmaya gayret gösterilmiştir. Böylelikle vergilerin daha düzenli ve verimli toplanılarak, devlet hazinesi zenginleştirilmek istenilmiştir. Çok sayıda timar sahibinin timarlarına el konularak, mültezimlere devredilmiş ve bu sayede hazineye nakit para girişi sağlanmıştır. Vakıf gelirleri ile ilgili de düzenlemeye gidilmiştir. 1834 Senesinde Evkaf Nezareti kurulmuştur. Bu noktada temel iki hedef gözetilmiştir. İlki, vakıfların doğrudan devlete bağlanarak, devlet hazinesine girdi sağlanmasıdır. İkincisi ise, ulema sınıfının doğrudan devlete bağlanmasıdır. II. Mahmud'un bu uygulamalarla; modernleşme, ekonomiyi güçlendirme hedeflerinin yanı sıra merkezi otoritesini de sağlamlaştırmak istediği gözden kaçmamaktadır. Arazi tahriri ve ilk nüfus sayımı da yine dile getirdiğimiz bu hedefler doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Özellikle ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik ilk tekstil fabrikaları da bu dönemde kurulmuştur. Tüm bu olumlu gelişmelere karşın imparatorlukta istenilen neticeye vasil olmak mümkün olmamıştır. Zira Rusya ile devam eden savaş, isyan eden Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın faaliyetleri ve Balkanlarda vuku bulan bağımsızlık maksatlı isyan hareketleri, yaşanan modernleşme adımlarından istenilen sonucun alınmasına engel olmuştur. İmparatorluk ekonomisi için kırılma kabul edilebilecek 1838 senesine denk gelen Balta Limanı Antlaşması da II. Mahmud devrinde yapılmıştır. İmparatorluk, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı durdurmakta yetersiz kalınca İngiltere'nin siyasal desteğini talep etmiştir. Kavalalı bir takım yeni haklar alarak payitahta olan yürüyüşünden vazgeçmiştir. İngiltere ise bu yardımına karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok önemli ekonomik ve ticari ayrıcalıklar elde etmiştir. İngiltere'nin başta tekstil ürünleri olmak üzere birçok alanda kazandığı vergi

⁴² Muhammed Emirhan Onhan; Taner Güney, "Yeniçeriliğin Kaldırılışı ve Sosyoekonomik Sonuçları", **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Cilt:20, Sayı:34, Karaman, 2018, ss. 45-50.

muafiyeti, Osmanlı İmparatorluğu’nu, İngiltere için bir nevi açık pazara dönüşmüştür. Sanayi alanındaki ilk atılımları tekstil üzerine olan Osmanlı İmparatorluğu’nda bu durumun yarattığı yıkımın boyutlarını tahayyül etmek zor olmasa gerektir.⁴³

Osmanlı tarihi üzerine yapılan çalışmalarda farklı dönemlendirme yöntemleri kullanılsa da Tanzimat Devri’nin Osmanlı tarihi açısından kırılma olduğu umumi bir kabuldür. 1839 Senesinde ilan olunan ferman ile Osmanlı İmparatorluğu’nda klasik dönem nihayet bulmuştur. Yeni düzenin akisleri idarî, askeri, hukukî, iktisadî, eğitim ve sair birçok alanda kendisini göstermiştir. Elbette ki tez konumuz itibariyle esas olarak ele alacağımız kısım Tanzimat Devri’nin ekonomik ve iktisadi boyutu olacaktır. Bununla birlikte Tanzimat ile başlayan değişim ve dönüşüm Meşrutiyet ve Cumhuriyet’i de etkilediği için mevzuya sadece ekonomik zaviyeden bakmak noksan bir tahlile neden olacaktır. Bu bağlamda evvela Tanzimat Devri’nin Osmanlı hukuki ve idari sistematğinde yarattığı değişimin ele alınması elzemdir. Klasik dönem imparatorluk işleyişinde etken amilin Töre ve Şeriat ahkâmı olduğu daha önce dile getirilmişti. Bu dönemden itibaren şer’i ahkâmın yerini daha dünyevi bir hukuka bıraktığı söylenebilir. Değişimin yansımaları özellikle Osmanlı bürokrasisinde Ulema sınıfının geri plana geçerek, Kalemîye sınıfının ön plana çıkışına zemin hazırlamıştır. İfade olunabilir ki Tanzimat Fermanı’nın getirdiği düzenlemeler Osmanlı İmparatorluğu’nda laiklik doğrultusunda atılan ilk adımlardır. Devletin tebaası üzerinde din farkı gözetmeden yönetme isteği bunu kanıtlar niteliktedir. Bittabi Osmanlı İmparatorluğu’nun söz konusu olan fermanla laik devlet yapılanmasına geçişi arzuladığı söylenemez. Burada amaç, daha ziyade Fransız İhtilali sonrasında yayılan milliyetçilik hareketinin kozmopolit nüfusa sahip Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki menfi tesirini kırmaktır. Fakat bununla birlikte fermanın imparatorluk içinde yaşayan ulusların devlete olan bağlılığını korumaya yettiği söylenemez. Son tahlilde ferman, eşit vatandaşlık fikrinin yerleşmesine katkı sağlayarak, Osmanlı-Türk modernleşmesinde mihenk taşlarından biri haline gelmiştir.⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu 1840 senesine kadar, parasının değer kaybını karşılamak maksadıyla; piyasadaki para arzını arttırmak için tağşiş uygulamasına

⁴³ Aslıhan Nakiboğlu; Edip Bukarlı, “II. Mahmud Dönemi İktisadi İslahatları”, **Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:14, Denizli, 2017, ss. 34-43.

⁴⁴ Ejder Okumuş, “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, 2005, ss. 10-14.

gidiyordu. Bu işlem ile dolaşımdaki yüksek gümüş oranına sahip akçeler toplatılarak onların yerine gümüş oranı daha düşük olan akçeler dolaşıma sokuluyordu. Böylelikle iç piyasadaki para arzı arttırılmaya çalışılıyordu. Tağşiş politikası kısa vadede çözüm olsa da biteviye savaş hali ve iktisadi bunalım piyasadaki para arzının sürekli olarak arttırılmasını gerektiriyordu.⁴⁵ Osmanlı hazinesi durumu kontrol altına almak maksadıyla kaime adı verilen kâğıt paraları piyasaya sürdü. Bu paralar aynı zamanda devlet tahvili olarak kabul ediliyor ve yıllık olarak belli bir oranda faiz geliri sağlıyorlardı. Uygulama her ne kadar mantıklı görünse dahi, kısa zaman zarfında çok yüksek oranlarda kâğıt para basılması, paranın ciddi anlamda değer kaybına uğramasına neden olmuştur. İmparatorluk kısa süre içinde bu iktisadi politikadan vazgeçerek basılan kâğıt paraları piyasadan toplamak istemiştir. Devam eden yıllarda ise kâğıt para basım işlemi Osmanlı Bankası tarafından üstlenilmiştir. Para değerinin düzenlenmesi ile ilgili bir diğer uygulama da 1844 senesinde hayata geçirildi. Yapılan işleme tashih-i ayar adı verildi. Yapılan uygulamanın gerekliliğinin ortaya konması açısından 1839 senesinde Osmanlı Kuruşu ve İngiliz Sterlin'ine bakmak faydalı olacaktır. Zira 1839 senesinde 104 Osmanlı kuruşu 1 Sterlin'e tekabül ediyordu. Tashih yani düzeltme işlemi ile madeni paralardaki altın ve gümüş oranı sabitlendi. Yeni sistemde, 1 kuruş 1 gram gümüş içerirken, 1 Lira, 6,6 gram saf altından imal edilmeye başlandı. Böylelikle Osmanlı parası ile İngiliz Sterlin'i arasında ciddi manada muvazene sağlanmış oldu.⁴⁶

XIX. asır; mali krizlerin, savaşların ve ideolojik münakaşaların yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu için aynı zamanda sanayileşme yüzyılıdır. Osmanlı sanayii Batı aleminden farklı olarak bizatihi devlet eliyle kurulmaya çalışılmıştır. Özellikle Mustafa Reşit Paşa gibi Tanzimat Dönemi'nin önde gelen devlet adamları, XIX. asırda sanayii gücünün devletleri ayakta tutan temel unsur olduğunun farkına vararak, Osmanlı için hızlı bir sanayileşme programı hazırlamış ve tatbik etmişlerdir. Özel teşebbüs eliyle kurulan sanayii oluşumlarının ortaya çıkışı ise 1860 yılı sonrasında görülmeye başlanmıştır. Kurulan ilk sanayii tesisleri, tekstil, demir-çelik, silah ve mühimmat üretimi üzerinedir. İstanbul'da oluşturulan sanayi kompleksinde İngiliz modeli örnek alınmıştır, oldukça komplike ve girift fabrikalar topluluğu olan bu

⁴⁵ Erdinç Tokgöz, "19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi", **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:18, Sayı, 2, Ankara, 2000, s. 372.

⁴⁶ Pamuk, (1500-1914), ss. 228-229.

işletmelerde, demir-elik, silah-mühimmat ve tekstil ürünleri imal edilmiştir. Fabrikalardaki teknik personel ve kalifiye eleman ihtiyaının karşılanması maksadıyla da eğitim merkezleri oluşturulmuştur.⁴⁷ Sanayii tesislerinin öncelikle; silah, mühimmat ve askeri kıyafetler üzerine ikame edilmiş olması bizler için bir anlam taşımaktadır. İmparatorluk böylelikle ordusunu kendi üretimi olan asri silahlar ile donatmak istemektedir. Buradan silah alımında dışa bağımlılıktan kurtulmak istenildiği anlamı da çıkartılabilir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadî istiklâlini kaybederek, bir nevi yarı sömürge haline dönüşmesi süreci XIX. yüzyılda başlamıştır. İmparatorluğun klasik döneminden itibaren borçlanma faaliyetleri, daha ziyade i borçlanma yoluyla gerçekleşmiştir. Kapitülasyon adı verilen iktisadî tavizler ise, başlangıçta devlet için kârlı bir işlem olarak gözükse de XIX. asırdan itibaren devletin elini bağlayan ekonomik bir prangaya dnşmştir. Baltalimanı Antlaşması’nın doğurduğu dış ticaret açığı ve akabinde zuhur eden i piyasanın inhitatı Osmanlı iktisadi işleyişini çöküşe sürüklemiştir. İmparatorluk gerek i isyanlarla gerek büyük glerle sürekli olarak savaş halinde bulunduğundan, vaziyetin iktisadi ağırlığını taşıyamayacak hale gelmiştir. Amaza giren devlet çözüm olarak dış borçlanma yoluna gitmeye mecbur kalmıştır. 1854 Senesinde vuku bulan Kırım Harbi’nin yarattığı finansal krizi, Osmanlı İmparatorluğu İngiltere ve Fransa’dan borç alarak aşmaya çalışmıştır. Ağırlıklı olarak dış borç alımı Fransa aracılığı ile gerçekleşmiştir. İmparatorluk ilk olarak, 3.300.000 altın lira borç almış fakat bu paranın tamamı devletin eline ulaşmamıştır. Borçlanma süreci uzun yıllar devam etmiştir. Burada esas mesele devletin aldığı borcu nerede kullandığıdır. Öncelikle alınan borçlar savaş ekonomisinin gerekliliklerini karşılamak üzere kullanılmıştır. Fakat borçlanma yoluyla yaratılan iktisadi kaynağın kâr getirecek yatırımlara dönüştürülememesi dış borçlanmanın sürekli hale gelmesine sebep olmuştur. Böylece, imparatorluk için borcu, borç ile ödeme süreci başlamıştır. Bir diğer önemli mesele de imparatorluğun lüks tüketime yönelmesi ve bürokrasinin artan masraflarıdır.⁴⁸ İlk dış borcun alındığı 1854 yılından 1875’e kadar Osmanlı İmparatorluğu farklı devletlerden 15 defa borç almıştır. Alınan borçlar; eski borçların

⁴⁷ Metin Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:28, Sayı:46, Ankara, 2009, ss. 61-62.

⁴⁸ Nedim Dikmen, “Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt:19, Sayı:2, Erzurum, 2005, ss. 138-141.

ödenmesi, harp sanayii mesarifi, devlet ve saray harcamaları gibi kalemlerin yanı sıra Osmanlı sanayiinin inşası için de kullanılmıştır. Lojistiğin sanayii üzerindeki önemi de dikkate alınarak özellikle demiryolu ağının inşasına hususi ihtimam gösterilmiştir. Borçlanma sürecindeki en temel problemlerden biri de borca karşılık devletin gelir kaynakları olan vergiler ve ticari, sınai ve zirai işletmelerin teminat olarak gösterilmiş olmasıdır. İş bu vaziyet imparatorluğu iktisadi açmaza sürüklemiştir.⁴⁹ Sonuç olarak imparatorluk 1875 senesinde borçlarını ödeyecek ekonomik gücünü kaybetmiş ve ertesi sene moratoryum ilan etmiştir.⁵⁰

Yüzyılın son çeyreğine girerken imparatorluk, idari ve hukuki anlamda köklü bir değişikliğe giderek 1876 senesinde Anayasal yönetimi benimseyerek Meşrutî İdare usulüne geçmiştir. Fakat aynı yıl başlayan Osmanlı-Rus Harbi ile Anayasa askıya alınarak, Meclis kapatılmıştır. Moratoryum ilanının akabinde başlayan savaş devletin tüm iktisadi kaynaklarını tüketme noktasına getirmiştir. Bunun üzerine Avrupalı alacaklılar borçların ifası için yeni yöntemler arayışını girmişlerdir. 1881 Senesinde yapılan mutabakat neticesinde Muharrem Kararnamesi ile Deyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. İmparatorluk, vergi kalemlerinin ve aynı gelirlerinin bir kısmının tasarrufunu borçlarına binaen Deyun-u Umumiye İdaresi'ne devretmiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu borçlarına karşılık kendi topraklarında tıpkı bir tahsildar misali vergi toplamaya başlamıştır. Nakit olarak vergiler; aynı olarak ise imparatorluğun aynı gelir kaynakları olan; tuz, balıkçılık, ipekli kumaş, tütün ve sair kaynaklar devlet tarafından mezkûr kurum için tahsil edilmiştir. Bunun yanı sıra Deyun-u Umumiye İdaresi Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarının tamamını ödeyecek güce malik olmadığının farkında olduğundan borcun miktarında indirim gitme kararı almıştır. İlâveten imparatorluk topraklarında tütün üretim ve toplanmasını denetlemek ve bundan gelir elde etmek maksadıyla yabancı sermayedarlar tarafından Reijî ismiyle bir şirket kurulmuştur. Devlet şirketin tüm uygulamalarına izin vermiştir. Devam eden zaman zarfında şirketin gelirinin bir kısmı Deyun-u Umumiye İdaresi'ne devredilmiştir. Peki bu uygulamalardan hangi netice çıkartılır? Şöyle ki Osmanlı İmparatorluğu tüm sanayileşme gayret ve çabasına rağmen hâlen ekonomisi zirai

⁴⁹Ahmet Kamil Tunçel; Murat Yıldırım, "1854-1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 16, Sayı:1, Edirne, 2014, ss. 7-15.

⁵⁰Ahmet Emre Biber, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Sistemine Eklemlenme Süreci ve Azgelişmişliğinin Evrimi", **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:6, Sayı:1, 2009, ss. 37-38.

üretim üzerine ikame edilmiş bir iktisadi işleyişe sahiptir. Sayılan aynî üretim malları, devletin esas üretimini teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu idarenin teşekkülü ile devlet, tüm iktisadi bağımsızlığını kaybederek yarı sömürge haline dönüşmüştür.⁵¹

Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki iktisadî tahakküm araçlarından birisi de Bank-ı Osmani-i Şahane yani Osmanlı Bankası'dır. Bankanın kontrolü ekseri Osmanlı İmparatorluğu'ndan alacaklı konumda bulunan Avrupalı devletlerin elindedir. Banka, Duyun-u Umumiye İdaresi ile iltisaklı olarak çalışarak; imparatorluk hazinesinin önemli bir kısmını kendi tekeline almıştır. Osmanlı Bankası sadece bir banka olarak çalışmanın ötesinde aynı zamanda önemli şirket ve işletmelerin iştirakçisi konumundadır. Özellikle; liman, inşaat ve demiryolu gibi yatırım kollarında Osmanlı Bankası'nın iştiraklerini görmek mümkündür. Her ne kadar tezimizin esas mevzu ekonomi üzerine ikame edilmiş olsa da ekonomi ve siyaset girift hadiseler olduğundan naşi konuya siyasi zaviyeden de bakmak durumundayız. XIX. asrın yeni küresel güçler doğurduğu ve bu güçlerin Osmanlı siyasetinde etkin rol aldığı umumun malûmudur. Özellikle Sultan II. Abdülhamid devrinde Osmanlı İmparatorluğu ile Alman İmparatorluğu arasında ciddi bir yakınlaşma görülmüştür. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu topraklarında inşa ettiği demiryolları Osmanlı lojistiğine güç katarken, Almanya'nın da Ortadoğu ile olan rabitasını oluşturmuştur. II. Abdülhamid bir denge unsuru olarak, Alman İmparatorluğu'nun hem iktisadî hem de siyasi gücünden yararlanmıştır. Bu durum doğal olarak diğer Avrupalı devletlerin tepkisini çekmiştir. Örneğin; Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlanmak maksadıyla Deutche Bank'a başvurması İngiltere ve Fransa'nın büyük tepki göstermesine neden olmuştur.⁵² Avrupalı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı tutumları ister dostane olsun ister hasmane, gayeleri Hasta Adam'dan elde edecekleri kârı farklı bir güç ile paylaşmamaktır.

Tezimizin bu bölümüne Sultan II. Abdülhamid devrine dair genel bir ekonomik çerçeve çizerek nihayet vermeye gayret göstereceğiz. Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı Osmanlı-Rus Harbi ile başlamış ve tabir-i caizse biteviye bir savaş hali olarak devam etmiştir. Balkanlar'da Avusturya-Macaristan'a ve Rusya

⁵¹ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 67-69.

⁵² Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye 2 Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına**, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, ss. 973-980.

İmparatorluğu'na ciddi toprak kayıpları gerçekleşmiştir. Kuzey Afrika'da Tunus'un Fransa'ya, Mısır ve Kıbrıs'ın İngiltere'ye kaybedilmesi hadiselerine sadece toprak kaybı açısından bakmak yeterli değildir. Zira kaybedilen bölgeler, Osmanlı İmparatorluğu için iktisadî açıdan önemli gelir kaynaklarıdır. Bu bölgelerin elden çıkışı ile bölgede yaşayan Türk ve Müslüman milletler de Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Dolayısıyla toprak kayıpları ile sadece gelir kaybı yaşanmamış, ayrıca muhacirlerin iskânı da devletin karşısına önemli bir iktisadi mesele olarak çıkmıştır. II. Abdülhamid devrinde, Fransız İhtilali'nin tesiri ve büyük güçlerin kışkırtmaları doğrultusunda birçok bağımsızlık yanlısı isyan vuku bulmuştur. Bu doğrultuda Balkanlar'da Bulgaristan özerklik kazanmıştır. Doğu Anadolu bölgesinde ise Millet-i Sadıka olarak adlandırılan Ermeniler, Rusya İmparatorluğu'nun teşvik ve güdümünde isyan faaliyetlerine giriştiler. 1876 senesinde başlayan istikraz politikasının 1908 senesine kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar demiryolu inşası ve muasır bir sanayi oluşturma çabası olsa da alınan borçlar, savaşlar, iç isyanlar, göç hareketleri ve sair nedenler Osmanlı ekonomisinin güçlenme çabasını sonuçsuz kıldı. Bilhassa, Doğu Anadolu'da ve Kuzey Afrika'daki ticarî güzergâh ve liman kenti özelliğine sahip şehirlerin elden çıkışı, Osmanlı İmparatorluğu'na gelir kaybı olarak yansdı. Avrupa'nın gerek devletler bazında gerekse şirketler bazında Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kurduğu sömürü çarkı, devletin yalnızca hammadde üreten ve karşılığında mamul madde satın alan bağımlı bir organizmaya dönüşmesine neden oldu. İmparatorluğun kan kaybı, elde kalan topraklarda mukim halktan karşılanmaya çalışıldı. Osmanlı reformları daha ziyade, devlet yönetiminde etkin üst tabakayı etkilese de Osmanlı İmparatorluğu'nun güç kaybının esas tesiri Türkler üzerinde hissedildi.⁵³

⁵³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, ss. 434-437.

İKİNCİ BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

EKONOMİ POLİTİKALARI

Çalışmanın bu bölümünde esas olarak üzerinde duracağımız konu, II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki'nin devlet yönetiminde şiar edindiği milli iktisat politikasıdır. Tarık Zafer Tunaya'nın İkinci Meşrutiyet Dönemi'ni "*Cumhuriyet'in siyasal laboratuvarı*" olarak nitelemesinden ilham alarak, bu devrin aynı zamanda Cumhuriyet Dönemi'nin milli ekonomi siyasetinin oluşmasına da zemin hazırladığına inanmaktayız. Bu minvalde savımızın ispatı için, öncelikle İttihat ve Terakki hakkında genel bir çerçeve çizilecektir. Akabinde, İttihat ve Terakki'nin fikir insanları ve ideolojileri kaleme alınacaktır. "İttihat ve Terakki nedir" suali cevaplandıktan sonra, İttihat ve Terakki'nin milli iktisat politikası fikrîsel ve eylemsel planda incelenecektir.

2.1. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KÖKENLERİ VE İDEOLOJİK YELPAZESİ

İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk olarak 1889 senesinde ortaya kuruldu. Bununla birlikte oluşumun tam manasıyla idrak edilebilmesi için, hareketin evveliyatının da gözden geçirilmesi gereklidir. Tanzimat dönemi ile başlayan Osmanlı-Türk reform hareketi, kendi içinde sivil ve askerlerden mürekkep bir aydın sınıfı inkişaf ettirmiştir. Bu minvalde XIX. asrın ikinci yarısında, Yeni Osmanlılar hareketi ortaya çıktı. Hareket öncelikle basın alanında kendini gösterdi, Şinasi, Agah Efendi ve Namık Kemal gibi isimler yazılı basın aracılığı ile propaganda faaliyetlerine başladı. Hareketin mensupları imparatorluğun kurtuluşu için, ittifaken yönetim modeli olarak Meşrutî Monarşi idaresi benimsedi. Özellikle, *Tercüman-ı Hakikat* ve *Tasvir-i Efkar* gazeteleri bu amaçla yayınlandı. O dönem için Osmanlı'ya yabancı sayılabilecek olan; millet, vatan, özürlük ve benzeri terimler gazetelerde sıkça görülmeye başlandı. İmparatorluğun kurtuluşuna çözüm arayan Osmanlı-Türk aydınlarında, yayın faaliyetleri kısa sürede karşılık bularak, mezkûr gazetelerin merkezleri aydınların toplanma noktaları haline geldi. Yazılı basın yoluyla oluşturulan kamuoyu, 1865 senesinde ete

kemiğe bürünmüş ve gizli bir örgüt olarak, Yeni Osmanlılar Cemiyeti adı ile kurulmuştur.⁵⁴

Teşkilatlanmanın kurucuları arasında Namık Kemal, Ali Suavi, Mehmet, Şinasi gibi devrin önde gelen fikir insanları mevcuttu. Cemiyet, İtalyanların gizli örgütlenme biçimi olan Carbonari yapılanması üzerine oluşturulmuştu. Böylelikle gizlilik esas alınacak ve cemiyetin üyeleri hiçbir surette deşifre olmayacaklardı. Özellikle, asrın ikinci yarısında yaşanan toprak kayıpları ve verilen özerkliklerden büyük bir rahatsızlık duyuyorlardı. İlâveten Avrupalı devletlere verilen tavizlere rağmen imparatorluğun bütünlüğünün korunamadığını savunuyorlardı. Basın yayın faaliyetlerinin Tanzimat paşalarının tahakkümünden çıkartılmasını istiyorlardı. Bu arzularındaki gaye özgürce kalem oynatmaktan ziyade imparatorluğu bir arada tutma arzusundan kaynaklanmaktaydı. Şöyle ki söz konusu isimler gazetelerdeki yazılar aracılığıyla Osmanlılık fikrine vurgu yapıyorlar ve bu sayede kamuoyu oluşturmak istiyorlardı. Böylelikle Tanzimat ve Islahat Fermanları sayesinde oluşturulacak olan Osmanlı kimliği, imparatorluğun kozmopolit yapısının getirdiği milliyetçi ayaklanmaların etkisini kırarak ve imparatorluk dağılmaktan kurtarılmış olacaktı. Elbette ki Osmanlılık üst kimliğinin yaşam bulması için imparatorlukta yaşayan ulusların eşit olarak temsil edilecekleri bir meclise ihtiyaç vardı. Buradan hareketle Genç Osmanlılar Cemiyeti, imparatorluk için meşruti monarşi idare şeklinin münasip görüyorlardı.⁵⁵

Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin genel anlamda bir program ve tüzüğü bulunmamasına rağmen Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'ten Sultan Abdülaziz'e 1867 senesinde göndermiş olduğu mektup cemiyetin amaçlarını ortaya koyması hasebiyle bir anlamda hareketin tüzüğü olarak kabul görmüştür.⁵⁶ Hareketin gayesinin daha sarıh idraki anlamında mektubu incelemekte fayda olacaktır. Mektubun Fransızca aslında Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiş hali günümüzde İslam Araştırmaları Merkezi'nde mevcuttur. Biz yirmi sekiz sayfadan mürekkep mektubun önemli kısımlarını burada ele alacağız. Mustafa Fazıl Paşa öncelikle, mektubun giriş kısmında dürüstlük ve cesaret kavramlarına Osmanlı paşaları üzerinden vurgu yapmış ve

⁵⁴ Tefvik Çavdar, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 10-12.

⁵⁵ Sina Akşin, **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, (100 Soruda) ss. 14-15.

⁵⁶ Çavdar, s. 12.

Sultan'ın doğru bilgiden paşalar aracılığı ile mahrum bırakıldığını iddia etmiştir. Paşa, Türk ve Müslüman ahalinin çektiği acılardan bahsettikten sonra çözüm önerisi olarak, dört yüz sene önce Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'u fethettiği dönemdeki yönetim esaslarına vurgu yapmıştır. O tarihteki fethin yalnızca din ve askeri güç ile açıklanamayacağını bunlara ilaveten bilimin ve özgür düşüncenin imparatorluğun gücünün esas kaynağı olduğunu belirtmiştir. Avrupa'nın ilim alanında vardığı noktayı göstermek maksadıyla, yaşadığı şehirde okuma yazma bilmeyen bir insanı bulmanın çok güç olduğunu dile getirmiştir. Ekonomiye dair bir değerlendirmede de bulunarak Osmanlı içinde zanaat, ticaret ve ziraatın durma noktasına geldiğini ifade etmiştir. Dikkatten kaçırılmaması gereken noktalardan biri de Mustafa Fazıl Paşa'nın Fransız İhtilali öncesi ve sonrası durumu mektupta değerlendirmesidir. Burada iki farklı yaklaşım sergilenebilir. İlki; Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e ihtilal göndermesi yapması olasılığıdır. Fakat mektubun genelinde kullandığı üslup bu seçeneği pek mümkün göstermemektedir. İkinci seçenek ise, Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu değerlerin Osmanlı İmparatorluğu tarafından da benimsenilmesi arzusudur. İkinci ihtimali ispatlarcasına hürriyet ilkesinin Fransa'ya getirdiği kazanımlar devam eden satırların mevzubahsidir. Mektubun iki sac ayağı üzerine bina edildiği söylenebilir. Bunlardan ilki, hürriyetin ilke edinildiği bir meşruti yönetimdir. İkincisi ise, devlet yönetiminin eğitim ve bilimin eğer güçlü bir devlet olunmak isteniyorsa esas alınmasının elzem olduğudur. Mustafa Fazıl Paşa Fransa'nın eğitim noktasında geldiği noktayı vurgulamak maksadıyla, yaşadığı bölgede okuma yazma bilmeyen bir insana rastlamanın neredeyse mümkün olmadığını ifade etmiştir. Başka bir deyişle mektupta Fransız İhtilali'nin üç temel unsuru olan "Özgürlük, eşitlik ve adalet" kavramları işlenmiştir. Bunlara ek olarak da bilimin gelişimin temel argümanı olduğu ve din ile bilimin çatışmadığı anlatılmaya çalışılmıştır.⁵⁷ Mektubun maksat ve amaçlarından öte Mustafa Fazıl Paşa'nın söylemine dair de bir analiz gerçekleştirmek gerekir. Genç Osmanlılar Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öncülü olarak kabul görmektedir. Bu noktada iki cemiyetin üyelerinin dönemin hükümdarlarına bakışları da karşılaştırılabilir. Mustafa Fazıl Paşa'nın ifadeleri gayet nahif ve yapıcı cümlelerden müteşekkildir. Sultanın bizatihi şahsına karşı bir ifade görülmemektedir. Eleştiriler bürokratlar ve sistemin bozukluğu üzerinedir. Bununla birlikte İttihat ve

⁵⁷ Mustafa Fazıl Paşa, **Paris'ten Bir Mektup**, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul, 1326, ss. 1-28.

Terakki Cemiyeti'nin genel tavrında Sultan II. Abdülhamid'e açıkça bir karşıtlık mevcuttur.

Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin maruz kaldığı siyasal baskı, yayın faaliyetlerinin daha ziyade yurtdışında gerçekleştirilmesine neden oldu. Özellikle Londra ve Paris, cemiyetin önde gelen azalarının yaşadığı şehirler haline geldi. 1864 yılında, başını Namık Kemal Bey'in çektiği bir grup tarafından *Hürriyet* gazetesi neşredilmeye başlanmıştır. Evvela bu gazete için zarf ve mazrufun yekpare olduğu ifade edilebilir. Daha sarıh bir ifade ile cemiyet, en temel gayesi olan hürriyet ilkesini gazetelerine isim olarak seçmiştir. Ernest Ermonson Ramsour, "*Genç Türkler ve İttihat ve Terakki*" isimli eserinde Genç Osmanlılar Cemiyeti ile ilgili yaptığı değerlendirmede; "*Avrupa yasalarının mevcûd şeri kanunların yerini alması hâlinde, modern bir devlet yapısının otomatikman ortaya çıkacağı hakkında yaygın bir kanaat mevcuttu.*" iddiasında bulunmuştur.⁵⁸ Cemiyet üyelerinin Anayasal bir rejim hedefledikleri umumun malumudur. Fakat bu noktadaki noksan ifade "*şeri kanunların yerini alması*" ifadesidir. Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu yalnızca şeriat ahkâmı üzere idare edilmemektedir. Türk töresi hâlen yönetim esaslarındaki etkisini sürdürmektedir. İlaveten, meşruti monarşiye geçilmesi akabinde şeriat ahkâmı ilga edilmemiştir. Son olarak Namık Kemal, Ziya Paşa ve Mustafa Fazıl Paşa gibi isimlerin şeri yönetimin olmadığı bir anayasal sistemi sureti katide kabul etmeyecekleri eserlerince çok açıktır. Kanaatimizce şu ifade, zikrettiğimiz isimler için daha münasip olacaktır: Türk ve İslam inançlarının korunduğu anayasal bir yönetim sistemi, Genç Osmanlılar'ın hedefidir. Dile getirdiğimiz iddiaya mesnet olarak, *Hürriyet* Gazetesi'nde neşrolunmuş bir makaleye göz atmakta fayda vardır. Yazı Hz. Peygamber'e ait olan şu Hadis ile başlar: "*Hubbul vatan minel iman*" yani "*vatan sevgisi imandandır*". Makalenin devam eden satırlarında Türk tarihine dair göndermeler vardır. Geçmiş asırlarda Türk-İslam milletinin büyüklüğü ve padişahların başarıları edebi bir dille anlatılmıştır. Yalnızca askeri başarı ve fütuhat değil, onunla birlikte Türk-İslam aleminin bilim alanındaki muvaffakiyetleri de metne yansıtılmıştır. Lakin burada kuru bir hamaset veyahut sitayiş metnin maksadı değildir. Daha ziyade müreffeh bir Türk-İslam milleti görme temennisi vardır. Yol olarak ise, Türk-İslam

⁵⁸ Ernest Ermonson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihât ve Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, Çev. Hacasan Yüncü, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 11-13.

özünün muhafaza edilerek, bilimin fenni ilerlemede esas kabul edildiği, anayasal yönetim üzere ikame edilmiş bir Osmanlı İmparatorluğu görmek istemektedirler.⁵⁹

Genç Osmanlılar Cemiyeti azaları, gazeteler aracılığı ile ciddi bir kitleye ulaşmayı başardılar. Cemiyet'in talepleri pek tabii olarak, Osmanlı nezdinde de karşılık buldu. Taleplerin azalar üzerine aksi daha ziyade sürgünler şeklinde kendisini gösterdi. Fikirlerin kamuoyu ile buluştuğu gazeteler ise, müteaddit defalar kapatıldı. Mamafih Cemiyet'in fikirleri Türk-İslam münevverinin zihninde filinlendi. 1876 senesinde Mithat Paşa öncülüğünde başlatılan girişimler müspet netice vermiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasal yönetime geçilerek Meşrutiyet ilan edilmiştir.⁶⁰ Cemiyet, akabinde ortaya çıkacak olan İttihat ve Terakki hareketince öncül kabul edildi. İttihatçıların önde gelen fikir adamlarından olan Abdullah Cevdet Bey, 1908 senesi haziran ayında *İçtihat*'ta kaleme aldığı yazıda Mithat Paşa'yı şu ifadeler ile yâd etmiştir. "*Besmele-i hürriyet bu isimlerdir. Din-i hürriyetimizin ekanim-i selametiyesi bunlardır. Bundan on sene evvel şehid-i azam-ı vatan Mithat Paşa'nın Cenova'dan (Osmanlı) getirtip de neşrettiğimiz vakit şu kıtayı yazmıştık...*"⁶¹ Görülüyor ki İttihatçılar için Genç Osmanlılar birer ihtiram ve ilham kaynağıdır.

1876 senesinde II. Abdülhamid'in tahta çıkışının akabinde başlayan Meşrutiyet idaresi fazla uzun ömürlü olmadı. Tarihçiler, I. Meşrutiyet'in yürürlük süresi konusunda mutlak fikir birliğine sahip değillerdir. Bir kısım tarihçi, 93 Harbi'nin akabinde Sultan II. Abdülhamid'in anayasal yönetimi askıya alarak, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nı kapattığını iddia ediyorlar. Sina Akşin ise konuya daha farklı bakan kişilerdendir. Meclis'in tatil edildiğini fakat kurum ve kuruluşların işlevlerini sürdürdüğü, bununla beraber basın hürriyetinin devam ettiğini dile getiriyor Akşin. Meşrutiyet'in son bularak istibdat devrinin başlangıcı için ise, 1880 senesini işaret ediyor. 1880 yılını seçmesini neden olarak ise, seyahatleri kısıtlayan Mürur Tezkeresi ve basın hürriyetinin tahdidi uygulamalarını örnek olarak veriyor. Sultan II. Abdülhamid'in 1880-1908 yılları arasındaki iktidar dönemi istibdat ya da mutlakiyet ifadeleri ile tanımlanmaktadır.⁶² Aynı zamanda söz konusu tarihler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulup, gelişip olgunlaştığı yıllardır.

⁵⁹ "Hubbul Vatan Minel İman", **Hürriyet**, 1 Rebiülevvel 1285/ 29 Haziran 1868, s. 1.

⁶⁰ Çavdar, ss. 13-14.

⁶¹ Abdullah Cevdet, "Midhat Paşa", **İçtihat**, Numara:8, Kahire, 1908, s. 285.

⁶² Sina Akşin, **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908**, (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İzmir, 1997, ss. 163-165.

2.2. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KURULUŞUNDAN II. MEŞRUTİYET'İN İLANINA GİDEN SÜREÇ

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş senesini tarihçiler müsterekten 1889 olarak kabul ederler. Cemiyet'in kurucuları arasında; İbrahim Temo, İshak Sukuti, Mehmet Reşit, Hüzeyinzade Ali Bey, Abdullah Cevdet isimleri yer almıştır. Cemiyet'in ilk ismi İttihad-ı Osmani'dir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş tarihinde mutabık olunmakla beraber, oluşumun ete kemiğe bürünmesine dair Ali Birinci farklı bir noktaya değinmektedir. Cemiyet Tıbbiye-i Şahane talebeleri tarafından oluşturulmuştur. İlk yılları daha ziyade talebelerin toplanarak, memleket meselelerini konuştuğu bir öğrenci topluluğu niteliğine sahiptir. İddiaya dayanak olarak ise, hareketin kurucularının anıları gösterilmektedir. Dolayısıyla Birinci'nin iddiaları fevkalade haklılık arz etmektedir. Zira resmi ya da gayri resmî bir teşkilatlanma veyahut herhangi bir nizamname o yıllar için mevzu bahis değildir. Bu devre daha ziyade hareketin talebeler arasında taraftar kazanarak, yaygınlaştığı dönem olarak kabul edilebilir.⁶³

İttihat ve Terakki Cemiyeti yurtiçinde kısa sürede yayılma alanı bularak, yeni şubeler açtı. Yurtdışı ile irtibat ise Paris'te mukim Jön Türkler kanalıyla tesis edildi. Özellikle Ahmet Rıza Bey ile önemli bağlantılar kurularak dışarıdan destek alınmaya çalışıldı. Fakat bu noktada iki grup arasında fikir ayrılığı doğmuştur. Osmanlı topraklarındaki İttihat ve Terakki mensupları Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini isterlerken, Paris'teki Jön Türkler bu fikre karşı çıktılar. Fikri münakaşa hali yurtiçinde yayılımın durağanlaşmasına sebebiyet verdi. Teşkilatlanma faaliyetleri daha ziyade Paris, Cenevre, Mısır ve Kafkaslarda sürdürüldü.⁶⁴

Tezimizin önceki sayfalarında Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektup üzerinden bir değerlendirmede bulunmuştuk. Paşa'nın bilimin devlet yönetiminde etkin rol oynadığı anayasal bir yönetimi savunduğunu ve bununla birlikte Sultan Abdülaziz'e karşı hasmani bir tavrının olmadığını mektubun genelinden yaptığımız çıkarım ile ifade etmiştik. İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları için ise

⁶³Ali Birinci, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi (1895), **Osmanlı-2 Siyaset**, Cilt:2, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 401-403.

⁶⁴Tarık Zafer TUNAYA, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, Cilt:1, İletişim yay., İstanbul, Cilt:1, 2011, ss. 51-52.

durumun daha farklı olduğunu iddia etmiştik. Konuya dair bir örnek iddiamızın delillendirilmesi noktasında faydalı olacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerine kalem oynatan isimlerden birisi de Millî Mücadele kahramanlarımızdan Kazım Karabekir Paşa'dır. Kendilerinin de belirttiği üzere *“İttihat ve Terakki 1896-1909”* isimli eserini sonradan kaleme almıştır, mamafih olaylara bizatihi hareketin içinden biri olarak ilk gözden bakması hasebiyle, ortaya koyduğu eser kaynak niteliğindedir. Burada Kazım Karabekir Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'e yaklaşımı üzerinde duracağız. Fakat evvela Karabekir Paşa'nın milliyetçi ve mütedeyyin bir şahıs olduğunu ifade etmekte fayda görüyoruz. Karabekir Paşa, eserinde; *“İttihad ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu?”* sorusuna ez cümle şu ifade ile cevap veriyor:

*“İdareimizin her şubesi berbad bir halde, çok geriyiz. Padişah cahil, zamanın icaplarını yapmak şöyle dursun anlayacak bir halde değildir. Avrupa devletleri içimizdeki Hristiyan unsurları yetiştiriyor, ihtilal yaptırıyor ve yavaş yavaş bizi paylaşmaya gidiyorlar.”*⁶⁵

İfadelerden anlaşılacağı üzere, milliyetçi ve mütedeyyin olarak bilinen kumandanlarımızdan Karabekir Paşa'da bile Sultan II. Abdülhamid'e karşı ciddi bir düşmanlık vardır. Tabir-i caizse İttihat ve Terakki içinde bu tavrın umuma yayıldığı söylenebilir. Dikkatten kaçırılmaması gereken bir diğer nokta ise, Osmanlı tebaasından olan Hristiyanların Avrupalı devletler tarafından örgütlendirilerek memleket aleyhinde kullanılmasının yarattığı etkidir. Farklı bir örnek vermek gerekirse; İstiklal Marşı'mızın şairi Mehmet Akif Ersoy'un *“Safahat”* isimli eseri uygun olacaktır. Eserdeki şu dizeler bizatihi Sultan II. Abdülhamid'e karşı kaleme alınmıştır. *“Ortalık çok fena, böyle müzebzeb işler, Ah o yıldızdaki baykuş ölüvermezse eğer, Âkibet çok kötü... dibace-i malumûyle söze girdim”*⁶⁶ Osmanlı-Türk aydınındaki bu tavır yalnızca Sultan II. Abdülhamid'in müstebit tarz-ı idaresinden kaynaklanmamaktadır. İki örnekte de açıkça görülmektedir ki bu durum, daha ziyade çaresizlik halinin neticesidir. İmparatorluğun dağılışı karşısında doğru konumlanmadığını düşündükleri Sultan II. Abdülhamid'i açıkça suçlamaktadırlar. Cemiyet taraftarlarına göre kurtuluş, sadece anayasal yönetimle sağlanabilirdi. Meşruti idarenin tatbiki ile farklı inançlara ve milletlere mensup olan Osmanlı tebaasının devlete bağlılığı sağlanacak ve böylece imparatorluk parçalanmaktan

⁶⁵ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 80-81.

⁶⁶ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 383.

kurtarılacaktı. Sultan'ın istibdatı ısrarı tabii olarak İttihatçılarda bir düşmanlık doğuruyordu.

1891 yılından başlayarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilatlanma süreci hız kazandı. Paris'te yaşayan Ahmet Rıza Bey, Cemiyet'in ilk nizamnamesinin taslak metninin hazırlanmasında önemli rol üstlendi. Yine Ahmet Rıza Bey'in önerileri doğrultusunda Cemiyet'in ismi, İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirildi. Ahmet Rıza Bey'in adı geçen ismi önermesinde, Fransız pozitivistizminin etkisi açıkça görülmektedir. Ahmet Rıza Bey'in katılımıyla birlikte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yurtdışı faaliyetleri çok ciddi anlamda hızlandı. Elbette Cemiyet için önemli bir isim olmakla birlikte, söz konusu olan yayılım sadece Ahmet Rıza Bey'in katılımı ile açıklanamaz. 1895 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan, ayrılıkçı Ermeni faaliyetleri karşısında, Cemiyet üyelerinin artan tepkileri, Osmanlı sarayının dikkati çekti. İttihatçılar, Sultan II. Abdülhamid'i Ermeni faaliyetlerini durdurma noktasında yetersiz kaldığı gerekçesiyle şiddetle tenkit ediyorlardı. Hatta bir takım askeri çevrelerde darbe söylentileri mevcuttu. Askeri okullarda darbe girişimine dair evrak bulunması, Cemiyet üyelerinin gerçekleştirdiği yürüyüşler ve bildiri dağıtılması bir dizi tutuklama ve sürgün furiasının başlamasına neden oldu. Hal böyle olunca İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri için Osmanlı toprakları hayatta kalmanın ziyadesiyle güçleştiği bir yere dönüştü. Dolayısıyla Cemiyet mensupları, yaşamlarını sürdürmek ve teşkilatlanabilmek maksadıyla yurtdışına çıkmayı tercih ettiler.⁶⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilatlanma sürecinin hız kazanması yayılmanın yanında, fikri çatışma durumunun da ortaya çıkışına neden oldu. Cemiyet için birkaç farklı merkez ve bu merkezlerde savunulan hedeflerden bahsetmek mümkündür. Öncelikle, Cemiyet'in İstanbul merkezinde ciddi bir değişiklik gerçekleşti. Cemiyet'in askeri kanadında üst rütbeli subaylar görülmekle birlikte, ulema sınıfından kimseler de harekete katıldılar. Ulema sınıfının katılımıyla beraber, pozitivist fikirlerin görece törpülendiği ifade edilebilir. Enteresan olan durum ise; İstanbul merkezli üst düzey üyeler arasında dışardan yapılacak müdahale ile Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi fikrinin ziyadesiyle yaygın olmasıdır. İslamî tedrisattan geçmiş din adamlarının, gayrimüslim devletlerin Osmanlı

⁶⁷ Erdem Sönmez, **Ahmet Rıza Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 70-74.

İmparatorluğu'nda darbe yapmak sureti ile padişahı değiştirmelerini talep etmelerini akıl çerçevesinde açıklamak pek mümkün görünmemektedir. Yabancı müdahalesini destekleyen bir diğer isim de liberal görüşleri ile bilinen Mizancı Murat olmuştur. Murat Bey İstanbul'dan ayrılarak, Avrupa'ya geçmiş, fikirlerini yaymak ve taraftar toplamak maksadıyla girişimlerde bulunmuş ise de müspet bir netice alamamıştır. Ahmet Rıza Bey ile yaşadığı fikir çatışmalarının akabinde Mısır'a geçerek, orada yayın faaliyetleri ile kamuoyu oluşturmak istemiştir. Cemiyet'in Balkan kanadında ise, kurucu isimlerden İbrahim Temo'nun etkin olduğunu söyleyebiliriz. İlerleyen yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik ve Manastır şehirlerindeki etkin gücü düşünüldüğünde, Temo'nun faaliyetlerinin önemi daha iyi anlaşılacaktır.⁶⁸ Cemiyet'in o yıllar için yekvücut olmadığı açıkça görülmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti farklı ideolojik görüşleri barındırmanın yanı sıra farklı dine ve milliyete mensup insanları da bünyesinde barındırmıştır. Yolu ve yordamı farklı olmakla beraber gaye, Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirip, anayasal yönetime geçişi sağlamaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin oluşumunda iç dinamiklerin yanı sıra uluslararası siyaset de oldukça etkilidir. Osmanlı-Yunan Savaşı, Cemiyet'in faaliyetlerini görece yumuşattı. Kırılma olarak addedilebilecek olay ise, 1899 senesinde vuku buldu. Bilindiği üzere XIX. yüzyıl imparatorluk için denge dönemidir. Sultan II. Abdülhamid de bu dengenin başlıca mimarıdır. Osmanlı İmparatorluğu, askeri ve siyasi iş birliklerinin yanında, ekonomik iş birliği de yaptı. Özellikle Fransa ve İngiltere'nin, emperyalist ekonomik saldırı ve yayılma siyaseti karşısında, Alman İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu arasında tabi bir iş birliği ortaya çıktı. Zira siyasal birliğini yeni tamamlayan Alman İmparatorluğu, emperyal sömürge pazarında kendisine saha yaratmak istemektedir. Zengin doğal kaynakları ve Uzak Doğu'ya giden yol üzerinde olması hasebiyle Osmanlı İmparatorluğu, Almanlar için doğal müttefik halindedir. Osmanlı İmparatorluğu ise, Alman İmparatorluğu'nu İngiltere ve Fransa karşısında denge unsuru olarak görmüştür. İmparatorluğun borçlanma siyaseti ekseri Fransa ve İngiltere üzerine ikame edildiğinden dolayı, Osmanlı topraklarındaki ekonomik imtiyazların çoğu yine bu devletlere aittir. Fakat Sultan II. Abdülhamid'in özellikle Berlin-Bağdat Demiryolu hattında Alman İmparatorluğu ile yakınlaşması,

⁶⁸ M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 184-192.

Deutsche Bank üzerinden borçlanma politikası ve İmparator II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'na gerçekleştirdiği ziyaret iki devletin siyasal ve ekonomik ittifak halinin daha da güçlenmesini sağladı. Sultan II. Abdülhamid'in bu siyaseti öncelikle İngiltere'nin tepkisini çekti. Çünkü İngiltere, imparatorluktaki demiryolları imtiyazının önemli bir bölümünü elinde tutuyordu. Burada esas amaç, demiryollarından ziyade Osmanlı topraklarındaki petrol kaynaklarına kimin hâkim olacağı meselesiydi. Bununla birlikte elbette İngiltere, genç rakibi Alman İmparatorluğu'nun Uzak Doğu'ya Osmanlı üzerinden açılmasına engel olmak istiyordu. Bu amaç doğrultusunda İngiltere, İttihat ve Terakki'ye olan desteğini ciddi manada arttırdı. Avrupa'da zaten faal konumda olan yapı, Mısır'da da tekrar güç kazandı. İngiliz yanlısı olan Mısırlı yöneticiler de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kendi bölgelerinde desteklediler. Elbette esas kırılma İstanbul'da gerçekleşti. *Boer Savaşı* sonrası İngiltere'nin galip gelmesinin birtakım İttihatçılar tarafından İngiliz Konsolosluğu önünde kutlanması Sultan II. Abdülhamid için bardağı taşıran son damla oldu. Böylece yeni sürgün hadiseleri başladı.⁶⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideolojik anlamda bir birlik içinde bulunmadığını daha önce de ifade etmiştik. Sürgün ya da yurtdışına kaçma suretiyle Fransa'ya avdet eden isimler arasında Prens Sabahaddin ve Lütfullah Beyler de mevcuttu. Prens Sabahaddin, Adem-i Merkeziyet fikrinin İttihatçılar arasındaki önde gelen savunucularından biri idi. Prens Sabahaddin tarafından 1902 yılında bir kongre tertip edildi. Kongre çoğunluğunu ideolojik anlamda Prens Sabahaddin'e yakın olan isimler oluşturmaktaydı. Onların haricinde Ahmet Rıza Bey ve onun gibi düşünen az sayıda İttihatçı da kongreye iştirak etti. Cemiyet'in kozmopolit yapısı gereği Ermenilerden de kongreye katılanlar oldu. 1902 kongresi İttihat ve Terakki içindeki en önemli kırılma noktalarından birini oluşturdu. Kongrenin konusu, imparatorluğun bir arada tutulması ve anayasal yönetime geçiş yolunun belirlenmesidir. Prens Sabahaddin ve taraftarları Adem-i Merkeziyet fikri çerçevesinde Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasına ıslahat uygulanması ve Osmanlı'nın Müslüman tebaasından korunması fikrini savunuyordu. Ayrıca yapılan ıslahatlar yabancı devletler tarafından oluşturulacak olan komisyonlarca da denetlenmeliydi. Gayrimüslim tebaadan kasıt elbette ki Ermenilerdir. Prens Sabahaddin ve taraftarları ilaveten, yabancı müdahale

⁶⁹ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara, 2014, (Jön), ss. 73-77.

fikrini de savunmaktaydı. Pek tabii Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarının yapılmak istenen bu faaliyet planını kabul etmeleri mümkün değildi. Zira Ahmet Rıza Bey, millî imkanlar çerçevesinde, bağımsızlığın korunduğu ve dış müdahalenin olmadığı bir ihtilal tasarlamaktaydı.⁷⁰ İşte bu kongre, kesin kırılmanın gerçekleştiği nokta oldu. Kanımızca, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde Türkçülük fikrinin de ön plana çıkmasında söz konusu kongrenin etkisi vardır. Zira Ermeniler, Prens Sabahaddin grubunun kendilerinden yana olan tavrına rağmen, ayrılıkçı tavırlarını sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla İttihatçılar, imparatorluk içindeki farklı milletlerin ıslahatlar yoluyla ya da Osmanlılık adlı yapay bir kimlik dahilinde bir arada tutulamayacağını idrak etmiş olmalılardır.

Jön Türklerin II. Meşrutiyet'in ilan edilışinden önceki son kongresi, 1907 yılında gerçekleşti. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Birleşik Ermeni İhtilal Topluluğu, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Musevi Cemiyeti, Ahd-i Osmani ve sair bir çok cemiyet 1907 kongresinde yer aldı. Bunların haricinde kongreyi izlemek maksadı ile çok sayıda gazete kongrede hazır bulundu. Kongrede alınan kararlar esasen I. Jön Türk Kongresi'nin benzerleridir. Dikkatten kaçırılmaması gereken nokta ise; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taleplerinin kabul görmesidir. Zira önceki kongrelerde İttihatçıların dış müdahaleyi reddeden görüşleri Adem-i Merkeziyetçiler ve Ermeni örgütleri tarafından reddedilmişti. Fakat bu kongrede İttihatçıların talepleri genel anlamda kabul gördü. Söz konusu kongre ile anayasal yönetime geçiş yolu olarak, farklı yöntemler benimseyen cemiyetler birlikte hareket etme kararı aldılar. Meşrutiyet'in ilanı için, iktiza ederse cebir kullanılması fikri ilk defa müştereken kabul gördü.⁷¹

1908 yılına gelindiğinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti ihtilal için gerekli alt ve üst yapı çalışmalarını tamamladı. Selanik ve Manastır şehirleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sivil ve asker üyeleri aracılığı ile teşkilatlanmanın en güçlü olduğu şehirler haline geldi. Esasen Cemiyet, ihtilali gerçekleştirmeye muktedirdi fakat bunun için ilk kıvılcım gerekliydi. Bu kıvılcım da Reval Görüşmeleri oldu. Görüşmelerde İngiltere Kralı VII. Edward ve Rusya Çarı II. Nikola Makedonya'nın paylaşımı ile ilgili olarak Reval'de toplandılar. Hadisenin İttihatçılar tarafından işitilmesi ise, büyük

⁷⁰ Akşin, 100, ss. 39-41.

⁷¹ Oğuz Kaan, "Türk Siyasi Tarihi'nde Jön Türk Kongreleri", **Econharran Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:3, Sayı:4, Şanlıurfa, 2019, ss. 11-15.

bir infiale neden oldu.⁷² II. Meşrutiyet'in ilanında ilk adımı atan Resneli Niyazi Bey, anılarında Reval Görüşmeleri'ne de yer vermiştir. Niyazi Bey, görüşmelerin yapılmasından ziyade, Osmanlı Hükümeti'nin olay karşısındaki sessizliğine olan biteni kabullenmiş tavrına isyan etmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Reval Görüşmeleri'ne yönelik tepki, yalnızca Osmanlı Hükümeti'ne verilmedi. Bununla birlikte görüşmelerde taraf olan Avrupa ülkeleri de tepkinin hedefindeydi. Cemiyet, Makedonya'da hadiseye muhatap Avrupalı devletlerin konsolosluklarına görüşmelerden duydukları rahatsızlığı, bu tür girişimlerin tarihin hiçbir döneminde müspet netice vermediğini ve dahi yine vermeyeceğini ifade eden bildiri gönderdi. Bildiride, Avrupalı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine Makedonya üzerinden karışmaya kalkışması, kesin bir dille reddedilmiştir. Ayrıca, meşruti idareye geçilerek, anayasal bir yönetim eşitlik ilkesi üzerine yeniden tesis edilirse ortada Makedonya Sorunu gibi hadisenin de kalmayacağı dile getirilmiştir. Sorun Avrupa'nın iddia ettiği gibi, Makedonya'da yaşayan farklı din ve milletlere mensup insanların çatışması olmadığı, meselenin Avrupa'nın Makedonya'ya sürekli müdahil olmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Makedonya'da yaşayan insanların din ve milliyet bağına göre nitelemediklerini, Osmanlı olarak kabul ettiklerini, bu kimlik adı altında hürriyet ve eşitlik esası çerçevesinde, yaşayan insanların çözülemeyecek bir meselesi olamayacağını açıkça ilan etmişlerdir.⁷³ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bildirisinin son paragrafından bir kısmı aynen aktarmak Cemiyet'in bağımsızlık noktasındaki ciddiyetini açık gösterecektir.

“İşte Makedonya'da barış ve güveni sağlayacak, Avrupa'yı gereksiz davranışlardan kurtaracak yol budur. Bu görüşle yurdun çıkarları yönünden gerekli isteklerimiz dışında, Avrupa bizim kabul edemeyeceğimiz bir yola yönelir de Makedonya'ya bir genel vali, milletlerarası bir kontrol ve adli idari kuruluş Makedonya'daki Türk ordusunun sınırlanması gibi yeni yeni davranışlarda bulunmaya kalkarsa, şunu da bildiririz ki artık sabrımız tükenmiştir. Şerefli bir olumu kotu bir hayata her zaman değişebiliriz.”⁷⁴

Her ne kadar tarihçiliğin özünde analiz bulunsa da yukarıda geçen satırlar şerhe gerek duymayacak kadar açıktır.

⁷² Necmettin Alkan, “1908 Jön Türk İhtilalinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:175, İstanbul, 2008, ss.48-49.

⁷³ Resneli Niyazi, **Balkanlarda Bir Gerillacı Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları**, Der: İhsan Ilgar, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975, ss. 64-73.

⁷⁴ Resneli Niyazi, s. 75.

Reval Görüşmeleri akabinde Resneli Niyazi Bey, beraberindeki subay, memur ve sivil halktan kimselerle mevcut hükümete isyan maksadıyla dağa çıktı. Niyazi Bey'in hareketi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumisi'nce de desteklendi. Yıldız Sarayı Niyazi Bey'e cevaben, Ferik Şemsi Paşa'yı isyanı bastırması için gönderdi fakat Şemsi Paşa İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin silahşorları tarafından suikast sonucu öldürüldü. Hadisenin akabinde bölgeye atanan Müşir Osman Paşa da Niyaz Bey ve adamları tarafından derdest edildi. Manastır Valisi Hıfzı Paşa cereyan eden olaylar üzerine, Sultan II. Abdülhamid'e durumun vahametini açıklayan telgraflar göndererek, İttihat ve Terakki Kuvvetlerine direnmenin mümkün olmadığını anlatmıştır. Neticeten Sultan II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı koyamayacağını kabul ederek, 11 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i ilan etmiştir.⁷⁵

2.3. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE TAKİP ETTİĞİ İKTİSAT POLİTİKALARI (1908-1918)

Tezimizin bu bölümünde; metnin ana düşüncesinin ilk ayağı olan, II. Meşrutiyet Dönemi iktisat politikaları yani, Liberal İktisat ve Milli İktisat siyaseti işlenecektir. Her devirde olduğu üzere II. Meşrutiyet Dönemi'nde de siyaset ve iktisat oldukça giriftir. Bu minvalde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet Devri'nde tatbik ettiği; liberal ve milli iktisat politikalarının oluşum nedenleri, teorisi, pratiği ve sonuçları incelenecektir. Bu aşamada; "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin milli iktisat politikası, I. Dünya Savaşı'nın getirdiği bir zorunluk mudur yoksa cemiyetin Türkçülük siyasetinin tabi bir yansıması mıdır?" sorusuna cevap aranacaktır.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir dönem başladı. Sina Akşin, 1908 -1913 seneleri arasındaki dönemi İttihat ve Terakki için "*Denetleme İktidarı*" olarak nitelendirmiştir. Bu ifadesinde Akşin son derece haklıdır. Zira, İttihatçılar maksatlarına ulaştı. Fakat maksada ulaştıktan sonra ne yapacaklarına dair detaylı bir organizasyona sahip değillerdi. Kanun-u Esasi tekrar yürürlüğe girdi. Bununla beraber, o dönem için İttihatçılar arasında devlet yönetme liyakat ve olgunluğuna sahip kişiler henüz yetişmemişti. Dolayısıyla idare, hâlen eski

⁷⁵ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 308-309.

dönemden kalma paşaların elinde bulunuyordu. Cemiyet de çözüm olarak, hükümeti söz konusu olan Sait ve Halim Paşa gibi isimlerin kurmasına müsaade ediyordu. Tam anlamıyla iktidarı ele geçiremeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, hükümet adamlarını perde arkasından yönetmekle yetiniyordu.⁷⁶

2.3.1. Liberal İktisat Politikaları ve Uygulamaları

Meşrutiyet'in ilanının akabinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki ideolojik ayrılıklar daha da belirgin hale geldi. Meşrutiyet ilan olunduğunda yurtdışında bulunan Prens Sabahaddin, imparatorluğa geri dönmek istedi. Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin en önde gelen isimlerinden biri olan Prens Sabahaddin'in ideolojik tutum ve davranışları, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kati surette reddedilmekte idi. Zira Prens Sabahaddin, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslim tebaanın haklarının genişletilmesini istiyordu. Bu sayede imparatorluğun bir arada tutulabileceğine inanıyor ve faaliyetlerini sürdürüyordu. İttihat ve Terakki ise, bu sava karşı merkezîyetçi yönetim fikrinde ısrar ediyordu. Prens Sabahaddin'in ülkeye girişine ancak, mevcut propaganda faaliyetlerinden vazgeçmesi şartı ile müsaade edildi. Fakat Prens Sabahaddin yurda döner dönmez yayınlar ve yurt gezileri münasebetiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarz-i idaresi aleyhinde propaganda faaliyetlerine derhal başladı.⁷⁷

Prens Sabahaddin kendisine yönelik eleştirilere cevaben ve propagandasını da icra etmek maksadıyla uzunca bir yazı kaleme almıştır. Beyanname siyasi, ekonomik, dini ve sosyolojik konulara değinmiştir. Beyannamenin bazı noktalarını bire bir aktarmakta fayda vardır.

“Eğer bahr-ı sefid adalarında Yunan ağuşuna atılmak için bir hazırlık olursa onu men edecek usûl merkezîyet değil kuvve-i askeriyedir. Kuvve-i askeriye ise servet-i milliye ile artar; servet-i milliyeyi arttıracak şey? Teşebbüs-ü Şahsi!... Adem-i Merkeziyet!... Tarih-i beşer o mükerrer delillerle bu hakikati ilan ve isbat ediyor! Hala görmeyecek, hala anlamayacak mıyız ki merkezîyet demek; hürriyeti inhisara almak; ekseriyeti ekalliyete çiğnetmek; fikir teşebbüsünü kahreylemektir!... Adem-i merkezîyet ise teftiş-i milliye yalnız Meclis-i Mebusan vasıtasıyla İstanbul'da değil fakat Meclis-i Umumiye ile vilayetlerin her tarafında kökleştireceği için Osmanlıları Osmanlı Devleti'ne kalben bağlayacak; ticaret-i milliyemize sürekli bir vüs'at vererek harice karşı müttehaz-ı hareket

⁷⁶Akşın, Jön Türkler, ss. 139-146.

⁷⁷ Baran Hocaoglu, “İkinci Meşrutiyet'in İlânı Sırasında İki Tarz-ı Siyaset: Merkezîyetçiler ile Âdem-i Merkezîyetçiler Mücadelesi”, **Doğu Batı**, Özel Cilt II, Sayı:46, Ankara, 2008, ss. 136-137.

lüzumunu izhar ve bu sayede kavmiyet rekabetlerini sindirmeğe en kuvvetli bir vasıta teşkil edecektir. Şu halde idare-i adem-i merkeziyet; siyase-i merkeziyete münteha olarak ve müddet-i Osmaniye'ye an be an mütezayid bir kuvvete makrûn eyleyecek! Hayat-ı vatan nokta-i nazarından bu kadar lüzumlu idareyi, devletimizin mahvına mucep olacak bir idare tarzından göstermek ali bir hakikati, süfli bir garaza kurban etmek demektir. Madem ki hepimiz bir Hakk'ı, hukukunda en mukaddes olan vatanını müdafaa davasındayız; bari onu her şeyden evvel layık olduğu ulvi cenab ile müdafaaya çalışalım... Hakperest bir millletin mihver-i hissiyatı garaza değil; uhuvvete... alemşumul bir muhabbete istinad eder!”⁷⁸

Beyannamede özellikle dikkati çeken hususlardan birisi de Avrupalı devletlerin mevcut müreffeh vaziyetlerine âdem-i merkeziyet fikri ile vasıl oldukları iddiasıdır. Merkeziyetçi idarenin, Osmanlı İmparatorluğu’nun kozmopolit yapısından naşi devletin felaketine sebebiyet vereceği tezi savunulmuştur. Âdem-i merkeziyet ile gayrimüslimler de devlete vatandaşlık bağı ile bağlanacaklardır. Bu sayede, siyasi kopmalar engellenecek, aynı zamanda imparatorluğun zengin tüccar sınıfı da devletten yana saf tutacaktır. Esasen liberalizm fikrinin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki en önemli temsilcilerinden biri olan Prens Sabahaddin’in mezkûr beyannamesi Osmanlı liberallerinin fikirlerinin siyasi özeti niteliğine sahiptir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda liberal iktisat tezini savunan ilk isimlerden biri Sakızlı Ohannes Paşa’dır. Ohannes Paşa, Fransa’da tahsil gördüğü zaman zarfında Fransız liberalizminden ciddi anlamda etkilenmiştir. Liberalizmin en önemli isimlerinden olan Adam Smith’in “*Ulusların Zenginliği*” isimli eserinden mülhem olarak, Osmanlı’da liberal iktisat fikrinin ilk eserlerinden olan; “*Mebadi-i İlm-i Servet-i Milet*” isimli kitabını kaleme almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra, Mekteb-i Mülkiye’de iktisat dersleri vermiş ve liberal ekonomi fikrini savunmuştur. Ohannes Paşa, imparatorluğun kalkınması için; mülkiyet hakkının kutsal kabul edilmesi gerektiği iddia etmiş, ayrıca devletçi, müdahaleci ve tekelci iktisadi politikaları reddederek, açık ve serbest piyasa ekonomisinin güçlü bir iktisat sistematik için elzem olduğunu dile getirmiştir.⁷⁹

Liberalizm fikrinin iktisadi akislerinin idraki için, Sakızlı Ohannes Paşa’nın “*Mebadi-i İlm-i Servet-i Milet*” isimli eserine değinmekte fayda olacaktır. Paşa eserini beş ana kısımda toplamıştır. Biz, konumuz hasebiyle eserin son kısmı olan “*Vezaif-i*

⁷⁸ Prens Sabahaddin, “Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah”, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1324, ss.32-36.

⁷⁹ Mustafa Erdoğan, “Liberalizm ve Türkiye’deki Serüveni”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Liberalizm**, (Ed. Tanıl Bora; Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, Cilt:7, İstanbul, 2005, s. 32.

Hükümet Bahsi” isimli alt başlığı inceleyeceğiz. Bu bölümde hükümetin iktisadi anlamdaki görevlerinden bahsedilmekle birlikte, aslında devlet ve iktisadi işleyiş arasındaki münasebetin sınırları çizilmiştir. Liberal iktisadi işleyişte piyasaya devletin bizatihi müdahalesi reddedilmiştir. Mamafih devlet, iktisadi işleyişin güvenliğini, çalışma hakkının muhafazasını sağlamakla mükelleftir. Bunun haricinde hükümetin ekonomiye müdahale hakkı bulunmamaktadır. Ohannes Paşa eserin son paragrafında *Servet-i Milet* kavramını şöyle tanımlamaktadır:

*“Zaten ilm-i servet-i milelden maksat, şu müsavatsızlıkların defile herkesin cenab-ı Hakk’tan kendisine ihsan buyrulmuş olan kabiliyet-i mahsusasına nisbetle nail mükafat olması ve servetin kaide-i serbesti ve adalete tevfiği idaresiyle esbab-ı rehafet ve saadetin refte münteşir olarak, hilkat-ı insaniyenin müsaadesi dairesinde bilcümle ebniye-i beşere şimal olmasıdır”.*⁸⁰

Anlaşıyor ki iktisadi işleyişte hükümete atfedilen vazife yalnızca iktisadi güvenliğin teminidir. Bu noktada akla şöyle bir soru gelmesi kuvvetle muhtemeldir. XX. asırda Osmanlı İmparatorluğu Türkleri, ekonominin; sanayi, ziraat, ticaret, bankacılık ve sair alanlarında kendilerine ne kadar yer bulabilmişlerdir? Tarihsel zaman düzleminde Osmanlı Türklerinin ekonomik sistematiğe hangi mecralarda yer aldıkları oldukça sarıhtır. İlâveten yukarıda saydığımız alanlarda, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşamakta olan gayrimüslim vatandaşlar etkinlik göstermektedir. Dolayısıyla devlet desteği ya da müdahalesinin toptan reddedildiği bir iktisadi anlayışta, Türk’ün muasır ekonomik sistemde kendisine yer bulma ihtimali yoktur. Dönemin şartları tahlil edildiği taktirde, liberal iktisat fikrinin yalnızca Osmanlı gayrimüslimlerine iktisadî serbestiyet kazandıracağı ziyadesiyle açıktır.

Liberal iktisat fikrinin savunucularından biri de Cavid Bey’dir. Cavid Bey’i yukarıda zikrettiğimiz isimlerden farklı kılan nokta, II. Meşrutiyet Devri’nde dahi, Cavid Bey’in İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin en önde gelen simalarından biri olması ve maliye nazırı olarak hükümette görev icra etmesidir. Nazırlık vazifesinin yanı sıra Duyun-u Umumiye’de görev alan Mehmed Cavid Bey, Osmanlı liberalizminin temel yayın organlarından biri olan *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*’nı neşreden isimlerden biridir. Mehmed Cavid Bey’in liberal iktisadi fikirlerini aktardığı *“İlm-i İktisat”* ve *“Malumat-ı İktisadiye”* isimli iki kitabı bulunmaktadır. Mehmed Cavid Bey’in iktisat savunusu, Osmanlı İmparatorluğu’nun tarım devleti oluşu üzerine ikame

⁸⁰ Sakızlı Ohannes Paşa, **Mebadi-i İlm-i Servet-i Milet**, Mehran Matbaası, İstanbul, 1297, s. 241.

edilmiştir. Zirai üretim esas alınmakla beraber, sanayi üretimi için girişimcilerin desteklenmesi ve bununla birlikte yabancı sermayeden faydalanılması Mehmed Cavid Bey'in liberal iktisat düşüncesinin özeti olarak ifade olunabilir. I. Dünya Savaşı'nın ardından yurtdışına çıkan Mehmed Cavid Bey, Millî Mücadele Devri'nde Türkiye'ye dönmüştür. Cumhuriyet'in ilanının ardından Cavid Bey, rejime ve Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif hareketin başat aktörlerinden biri olmuş ve İzmir Suikasti'ndeki rolü sebebiyle idama mahkûm edilmiştir.⁸¹

Çalışmanın bu kısmının girişinde, Millî iktisat politikasının Türkçülük fikrinin bir neticesi mi, yoksa Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği bir zorunluluk mu olduğu sorusuna cevaplayacağımızı belirtmiştik. Her ne kadar kısım itibarıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde liberal iktisat politikalarının müdafilerini işlese de Mehmed Cavid Bey'in 1327 tarihli nutku bize sorumuzun cevabı noktasında bize yardımcı olacaktır.

“Eğer ekalliyet kendini yalnız yıkmak ve rastgele yıkmak vazifesiyle addediyorsa zannederim vazife-i esasiyesini doğru yapmış olmaz. Ekalliyet yıkacak; çünkü vazifesidir. Ve yapacak çünkü o da vazifesidir. Eğer ekalliyet yalnız yıkmak vazifesiyle mükellef olup yapmak vazifesini deruhte etmemek isterse o zaman efkâr-ı umumiye-i millete kendisi hakkında bir fikr-i kati veremez. (Falan vergiler fenadır.) Diyecekseniz, fakat (Biz olsaydık şu vergileri koymayacaktık) sözünü ilave edeceksiniz. (Şu idare-i hükümet muzırdır) Diyeceksiniz, fakat (Biz olsaydık bu idare-i hükümeti böyle yapardık ve bu suret daha tabii olurdu) Diye dua edeceksiniz. O zaman siz bizi kazanamazsınız bile, bu ekseriyeti kazanmazsanız bile hariçte bu ekseriyetin müntehibleri olan efkâr-ı umumiye-i milleti kazanırsınız. Efkar-ı umumiye-i milleti kazanmak, yarınki intihabatta bizim mevkilerimizi elimizden almak ve münhasıran hak ile ve muhakkak ve meşru olarak almaktır. Bugün ben zannederim ki şu siyaset-i maliye münakaşasında riayet etmediniz. Kusur addettiğiniz şeyleri gösterdiniz. Fakat o kusurların o kabahatlerin o mesuliyetlerin hakkında kime ait olmak lazım geldiğini müsaadenizle beraber müzakere edeceğiz.”⁸²

Günümüz Türkçesine aktardığımız bu metin, Mehmed Cavid Bey'in Meclis konuşmalarından basılarak yayınlanmıştır. Yıl itibarı ile de 1911'e tekabül eden metin, Osmanlı İmparatorluğu Meclis-i Mebusanı'ndaki vaziyet hakkında fikir vermektedir. Zira Mehmed Cavid Bey Meclis-i Mebusan'daki ekalliyete mensup mebuslar hakkında serzenişte bulunmaktadır. Konuşmalardan Mehmed Cavid Bey'in ekalliyeti kazanmak arzusunda olduğu fakat çabalarının müspet netice vermediği açıkça

⁸¹ Nermin Zahide Aydın, “Maliye Nazırı Cavid Bey”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:12, Sayı:2, Kahramanmaraş, 2015, ss. 9-11.

⁸² Mehmed Cavid Bey, **Maliye Nazırı Cavid Bey'in Nutku**, İstanbul Matbaa-i Amiresi, İstanbul, 1327, s.5

görülmektedir. Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele esnasında yaşanan hadiseler ekalliyeti kazanmanın herhangi bir yolunun olmadığını ispatlamıştır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu için kurtuluş yolu olarak, Türkçülük benimsenmiştir. Doğal olarak, milliyetçi yönetim anlayışı da millî iktisat politikasını doğurmuştur. Dikkat buyrulursa, metnin yayınlanmasından kısa bir zaman sonra, ekonomi politiğin ana eksenini millî iktisat siyaseti belirlemiştir.

Liberal iktisat politikalarının savunucularından biri de Ahmed Muhtar'dır. Kendilerinin *Ulum-i İktisadiye ve İc̣timaiye Mecmuası*'nda fevkalade mühim yazıları mevcuttur. Söz konusu yazılardan biri de "Zirai Program" isimli makalesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Dönem iktisadî sistemini tasvir ederken, tarım imparatorluğu tabirini kullanmıştı. Ahmed Muhtar makalesinde aynı noktaya atıf yapmıştır. Sanayi Çağı'nda tarım vurgusu ve ısrarının idraki için makaleye göz atmakta fayda vardır. Ahmed Muhtar makalesini devrin Orman Maadin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa'ya hitaben yazmıştır.

*"Osmanlı memleketi, ziraat memleketidir. Osmanlılar zirai bir millettir. Zamanımızda ihtiyacat-ı medeniye ziyadesiyle artmış ve rekabet-i iktisadiye pek şiddetlenmiş olduğundan herhangi kavim ihtiyacatını tatmin ve sahne-i rekabetinde galibiyetini temin için zamanı geçmeden ve diğer akvam kendisini pek geride bırakmadan tevsî-i gayret tezyid-i sai eylemezse istikbali şüphesiz vahimdir. Bahusus bizim gibi esasen cihet cihet pek geride kalmış bir milletin fevt olunacak bir günü bile yoktur."*⁸³

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi çöküşünün nedenleri arasında en temel etkenlerden birinin Sanayii Devrimi'ni ıskalayarak asrî gereklilikleri karşılayamaması olduğu düşünüldüğünde, ekonomik üretim bazında tarımın temel alınması düşüncesinin ne kadar isabetli bir tespit olduğu ziyadesiyle tartışmaya açık bir mevzudur. Her ne kadar öz kaynaklı bağlamda zirai üretime ağırlık verilmesi fikri, mevcut potansiyelin değerlendirilmesi noktasında mantıklı olsa da imparatorluğu iktisadi çöküşten kurtarmaya yetmeyecektir. Bununla birlikte tarımsal üretimin, iâşenin temini hususunda ne derece mühim olduğu da yadsınamaz bir gerçekliktir.

Ahmed Muhtar'ın iktisadî yazıları, salt liberal iktisat politikalarını benimsemiş ülkelerin sistematikleri üzerine ikame edilmemiştir. XX. asrın büyük devletlerinin iktisadî işleyişi üzerine yazıları bulunmaktadır. Ahmed Muhtar, liberal iktisat teorilerini, birçok ülkenin ekonomik işleyişini inceleyerek oluşturmuştur. Her ne kadar

⁸³ Ahmed Muhtar, "Zirai Program", *Ulum-i İktisadiye ve İc̣timaiye Mecmuası*, Cilt:3, Numara:9, İstanbul, 1325, s. 47.

Ahmed Muhtar'da fizyokrasi öykünmesi bulunsa da yaptığı geniş çaplı iktisadi irdelemeler ürettiği liberal ekonomi politikalarına görece özgünlük kazandırmıştır. Özellikle, “Duyun-u Umumiye-i Düvel” isimli makalesi bu iddiamıza kanıt olarak sunulabilir.

“Devletlerin varidat ve masarifatı, iki esas kısma ayrılmıştır. Birinci kısım, bir mahiyet-i seneviyeye haiz olanlardır ki selahiyetdar olan devair tarafından lüzuma göre seneden seneye tebdil olunabilir. Bunlar bir taraftan sabit muhtelif-i umumiyeinin masarifatıdır ki ihtiyaca nazaran tevsi ve tahdidi mümkündür. Diğer taraftan vergilerden hasıl olan varidattır ki tarifelerinin daima tebdil ve tagayyürü kabildir. İkinci kısım ise, mazinin yadigarı olub bütçenin her defa tanziminde, olduğu gibi kabul mecburidir. Ve bu kısmın tebdili ancak bati ve devamlı tedabir sayesinde kabil olabilir. Bu da bir taraftan aid olunan veya sair ile edilen borçlardan müteşekkil duyun-u umumiyedir. Diğer taraftan emlak ve arazi-i amirenin ve devlet tarafından işletilen veya devlet hesabına işletilip hasılatından bir kısmını devlete verilen imtiyazat-ı muhtelifenin varidatından ibarettir.”⁸⁴

Ahmed Muhtar muasır devletlerin mali sistemlerinin teşekküllerine dair bilgilendirmenin akabinde, Avrupalı büyük devletlerin iktisadi işleyişlerine dair bilgilendirmede bulunmuştur.

Ahmed Muhtar'ın Avrupa devletlerinin duyun-u umumiyelerine bakışına dair fikir edinmek amacıyla, söz konusu makalede Almanya'nın kaleme alındığı kısmı inceleyeceğiz.

“Almanya heyet-i umumiyesi itibarıyla pek az borçlu addolunabilir. Şimali Almanya heyet-i müttefikesi tarafından imparatorluğa naklolunan duyun, Fransa'dan alınan tazminat-ı harbiye ilel edilmiştir. Bu tazminat ile kala ve istihkamat tahdiden inşa ve 1871'de bilabedel alınmış Alsas-Loren şimendifer şebekesi tevsi ve muhtelif ihtiyat hazineleri teşkil edilmiştir. Alman heyet-i müttefikasının Alsas Loren şimendiferleri için sarf eylediği meblağdan başka masraf-ı mühimmesi olmadığı cihetle bir devre-i sulhde bu kadar mühim istikrazlar akdine mecburiyet hasıl olmasından umur-u maliyenin pek hüsn-ü suretle idare olunmadığı anlaşılmaktadır. Lakin Alsas ve Loren şimendiferlerinin hasılat-ı safiyesi ve İmparatorluk Bankası hasılatından umumiye için tesviye olunan 138 milyonun nısfına muadil olduğundan mütebakinin serveti suretle tezayüd eden 62 milyonluk bir halk için pek hafif bir yük bulunduğu şüphesizdir. Hükümet-i hususiyenin duyun-u umumiyei daha yüksek ise de halk üzerinde tesiri yoktur. Çünkü reji suretinde işledilen şimendiferlerin mesarif-i inşaisinden pek fazla değildir. Bu şimendiferlerin hasılat-ı safiyeleri ise sermayenin faizine tekabül edecek miktardadır. Prusya şimendiferlerinin hasılatı duyun-u umumiyesi için tesviye olunan meblağdan fazladır. Prusya'nın duyun-u umumiyesi 10 milyara karib olub faiz olarak senevi 340 milyon ve bunun iffası için 60 milyon tesviye etmek eylemektedir. Halbuki Prusya şimendiferleri 11 1/6 milyar kıymete haizdir ve 1906-1907 senesinde hasılat-ı safiyesi 600 milyon Frank'a balığ olmuştur. Filhakika diğer hükümetin şimendiferleri aynı şeraite

⁸⁴ Ahmed Muhtar, “Duyun-u Umumiye-i Düvel”, *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Cilt:2, Numara:9, 1325, İstanbul, s. 172.

haiz değilseler de takriben 6 milyar sermaye ile inşa kılınan bu şimendiferlerin hasılat-ı safiye-i seneviyesi 230 milyondur. Bu hükümet-i mecmuayı 6 ½ milyar Frank'tan ibaret duyun-u umumiyelerinin faiz ve amortismanı için senevi 265 milyon Frank tesviye eylemektedirler. Yalnız Alman şehirlerinin varidatı, 5 milyara karib olan duyunlarının ve re's-ül malının tediyesine kâfi derecede değildir.”⁸⁵

Ahmed Muhtar, makalesinin genelinde Alman İmparatorluğu ekonomisini nasıl değerlendirmiş ise, diğer Avrupalı devletlerin ekonomilerini de aynı metot ve teknik ile kaleme almıştır. Genel olarak ülkelerin gelir gider dengesi ve senelik borçlanmaları incelenmiştir. Dikkate değer noktalardan biri de ülkelerin sahip olduğu insan popülasyonunun, ülke borçlarının ödenmesinde kaynak olarak görülmesidir. Ahmed Muhtar Avrupalı devletlerin ekonomilerine dair yaptığı çalışmada, ideolojik bir iktisadî yaklaşımdan ziyade, siyasetten sıyrılarak, gerçekçi bir bakış açısıyla konuyu tetkik etmiştir.

II. Meşrutiyet'te liberal iktisat politikaları 1908 ila 1912 seneleri arasında uygulandı. Klasik Osmanlı mantığında ticarete olan bakış umumca malumdur. Söz konusu olan ticaretin hor görülmesi algısı, özellikle yayınlar yolu ile kırılmaya çalışıldı. Millet, ticarete ve çalışmaya özendirilmek istenildi. Bu doğrultuda klasik Osmanlı iktisadî işleyişinin bir getirisi olan özel mülkiyetin engellenmesi durumu kırılarak, sermaye birikiminin oluşumu sağlanmaya gayret edildi. Klasik dönemden kalma, Miri ve Vakıf arazileri ile ilgili veraset sistemi, mülkiyet hakkının önünde önemli bir engel durmaktaydı. Mülkiyet ve sermaye birikimine engel teşkil eden sistem, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından çıkarılan kanunlar ile değiştirildi. Böylelikle Miri ve Vakıf arazilerin mülk araziye dönüştürülebilmesi noktasında önemli adımlar atıldı. Miras hakkı, ipotek yasağına nihayet verilmesi, âtıl vaziyetteki vakıf binalarının tüzel şahıslar tarafından iktisab edilmesine olanak verdi. Bir başka ifade ile sabit ve durgun olan Osmanlı iç piyasasına çıkartılan kanunlar vasıtasıyla devinim kazandırıldı.⁸⁶ Yeni kanun ile miras hukukuna dair olan intikal mevzuatı birleştirildi. Zümre prensibine geçilerek, halefiyet uygulaması tüm zümreler için geçerli kılındı. Birinci derece üst soya 1/6 oranında hisse verilmesi sağlanmıştır. Eğer eş birinci zümreden ise, ¼ ikinci veyahut üçüncü zümreden ise, ½ hisse payına sahip

⁸⁵ Ahmed Muhtar, ss.183-185.

⁸⁶ Abdüllatif Şener, “İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları”, **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1, Ankara, 1990, ss. 212-213.

kabul edildi.⁸⁷ Bu kanun ile miras intikali genişletilerek, sermaye oluşumu anlamında önemli bir adım atıldı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liberal iktisat siyasetinin bir diğer uygulaması da piyasa ekonomisini güçlendirmeye çalışmaktır. Dönemin maliye nazırı Mehmed Cavid Bey, Mali Müfettişlik kurumunu oluşturdu, memurların terfi, maaş ve kadroları ile ilgili düzenleme getirerek, bütçedeki açık kapatılmaya çalışıldı. Müfettişlik kurumu aynı zamanda vergilerin düzenli ve zamanında toplanmasını sağlamakla vazifelendirildi. Maliye Nezareti'ne bağlı olarak ihdas edilen Islahat-ı Maliye Komisyonu, devlet giderlerinin azaltılarak, gelirlerin arttırılması için çalıştı. Fakat eş zamanlı olarak gerçekleştirilen ordu reformları, devlet giderlerini aynı oranda arttırdığından naşi bütçedeki açık kapatılamadı. İmparatorluk ekonomisinin ihyası için ziraat, hayvancılık ve ormancılık hazırlanan programlar ile teşvik edilerek güçlendirilmek ve ticaret odaları kurularak, burjuvazi ortaya çıkartılmak istendi.⁸⁸ Bir diğer uygulama da para piyasanın düzenlenmesi maksadıyla hayata geçirildi. Tevhid-i Meskûkât Kanun-ı Muvakkatı ön hazırlık ve rapor aşaması 1911 yılında gerçekleştirilmiş olsa da yürürlüğe giriş yılı 1916 olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun devam edegelen savaşları, iktisadî reformların tatbiki noktasında engel teşkil etmiştir.⁸⁹ Çıkarılan kanun ile paranın değerinin belirlenmesindeki maden esası altın, birim olarak da kuruş kabul edildi. Böylece parada tekli sisteme geçildi. Bunun yanı sıra para üretiminde gümüş ve nikel kullanımına da izin verilmiş fakat bu madenden üretilmiş olan paralarla yapılabilecek borç ödemeleri tahdid edilmiştir. Emperyalist ekonominin bir yansıması da Osmanlı para piyasasında sıkça görülmeye başlanan İngiliz Sterlini ve Fransız Frangı'dır. İş bu kanun ile mezkûr para birimlerine sekiz ay zaman tanınmış, sürenin nihayetinde de iç piyasada bu dövizlerin kullanımı yasaklanmıştır.⁹⁰

Osmanlı liberallerinin vergiler ile ilgili tutumuna bakıldığında, iki temel görüşten bahsetmek mümkündür. İlki, yüksek vergi oranları uygulamak ve bu

⁸⁷ **Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Fon Kodu: İ.MMS, Yer No:158/25.

⁸⁸ Birol Mercan; Abdülkadir Buluş, "Osmanlı'nın Son Dönemindeki İktisadî Sorunlara Yönelik Çözüm Arayışlarında Liberal Aydınlar", **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, Yıl:1, Sayı:4, Ankara, 2005, ss. 235-236.

⁸⁹ Melek Öksüz, "Amerikan Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Para Politikası ve Bu Doğrultuda Yapılan Düzenlemeler", **Türkiyat Mecmuası**, Cit:26, Sayı:1, İstanbul, 2016, s. 246.

⁹⁰ Ali Akyıldız, "Para", **TDVİA**, Cilt:34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul, 2007, s. 165.

oranların tüketiciye yansıtılması fikridir. Bu suretle elde edilecek kâr ile sermaye oluşturmak hedeflenmiştir. Bu fikri yönelik eleştiri ise, belirli ücretlerle çalışanların ya da köylülerin bu yüksek ücretlendirmeler karşısında alım gücünün yetersiz kalacağıdır. Dolayısıyla vergilerin hangi oranda vatandaşa yansıtılacağına fevkalade dikkat etmek gereklidir. Son olarak liberal iktisat savunucularının vergi hususunda toplumsal dengeyi gözetmek istedikleri ifade edilebilir. Yani vergilerin belirlenmesi ve toplanmasında gelir gider dengesi gözetilmelidir. Tüm bunlar yaşanırken de devletin, piyasaya müdahil olmaması liberal iktisat savunucuların temel doktrini. Yabancı sermaye noktasında liberallere bakıldığında; yabancı sermayeye karşı olmadıkları açıkça görülür. Yabancı sermayeyi desteklemelerindeki temel neden, küresel ekonomiye entegre olabilmektir. Sanayii, ziraat, madencilik, bankacılık ve sair alanların oluşturulması için de sermayeye ihtiyaç vardır. Yerli imkanlar ile elde edilemeyecek olan söz konusu sermaye, yabancı sermaye yoluyla temin ve tesis olunabilir. Bu neden dolayısıyla liberal iktisatçılar yabancı sermaye girişini desteklemektedirler.⁹¹

II. Meşrutiyet ile başlayan siyasi, ideolojik ve iktisadi liberalizm dalgası, 1913 senesinde gerçekleşen Bab-ı Ali Baskını ile nihayet buldu. Siyasal anlamda yönetim erkinin ideolojik doktrini, Bab-ı Ali Baskını'nın akabinde Âdem-i Merkeziyetçi idareden, Merkeziyetçi idare usulüne doğru süratle değişim gösterdi.⁹²

2.3.2 Millî İktisat Siyaseti ve Uygulamaları

II. Meşrutiyet Devri'nin ana eksen iktisadî yönelimi millî iktisat siyasetidir.⁹³ Esasen millî iktisat siyaseti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerçek ekonomi politikasını yansıtmaktadır. Zira, 1908-1913 arası devrede, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tam anlamıyla hükümet ettiği ifade edilemez. Cemiyet, iktidara tam anlamıyla sahip olacak kadar olgunlaşmamıştır. Farklı hizip ve ideolojik eğilimlerin mensupları, Cemiyet içinde etkin ve güçlüdür. 23 Ocak 1913'te gerçekleşen Bab-ı Ali

⁹¹ Zekeriya Demir, “İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, ss. 143-145.

⁹² Şarika Gedikli Berber, “Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Liberalizm-Devletçilik Çatışması”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:27, Sayı:80, Ankara, 2011, ss. 221-222.

⁹³ Çavdar, s. 99.

Baskını ile İttihat ve Terakki için gerçek iktidar dönemi başlamıştır. Bab-ı Ali Baskını'ndan, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki, ideolojisini Türk milliyetçiliği üzerine ikame etmiştir. Cemiyet'in önde gelen devlet adamlarının tarz-ı idaresinde, fikir adamlarının yayınlarında Türk milliyetçiliği açıkça görülmektedir. Dolayısıyla ekonomik yaklaşım da millî bir tavır benimsemiştir. Çalışmanın bu aşamasında; "Milli iktisadın kökenleri nelerdir, savunucuları kimlerdir ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uygulamaları nelerdir?" soruları yanıtlanacaktır.

2.3.2.1. Frederich List

Millî İktisat siyasetinin kurucularından ilki, Frederich List'tir. List, eğitimi ve akademik kariyerini siyaset bilimi üzerine şekillendirmiştir. İktisadi fikirlerinin şekillenmesinde ise, Alexander Hamilton'un korumacı ekonomi politikaları son derece etkili olmuştur. List'in ekonomik düşüncelerinin ilk kısmı Amerika'da geçirdiği süre zarfında şekillenmiştir. List'e göre devlet ekonomiye müdahil olmalı ve koruyucu bir politika takip etmelidir. List, Almanya'ya döndükten sonra ekonomik görüşlerini Alman milliyetçiliği ile birleştirir. Birçok eseri bulunmasına rağmen, "*Ulusal Siyasal Ekonomi Sistemi*" kült olarak kabul edilir. List, ekonomi tezlerinin yanı sıra aynı zamanda, tarih ve toplum arasında kurduğu bağlar ile de bilinmektedir. List'e göre birey ve toplumun zekâ, maneviyat, tarih bilinci ve üretim azmi ne kadar fazla ise, toplumun refahı da o kadar yüksektir. List'e önem kazandıran bir diğer durum da teori ve pratiği iktisadi tezlerinde birleştirmesidir. List'in bir diğer özelliği de üzerine bir görev almış olmasıdır. List, Alman milletinin geçmişte sahip olduğu değerleri ve gücü hatırlatarak, geleceğin Almanya'sının da bu doğrultuda inşaa edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁹⁴

Frederich List'in iktisat teorisinin oluşumunu tam anlamıyla idrak edebilmek için, Almanya'nın durumunu irdelemek gereklidir. Kent devletleri halinde parçalı bir şekilde varlığını sürdüren Almanya, Gümrük Birliği sayesinde Alman İmparatorluğu'na dönüşmüştür. List'in temel savunusu da Alman kent devletlerinin gümrük birliği sağlayarak birleşmesidir. Ancak bu birlik sağlanırsa Alman halkı

⁹⁴ Hülya Derya, "Frederich List'te Korumacı Politikalar", *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt:29, Sayı: 107, Ankara, 2018, ss. 115-119.

gerçek anlamda bir ulusa dönüşebilir. Ulusun yükselmesi ve müreffeh bir hale gelebilmesi için de bilinç, üretici güç ve eğitim gereklidir. Zira fert yükseldikçe cemiyet de aynı oranda güçlenecektir. Bu noktada devlet tarafından bireylerin ihtiyaçları belirlenmeli, iş bölümü yapılmalı, üretici güçlerin birliği sağlanmalıdır. Devlet bu halin devamlılığını yasalar ile sağlamalıdır. Parçadan bütüne giden süreçte sayılan etkenler sağlanabilirse ulus zenginleşecektir. List, üretim güçleri olarak üç ana unsurdan bahseder. Bunlar; ziraat, imalat-fabrika ve ticarettir. Ulusların gelişim basamakları anlamında da ziraat, imalat ve ticaret sıralamasını yapar. Ekonomilerini yalnız zirai üretim üzere ikama eden ulusların, dışa bağımlı kalarak iktisadi bağımsızlıklarını kaybedeceğini ifade eder. List, toplumların coğrafi, itikadî ve millî değerlerinin de üretici güçler üzerinde önemli bir paya sahip olduğuna vurgu yapar. İstikrarın sağlanması gelişim için temel gerekliliklerdendir. List, gelişim sürecinde bireyin görevlerinin yanında, devletin de görevleri olduğunu söyler. Devlet, gelişimde sürekliliği muhafaza edebilmek için maddi yatırım sağlamalıdır. Üretimsel anlamda devlet, pahası ithalattan daha yüksek olsa da yerli üretim tercih edilmelidir. List, güncel anlamda bu yöntemin yüksek maliyetli olsa da hedeflenen devlet ve ulus için kaçınılmaması gereken bir maliyet olduğunu ifade etmiştir. Hakeza üretim güçleri gümrük duvarları ile de korunmalıdır. Bununla birlikte List, ithalatı tamamen kaldırıp, içe kapanmayı da doğru bulmaz. List'e göre denge, devlet ve zamanın mevcut konjonktürü ile orantılı bir şekilde oluşturulmalıdır.⁹⁵

2.3.2.2. Solidarizm ve Korporatizm

Türk tipi millî iktisat fikrinin oluşumunda, solidarizm ve korporatizm kavramları son derece etkilidir. Korporatizm siyasal bir doktrin olmaktan ziyade, toplumsal anlamda ortak hareket ediş ve dayanışma fikrini ifade etmektedir. Bu düşünce tarzında fert değil cemiyet ön plandadır. Fert, servet edinme hakkına ve bireysel özgürlüğüne sahip olmakla beraber, cemiyetin bir parçasıdır ve cemiyetin ortak çıkarları doğrultusunda hareket eder. Korporatist düşünce, sosyalizme ve

⁹⁵Derya, ss. 121-125.

liberalizme karşıdır. Fakat kapitalist işleyişe karşı bir tavrı yoktur.⁹⁶ Korporatizm'in ortaya çıkış sürecinde, XIX. yüzyıl sol-devrimci sendikal hareketlerin, I. Dünya Savaşı sonrasında, dünya genelinde sistemi etkilemesinin rolü büyüktür. I. Dünya Savaşı'nın mağlupları ya da istediklerini alamayanları tarafından tek partiye dayanan, diktatöryal düzünler kuruldu. Bu tip yönetimlerde, klasik demokrasi ve sınıflı toplum söylemi sert bir şekilde reddedildi ve yerine mesleki bölünmelerle devletin kontrolü altında tutulan korporasyonlar ikame edildi.⁹⁷ Kısa bir tanımla açıklanmaya çalışılırsa korporatizm; ferdiyetçiliğe ve kolektivizme karşı olan, bireyin ve toplumun devletin kontrolünde olduğu ve bireyin legal örgütler ile devlet yönetimine kısıtlı olarak eklemlendiği sistemdir. Dört dayanak noktası vardır. Birincisi, aynı mesleği icra edenlerin bir mesleki örgüt çatısı altında, çalışan ve patron bazında toplanmasıdır; ikincisi ise, bu birlikteliğin zorla sağlanmasıdır. Üçüncü özellik, faşist yönetimlerde korporasyonlar yasa koyma gücüne sahiptirler. Son olarak korporasyonlar sınıf çatışmasını değil, mesleki iş bölümü ve tasanüt fikrini benimser. Böylelikle faşist yönetim, Korporatif teşkilatlanma modeli doğrultusunda ekonomiyi daha rahat kontrol edebilir.⁹⁸

Millî iktisat politikasının oluşumunda solidarizm fikrinin önemli bir etkisi mevcuttur. Solidarizm kelime anlamı olarak, Dayanışmacılık-Tesanütçülük demektir. Menşei, III. Cumhuriyet Dönemi Fransa'sıdır. Fikrin babası ise; Léon Bourgeois'tir. "*Solidarite*" isimli kitabında, tasarladığı toplumu işlemiştir. Bourgeois, toplumun ancak bir arada ve dayanışma içinde hareket ederek zenginleşebileceği düşüncesini savunmaktadır.⁹⁹ Solidarizmin, sosyalizm ve liberalizm arasında bir yöntemi belirlediği söylenebilir. Serbest girişim ve özel mülkiyet kavramlarını destekler. Ekonomik işleyişte devletin müdahalesinden yanadır. Sosyal devlet fikri ile halkçı bir tarafı bulunmaktadır. Sosyalizmden farklı olarak, sınıf çatışmasını son derece lüzumsuz bulur. Solidarizme göre, sınıflar çatışma değil uzlaşma ve dayanışma halinde yaşayarak iş birliği yapmalıdır. Laik eğitim fikrini savunur ki ideolojinin menşeinin Fransa olduğu düşünüldüğünde bu durum son derece tabiidir. Farklı bir

⁹⁶Bahadır Eser; Hakan Yüksel, "Korporatizm, Faşizm ve Solidarizm Kavramları Ekseninde Erken Dönem Cumhuriyet Siyasası Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:16, Zonguldak, 2012, ss. 182-183.

⁹⁷ Muvaffak Akbay, "Demokrasi ve Müfrit Sendikalizm Cereyanları", *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:3, Sayı:2, Ankara, 1946, s. 352.

⁹⁸ M. Hanifi Macit, *Faşizm ve Nazizm*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2007, ss. 112-113.

⁹⁹ Oktay Kızılkaya; Ahmet İlyas, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Solidarist Korporatizmin Türk Sosyal Hayatına Yansıması", *Turkish Studies*, Cilt:8, Sayı:11, Ankara, 2013, ss. 205-206.

ifade ile solidarizm, liberalizm ve sosyalizm fikirlerinin Fransız tipi, sosyal adaleti savunan, parlamenter sistemden yana tavır alan, sınıf çatışması yerine dayanışmayı yeğleyen bir nevi karmasıdır.¹⁰⁰

2.3.2.3. Ziya Gökalp

Millî İktisat ekonomi-politiğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli temsilcilerinden biri Ziya Gökalp'tir. Gökalp yalnızca iktisadi fikirleri ile değil sosyolojik, eğitim, dil bilimi ve siyasal düşünceleri ile de yaşadığı döneme ve ondan sonra gelen kuşaklara yol göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin banisi Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünce dünyasının şekillenmesinde Ziya Gökalp fevkalade önem arz etmiştir. Bununla beraber Atatürkçülük fikrinin temel prensibi olan “*Altı Ok*”un oluşmasında Ziya Gökalp'in çok büyük etkisi vardır.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde son derece etkin olan Tesanüdcülük fikri Ziya Gökalp tarafından da benimsenmiş ve üzerine kalem oynatılmıştır. Gökalp bu konuyu, “İçtimaiyat Para ve Tesanüd” başlıklı makalesi ile Yeni Mecmua'da işlemiştir.

“(Para)nın millî bir tesanüde hadim olmadığını, bilakis tesanüde muzır cezbelere kapıldığını görüyordum. Memleketimizde nakid halinde serveti olanlar paralarını ya ecnebi şirketlerle ecnebi bankalara yatırıyorlar, yahud ecnebi bir devletin istikraz eshamından satın alıyorlardı. (Ecnebi) kelimesinin manası yarın bize düşman olması muhtemel bulunan yabancı bir kuvvet demektir. Ecnebi bir sendika parasını yerleştiren bir adam, müstakbel bir düşmanı kendi vatanı aleyhine teslim eden bir gafil hükmündedir. Mesela, hangi bir kimse vaktiyle, parasını Rus, Fransız, İngiliz istikraz eshamından birine yatırmışsa bu cihan harbinde parasının kendi vatanına hıyanet ettiğini mutlaka hesap etmiştir. Mamafih, böyle bir adam yalnız mazide yapmış olduğu bir kabahatin vicdan azabını duymakla kalmaz. Harb zamanında, parası yüzünden, vatanına karşı günahkârlık etmekde devam eder. Çünkü bir taraftan vicdanı kendi devletinin muzaffer olmasını isterken, diğer cihetten hain parası düşmanların kendi vatanına galebe çalması için dua eder. Bir adamın vicdanıyla parasının daimî bir mücadele halinde bulunması en müthiş bir cehennem azabıdır. Bu mücadele neticesinde ekseriyetle paranın vicdana galebe çalmayacağını kim temin edebilir? O halde millî olmayan lisan, millî olmayan vezin, millî olmayan edebiyat, millî olmayan musiki, olduğu gibi, millî olmayan hain ve vatan düşmanı olan paralar da vardır. Düşman bir devletin istikrazına yatırılan paralar işte bu nevidir. Mamafih, siz diyebilirsiniz ki (ben paramı ecnebi bir devletin istikraz eshamına yatıracam. Fakat, ecnebi bir şirkete, ecnebi bir bankaya koyacağım, bunda ne mahzur vardır.) Buna vereceğim cevap pek sadedir. Bir milletin devleti

¹⁰⁰Zafer Toprak, “İkinci Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:1, İstanbul, 1977, ss. 94-95.

nasıl milliyse, bankaları, şirketleri de öylece millidir. Vakıa bir memlekette en ziyade millî olan müessese (devlet)dir. Fakat ikinci ve üçüncü derecede olarak (bankalar) ve (şirketler) de millidir. Ve bu tesisgahlarla devlet arasında sıkı bir tesanüd mevcuttur. İşte, bütün bu mütalaalar bana, bizdeki paranın gayrimillî olduğunu kendisi vatanperver olmadığı gibi sahibini de vatanperverlikten zorla geri çektiğini gösteriyordu. Memleketimizde, millî şirketlerin tesise başlaması, sonra da millî bankanın buna inzıam etmesi, bizde, paranın da tesanüde hadım olmasının, binaenaleyh millî bir mahiyet almasının imkanını gösterdi. Bilhassa (dahili istikraz) teşebbüsünde paranın millîleşmesi için en büyük bir amel gördüm. Çünkü millî bir şirket, millî bir banka üçüncü, ikinci derecede millî olan tesisgahlardır. Bir millette devletin kâr ve zararında doğrudan doğruya bütün ferdlerin hissesi vardır. Halbuki millî bir şirkette, millî bir bankada her ferd doğrudan doğruya alakadar değildir. Devletin varidatı artarsa ferdlerden az vergi alır. Varidatı azalırsa çok vergi alır. Şirketler, bankalarsa böyle değildir. Doğrudan doğruya olan kâr ve zararı sermayedarlarla, para sahiblerine aittir. Dahili istikraz, devleti gerçekten millî olan bir banka vaziyetine sokuyor. İstikrazın şartları bugün ki teşebbüste olduğu gibi alacaklılar için fevkalade menfaatli olunca, bu hayırlı işe iştirak hem dinen sevab, hem de iktisaden sevaptır. Ben bu teşebbüsü gördükten sonra, (para) millî tesanüde hizmet etmeyen bir müessesedir diyorum. Çünkü herkes faiz için yatıracağı paraları millî istikraza yerleştirirse, milletin ferdlerinde yalnız içtimai menfaatler değil, ferdî menfaatler de hem ahenk olur. Ferdelerin ferdî menfaatleri yalnız birbirleriyle değil, aynı zamanda milletin içtimai mefkûreleriyle de birleşir. Millet, yalnız mefkûredaşılarından mürekkep bir şirket halini alır. Demek ki (para) gerek ferdlerle devlet arasında, gerek doğrudan doğruya ferdler arasında (hem menfaat birliği), hem de (duygu birliği) husule getirebilirmiş! Mamafih millî istikrazın husule getireceği tesanüd, yalnız menfaatler, duyguları birleştirmekden ibaret değildir. İş bölümü nokta-i nazarından da tesanüd husule getirecektir. Taksim-i amelinin en basit şekli (borçlu) ile (alacaklı) arasındaki iş bölümüdür. Aralarında iş bölümü bulunan iki amel arasında, içtimai bir tesanüdde vardır. Bir alacaklı borçlusunun zenginleşmesini ister. Binaenaleyh, ferd, devletin alacaklısı olunca, onun zenginleşmesine, kuvvetlenmesini istemeye mecburdur. Vakıa insan devletini, dinî, ahlâkî, siyasi, harsî, vatanî duygularının sevkıyla zaten sever. Fakat, en ferdî, en hodgâmane, en hayvanî ihtiraslarının, sevkıyla devletini sevmesi şimdiye kadar görülmüş değildir. İşte istikraz bu çok nadir olan neticeyi de husule getirecek, yani ferdî menfaatten başka hiçbir duygusu olmayanları bile devletine sadık yani vatanperver yapacaktır. Gayet kârlı olduğuna hiç kimsenin şüphesi olmayan millî istikraz kağıtlarından birçok hodgâm insanlar da satın alacaklar, bu gibiler de haberleri olmadan yavaş yavaş devletin kuvvetlenmesini vatanın şan ve şevket kazanmasını istemeye yani vatanperver olmağa alışacaklardır. Demek ki bu istikraz husule getireceği iki türlü tesanüdle, yalnız iktisadî bir terbiye vermekle kalmayacak, vatan ahlaki nokta-i nazardan da mürebbilik edecektir. Hülâsa, ben artık paranın da bugün ki istikraz gibi tamamıyla millî olan işlere yatırılmasına millî tesanüde hizmet edeceğine, lisan, vezin ve san'at gibi millî ve vatanperver olacağına, hatta, hodgâmlıktan başka bir duygusu olmayan sahiplerini millî ve vatanperver yapacağına kanî oldum. O halde bundan sonra, millî tesanüdlere göstermek için yalnız (dili dilime uyan dini dinime uyan) diyeceğiz. Buna bir de (parası parama uyan) düsturunu ilave edeceğiz.”¹⁰¹

¹⁰¹ Ziya Gökalp, “İçtimaiyat Para ve Tesanüd”, **Yeni Mecmua**, Cilt:2, Sayı:41, İstanbul, 1334, ss. 282-283.

Ziya Gökalp'in milliyetçilik idrakının bütüncüllüğü bu makalede de kendisini göstermiştir. İlâveten bu yaklaşıma atfedilen bireyi değil, toplumu esas alır iddiasının bu makalede de görüleceği üzere pek de isabetli bir tespit olmadığı ortadadır. Öncelikle bütüncül milliyetçilik yaklaşımını ele alacak olursak, milletin kültürünü oluşturan; sanat, edebiyat gibi alanlarda millî olmanın önemine değinmek gerekir. Zira söz konusu alanlar milletin kimliğini tesis etmektedir. Kaybedilmeleri halinde, kültürel asimilasyon yaşanacak ve millet özünden uzaklaşarak yok olacaktır. İşte bu yaklaşım çerçevesinde Gökalp para sistemini ele almıştır. Tıpkı adı geçen alanlarda olduğu gibi paranın da millî ve vatanperver olabileceğini ifade etmiştir. Burada da devlete görev atfedilmiştir. Yerli iştirakler, bankalar ve şirketler aracılığıyla oluşturulan sermayenin ürünü de yerli olacaktır. Dolayısıyla millet yabancı yatırımcılara meyletmeyecektir. Uygun ortam; fert, millet ve devlet tarafından sağlanırsa, milli olmayan kesimler dahi sisteme entegre edilerek, yararlı vatandaşlar haline getirilebilir. Diğer bir önemli nokta da vergi mevzuudur. Üreten ve millî olan bir ekonomik sistem, vatandaşın üzerinden vergi yükünü alacağından fert devlete daha da bağlı hale gelecektir. Sistem kurulduğunda, iş bölümü ve dayanışma arttıkça ekonomi çarkları daha sağlıklı dönecek ve aynı oranda büyüyecektir. Ziya Gökalp'in bu makaleyi I. Dünya Savaşı yıllarında yazdığı düşünüldüğünde, hayalperest olmakla itham edilmesi muhtemeldir. Fakat bununla birlikte, Atatürk dönemi ekonomik sistemine bakıldığında, Gökalp'in kurmayı tahayyül ettiği iktisadi işleyişin gerçekleştirilebileceği görülmüştür.

Ziya Gökalp'e göre millî iktisat fikrini anlatabilmek için, kendilerinin *İktisadiyat Mecmuası*'nda yer alan "Millet Nedir, Millî İktisat Neden İbarettir?" başlıklı yazısını inceleyeceğiz. "*Millî iktisadın neden ibaret olduğunu anlamak için, evvelce milletin ne demek olduğunu bilmek lazımdır. Millet mücerred bir lisanla, içtimai bir küll-i tammdır. Diye tarif edebiliriz.*"¹⁰² Gökalp millet tanımı yaparken üç katmanlı bir yapıdan bahseder: "*1) Müşterek duygulardan mütevellit tesanüt, 2) İş bölümünden mütevellit tesanüt, 3) Bu tesanütleri dahili ve harici taaruzlara karşı müdafaa ve muhafaza eden teşkilat.*"¹⁰³ Gökalp'in tanımlamasının tamamında solidarizm vurgusu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte, ikinci maddedeki iş bölümü vurgusu da korporatif bir sistem savunusunu göstermektedir.

¹⁰² Ziya Gökalp, "Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir?", *İktisadiyat Mecmuası*, Cilt:1, Sayı:1, İstanbul, 1331, (Millet Nedir?) s. 3.

¹⁰³ Ziya Gökalp, Millet Nedir?, s. 3.

“O halde Türkiye Türkleri bir taraftan hariçteki Türkleri kendi devletleri dahiline almaya diğer taraftan İslâmiyeti milli lisana nakletmeye çalışmak ve aynı zamanda iş bölümü nokta-i nazarından da Avrupa milletleri gibi müstakil bir camia mahiyetini almak vazifesiyle mükelleftir. İşte ancak bu terakki merhalelerini geçtikten sonradır ki beynelmilel medeniyetlerin tesirinden kurtularak (milli bir hars) malik olabilir. Türkleri bir camia haline getirecek ve Türk harsının teşekkülünü temin edecek amillerden biri de (milli iktisad)dır.”¹⁰⁴

Yalnız bu makale ile dahi Gökâlp’in fikri, siyasi ve iktisadi duruşuna dair ziyadesiyle tafsilatlı bir açıklama yapılabilir. Gayemiz elbette ki mâlûmun ilâmı değildir, maksat Gökâlp’in bir paragrafa neler sığdırabildiğini naçizane gösterebilmek arzusudur. Evvela dış Türkler vurgusu ile Turancılık fikrini görmek mümkündür. Gökâlp’in Turancılık fikrine farklı bir yaklaşım sergilersek, Osmanlı İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı öncesi durumuna bakmak iktiza eder. İmparatorluk ayrılıkçı ayaklanmalar ile toprak kaybetmiştir. Balkanlarda, Arap Yarımadası’nda ve Kuzey Afrika’da birçok millet ayaklanmıştır. Gayrimüslim milletlerin ayaklanmasından ziyade bilhassa İslam milletlerin ayrılıkçı tarz-ı harekâtı Osmanlılık için son derece yaralayıcıdır. Farklı bir ifade ile Osmanlı İmparatorluğu ve doğal olarak Türk milleti, iki yüz seneye yakın bir zamandır toprak ve can kaybetmektedir. Garp hududunun son kalesi olan Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalı devletler tarafından kuşatılmıştır. İşte, Ziya Gökâlp’in Turancılık fikrine tam da burada değinmek gerekir. Zira Gökâlp, Türk milletine tabir-i caizse “sen yalnız değilsin, Altay’dan Tuna’ya soydaşların var” demektedir. Bu iddiamızın ne kadar doğru olduğunu, Millî Mücadele esnasında imdada koşan dış Türkler sayesinde sarihden görmekteyiz. Gökâlp, milliyetçilik meselesini dine de taşımıştır. Türk milletinin İslâm’ı daha açık idrak edebilmesi için, dini kendi dilinde öğrenmesi gerektiği fikrini savunmuştur. Son olarak ise, korporasyonun elzem olduğunu belirtmiştir. Tüm bu aşamaların neticesinde, hakiki manada millet olma şuuruna erişecek olan Türk milleti, özüne vurulan; siyasi, askeri, kültürel ve iktisadi prangalardan azad olacaktır.

Ziya Gökâlp “Millet Nedir? Millî İktisad Neden İbarettir?” başlıklı makalesinin devamını, yine *İktisadiyat Mecmuası*’nda kaleme almıştır. Gökâlp ilk makalede millet kavramını sosyolojik açılardan irdelemiş ve milleti var eden kavramlara değinmiştir. İkinci makalede ise daha ziyade iktisat ilmi ve millî iktisadın ne anlama geldiği

¹⁰⁴Ziya Gökâlp, Millet Nedir?, s. 3.

sorularına cevap vermiştir. Öncelikle iktisat bilimini, ekonomi ve sosyoloji açılarından tasnif etmiştir. Akabinde ise iktisadı, toplumsal açıdan üç kısma ayırmıştır; aile, şehir ve millî iktisat. Aile ve şehir iktisadı aşamaları tanımladıktan sonra, mutlak otorite ve özgürlük kavramlarının söz konusu aşamalar üzerindeki etkisinden bahsetmiştir. Son olarak ise mutlak otorite ve özgürlüğün birbirlerini dengeleyerek, millî iktisadın doğuşunu sağladığını belirtmiştir.¹⁰⁵

“Millî iktisad (Economie Nationale): Bu enmüzece iki devresi vardır. Birinci devrede millî istihsâl millî istihlâke tamamıyla tekabüle ederek, milleti iktisaden kendi kendine kifayet edecek bir hale getirir. İkinci devrede inkisam-ı servet adilâne bir şekil alarak bütün efrad-ı millet, medeniyetin feyzlerinden mütenaim olmağa başlar. Bazı kavimlerde idari bir merkezîyet teessüs ettiği halde, siyasi ve içtimai bir merkezîyet mevcut olmaz. Bu enmüzece mensub olan bir kavim asrî bir devlet (Etat moderne) mahiyetini alamayarak bir “cemaatler müttehidesi” vaziyetinde kalır. Böyle bir memlekette, her cemaat ayrı bir taife (caste) şeklini aldığından hakiki manasıyla “iş bölümü” teessüs etmez. Çünkü iş bölümü, ancak müşterek duygulara malik bir zümre dahilinde vücud bulur. Müşterek bir vicdana malik olmayan cemaatler arasındaki iş ayrılığı ancak bir tufeyliyyet-i müteakabile (parasitisme mutuel)den ibarettir. Böyle bir memlekette istihsâl heyetiyle istihlak heyeti birbirine tekabül etmiş bir vaziyette bulunamaz. Binaenaleyh bazı kavimler zahiren “millet” haline geldikleri halde, henüz “millî iktisad” safhasına dahil olmamış bulunurlar.”¹⁰⁶

Gökalp’in bütüncül yaklaşımını bu makalede de açıkça görmekteyiz. Ekonomik işleyişteki millîleşme hareketi, bireyden başlayarak toplumun tamamına sirayet etmektedir. Makalede dikkate şayan bir nokta da millî iktisadın vücud bulduğu milletlerde gelir dağılımında adalet temin ve tesis edilebilmesi mevzuudur. Kanımızca makalenin en mühim noktası ise son kısmıdır. Zira Gökalp’e göre, millî bir bilince sahip olamayan, hedef ve gönül birliğini oluşturamayan milletler yalnızca insan yığınınından ibarettir. Millî iktisat için iki şarta ihtiyaç duyulduğunu ifade eden Gökalp, ülkü birliği ve iş bölümü olmaksızın millî iktisat söz konusu olamayacağını belirtmiştir.

Milliyetçilik ve millî iktisat birbiri ile paralel ilerleyen kavramlardır. Ziya Gökalp’in doğrudan millî iktisadı konu aldığı makalelerine geçmeden önce, *Yeni Mecmua*’da kaleme aldığı “İçtimaiyat ve İktisadî Vatanperverlik” makalesini ele alacağız. Makalenin girişinde Gökalp, vatanperverliğin türlerinden bahsetmekte ve akabinde konuyu iktisadi vatanperverlik mevzuuna getirmektedir.

¹⁰⁵ Ziya Gökalp, “Millet Nedir, Millî İktisad Neden İbarettir? II” **İktisadiyat Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:7, İstanbul, 1332 (Millet Nedir II.), ss. 1-2.

¹⁰⁶ Ziya Gökalp, Millet Nedir II, s. 2.

“Şimdi böyle bir sual sorulabilir: Vatanperverliğin dini, ahlaki, hukuki bedi’ şekilleri olduğu gibi acaba iktisadî bir şekli de yok mudur? Buna kat’i bir cevap vermeden evvel biraz tereddüd etmek iktiza ediyor. Çünkü şimdiye kadar iktisadiyat en ziyade kozmopolit tanılan bir şeydi. Hususiyle hala mekteplerimizde resmen okutulmakta olan¹⁰⁷ (Manchester İktisadiyatı) iktisadî vicdanın tamamıyla kozmopolit olduğuna kani! (Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler!) Mütearefesine istinad eden böyle resmi bir ilim varken, nasıl olur da iktisadi vicdanın vatanperverliğinden bahsedilebilir? Fakat, hakikat halde, böyle bir telaşa asla lüzum yok! Çünkü Manchester iktisadiyatının kozmopolit bir iktisad olmadığı, belki büyük sanayiye malik olan, binaenaleyh serbest-i mübadelatından yalnız menfaat olub hiçbir zarara düşmesi ihtimal olmayan İngiltere’nin (millî iktisad)ından ibaret olduğu, artık anlaşılmıştır. İbtidai, bu hakikati Amerikalı (John Rae)’yle Almanyalı (Frederich List) anlayarak kendi memleketleri için birer (millî iktisad felsefesi) vücuda getirdiler. Bu harekete diğer milletlerin iktisadcıları da iştirak ettiler. Yalnız zavallı bizler, İngiliz iktisadiyatının fırıfitesi olarak kaldık. Nasıl ki ahlakda, hukukda, bediiyatta da hala mukallitlikten, milliyetsizlikten kurtulamadık. Mamefih mekteblerimizin iktisadda kozmopolit kalmasına rağmen, amelî hayatta iktisadi vatanperverliğin bazı izleri mevcuddu. Mesela, (Molyer)’in mudhikelerini hiç olmazsa mevzu ve lisan itibarıyla millileştiren Ahmed Vefik Paşa, oyuna yalnız yerli mamulâtı sokuyor. Ecnebi emtiasından ahlaki bir tiksine ile kaçıyor. Bilhassa son zamanlarda (millî istihlak) cemiyetleri, (millî istihsal şirketleri) teşkil etmeye başladı. Fakat şurada burada görülen iktisad hareketleri hep ferdi teşebbüslere aitti. Devlet, Manchester ananesinden bir türlü kurtulamıyor, millî iktisada doğru resmi bir adım atamıyordu. Fakat kapitülasyonların lağvı, bu maksat için değil bir adım, kati bir hamle mahiyetinde oldu. Çünkü millî sanayiye himaye için, gümrük tarifelerine hâkim olmak ancak bu büyük hamle ile kabildi. Devlet bu kat’i hamleyi yaptıktan sonra, (İtibar-ı Millî) Bankası’nı teşkil etmekle, (Ankara Şimendiferi)’ne teşebbüs eylemekle millî iktisadiyata doğru gittiğini ima ediyordu. Hele bir haftadan beri başlayan (İstikraz) teşebbüsü, devletin artık katiyen devletin artık katiyen millî iktisadiyeti esas ittihaz ettiğine kat’i bir delildir. Devletin bu teşebbüsleri sayesinde, ferdler paralarını millî bir bankaya yatırmak, yahud millî istikrazda temin etmek imkanını bulabiliyordu. Demek ki iktisadi vicdanın vatanperver olması için, devletin millî iktisad siyaseti takip etmesi lazımmış.”¹⁰⁸

Ziya Gökalp’in şerhe çok da ihtiyaç duymayan bu cümlelerinde değinmek istediğimiz birkaç nokta var. Evvela, Gökalp’in millî iktisat siyaseti bireyi, milleti ve devleti kapsamaktadır. Gökalp, yerli şirketler, bankalar ve şimendiferler, bizatihi devlet veya devlet destekli yerli burjuva tarafından oluşturulacak olan iktisadî yapıdan bahsetmeden önce, tiyatro oyunları esnasında yerli kumaşların kullanılmasını örnek olarak vermiştir. Bu da bizlere Ziya Gökalp’in millî iktisat fikrinin bireyden devlete

¹⁰⁷ Burada dikkat çeken nokta makalenin yayınladığı tarihtir. Zira makale 9 Mayıs 1918’de neşredilmiş. İttihat ve Terakki Fırkası’nın I. Dünya Savaşı süresince keskin bir millî iktisat siyaseti takip ettiği düşünüldüğünde, İngiliz liberalizm ekolü olan Manchester iktisadi sisteminin Osmanlı okullarında halen okutuluyor olması son derece tuhaf bir durumdur.

¹⁰⁸ Ziya Gökalp, “İçtimaiyat İktisadî Vatanperverlik”, **Yeni Mecmua**, Cilt:2, Sayı:43, İstanbul, 1918, ss. 322-323.

kadar gerçekleşmesi gerektiğini göstermektedir. Fevkalade öneme haiz bir diğer nokta da eğitim meselesidir. Zira cemiyetlerin yarınlarnı, genç nesillerin aldıkları eğitim belirlemektedir. Bu nedenle Gökalp, devlet okullarında Manchester ekolünün halen anlatılmasını şiddetle tenkit etmiştir.

Ziya Gökalp'in *İktisadiyat Mecmuası*'ndaki bir diğer makalesi de "Millî İktisat Nasıl Vücuda Gelir"dir. 1916 senesinde neşredilen bu yazı, Gökalp ile gerçekleştirilen röportaj neticesinde oluşturulmuştur. Kanaatimizce ele alacağımız yazı, Gökalp'in millî iktisat mevzuundaki en önemli yazısıdır. Zira Gökalp bu yazıda Türk modernleşmesini ne kadar Türk olduğunu sorgulamıştır. Bir başka deyişle modernleşirken Türk'ün özünü ne oranda muhafaza edebildiği sorusuna cevap aramıştır.

*"Şe'niyyet-i iktisadiyyemizi arayacağımız vakit bittabi yalnız halin tetkikiyle iktifa etmeyib memleketin ve milletin mazarını, tarihini göz önünde bulundurmalıyız. Tarihimizi karıştırırsak intibahımızı mucip olacak birçok haller görürüz. Mesela şurası muhakkaktır ki eski zamanlarda iktisadi teşkilatımız bugünkünden daha mükemmel idi. Evvelce yollar, köprüler, mükellefiyet-i şahsiyye usulüyle muayyen bazı köyler tarafından inşa ve tamir olunur, ordunun iâşesi için erzak verecek olan köyler ve muntikalar muayyen idi. Hiçbir vakit müşkilat zuhur etmezdi. Ordunun iâşesi için verilen erzakın bir kısmı ahaliye tevzi olunurdu. Tanzimattan sonra bütün eski usuller zir u zeber edilmiş. Muasırlaşacağız diye kendi sistemimizden uzaklaştık ve fakat tahayyül ettiğimiz gayeye yaklaşamadık. Halbuki şe'niyyet-i iktisadiyyemizde sistemimize göre ıslahat yapmış olsaydık böyle olmazdı. Esasen maziye anlamadan hale infaz-ı nazar etmek gayr-i kabildir. Mazi ve hal bu suretle tavazzuh ve taayyün ettikten sonra ati için bir gaye, daha doğrusu iktisadi mefkuremizi tayin kolay olur. Şe'niyyet-i iktisadiyyemizi, mazi ve hali bilmeden ati için ne düşünsək "a priori" olur. Halbuki şe'niyyet-i iktisadiyyeyi tayin ettikten sonra bütün tetkikat ve tettebbüatımız "a posteriori" olur. Klasik iktisadın delaletiyle hareket edersek "ne olması lazım geldiğini" "ce qui doit etre" taharri etmiş olacağız. Halbuki "zaman-ı hazırda ne olduğunu" "ce qui est" ' tayin etmeden, ne olması lazım geldiğini aramak abestir."*¹⁰⁹

Ziya Gökalp yapmış olduğu tenkitte son derece haklıdır. Zira tenkit, yalnızca maziye kutsiyet atfetme şeklinde gerçekleşmemiştir. Çalışmanın ilk bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönem iktisadî işleyişinden bahsetmiştik. Bu işleyişte etkin unsurların Türk ve İslam kültüründen mürekkep olduğunu, ilaveten farklı kültürlerinde iktisadî işleyişte etkili olduğunu ifade etmiştik. Gerçekten de söz konusu iktisadî işleyiş, kendi kendini idame ettirebilmiştir. Gökalp'in eleştirisi modernleşmede Türk ve İslam ananesinin esas alınmayarak, Avrupa'nın taklit edilmiş olmasıdır. Farklı

¹⁰⁹ Ziya Gökalp, "Millî İktisat Nasıl Vücuda Gelir", *İktisadiyat Mecmuası*, Cilt:1, Sayı:35, İstanbul, 1332, s. 3.

milletlerin kendi doğal süreçleri ve kültürlerinin sonucu olarak inşa ettikleri ekonomik sistemlerin, işleyişi ne kadar mükemmel olursa olsun, farklı bir coğrafyada, medeniyette, millette ve dinde de aynı şekilde çalışması mümkün değildir. Son olarak Gökâlp için şu ifade kullanılabilir; Türk gözüyle bakılmadan inşa edilen hiçbir sistem bâki olmayacaktır.

2.3.2.4. Yusuf Akçura

Yusuf Akçura, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinin en etkili fikir ve siyaset adamlarından biridir. Kökenleri itibarıyla, iç ve dış Türkler ile irtibatlı bir hayat yaşamıştır. Eğitiminin bir kısmını Avrupa’da gören Akçura, gördüğü coğrafyalar dolayısıyla oldukça geniş bir perspektife sahiptir. Siyaseten de Türkçülük fikrinin en önemli isimleri arasındadır. Tarih, siyaset, iktisat ve sair alanlarda eserler ortaya koyan Akçura’nın en mühim eseri Kazan’da yazdığı “Üç Tarz-ı Siyaset” isimli makalesidir. Bu makalede Akçura, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirlerini incelemiştir. *Türk* gazetesinin ve *Türk Yurdu* dergisinin kurucuları arasında yer almıştır. Millî Mücadele’de de görev alan Akçura, zaferin ardından siyasi görevler ifa etmiştir. Türk Tarih Kurumu’nun kurucuları arasında olan Akçura aynı zamanda kuruma başkanlık yapmıştır.¹¹⁰

Yusuf Akçura’nın iktisadî düşüncelerinin şekillenmesinde hayatını vakfettiği Türkçülük fikrinin büyük önemi vardır. Osmanlı-Türk modernleşmesinin temel problemlerinden biri olan, Türk milleti içinde burjuvazinin bulunmayışı Akçura tarafından da ile getirilmiştir. Osmanlı Türkleri, Klasik Dönem’de daha ziyade memur ve asker olarak görev yaptığından sanat ve ticaretle meşgul olmamışlardır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu sanayi çağına entegre olurken, büyük zorluk çekmiştir. Zira, imparatorlukta söz konusu işlerle ekseri gayrimüslimler uğraşmaktadır. Dolayısıyla Türklerin yüzyıllardan beri devam edegelen meslek seçimi millî burjuvazinin inkişafını zorlaştırmıştır.¹¹¹ Tam da bu noktada Şark Meselesi’ne değinmek elzemdir. Tarihçilere göre; meselenin zuhur tarihi farklılık göstermektedir. Meselenin kökenini

¹¹⁰ Nuri Yüce, “Akçura, Yusuf”, **TDVİA**, Cilt:2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, ss. 228-229.

¹¹¹ Ercüment Berk, “Yusuf Akçura ve Fikirleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 59, Erzurum, 2017, ss. 500-501.

Kavimler Göçü'ne, Türklerin Anadolu'ya girişine ya da Hristiyan ve İslam milletlerin çarpışmasının başlangıcına dayandıran tarihçiler mevcuttur. Sorunun uluslararası camiada resmen ilk kez dillendirilmesi ise, 1815 Viyana Kongresi ile gerçekleşmiştir. Farklı tanımları bulunmakla birlikte en sade ve basit tanımla Şark Meselesi; Osmanlı İmparatorluğu topraklarının emperyalist ülkeler tarafından nasıl paylaşılacağıdır.¹¹² Emperyalist Avrupalı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na taarruzu yalnız askeri safhada değildir. Özellikle 1800'lerden itibaren askeri saldırılara ekonomik saldırılar da ilave olmuştur. Sanayileşen kapitalist Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik cendereye alarak, iktisadi hürriyetten mahrum bırakmak istemiştir. Viyana Kongresi sonrasında, Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin ayrılıkçı ayaklanmaları Avrupalı devletlerce desteklenmiştir.¹¹³ Bu durum, Türkler arasında milliyetçilik fikrinin gitgide güçlenmesini sağlamıştır. İmparatorluk ekonomisinin modern unsurlarının gayrimüslimlerin tahakkümünde olduğu düşünüldüğünde Türkler cephede muzaffer olsa da iktisadi cephede mağlup olacaktır. Hal ve vaziyet bu minvalde olduğundan Yusuf Akçura da millî iktisat fikrini müdafaa etmiştir. İddialarımızı delillendirmek amacıyla Yusuf Akçura'nın iktisat mevzuunda kaleme aldığı makaleleri inceleyeceğiz.

Millî İktisat konusunda öncelikle Yusuf Akçura'nın "*Siyaset ve İktisad Hakkında Birkaç Hitabet ve Makale*" isimli eserini inceleyeceğiz. Söz konusu kitap, Akçura'nın çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlamış olan makalelerinin ve konuşmaların birleştirilmesi yoluyla ortaya çıkmıştır. İlk olarak, "*Türk Milliyetçiliğinin İktisadî Menşelerine Dair*" isimli Türk Ocakları'nda gerçekleştirdiği iradı ele alacağız.

"Hatırlarsınız ki yakın zamana kadar Avrupa mamulatını memleketimizde satanlar ekseriya gayrimüslimler olduğu gibi, Avrupa şirketlerinin, kumpanyalarının mesela şimendiferlerinin, rejinin, bankaların memurları da hemen münhasıran gayrimüslimlerdi. Bu inkılaptan teba-i Osmaniye teba-i müslimeye nazaran karlı çıkmıştı, çünkü Müslümanlar hayli nemadar olan böyle bir vazife-i iktisadiyeyi de ele geçiremeyerek, gayet cüzi bir kâra çalışan, daha doğrusu yalnız kuvvet-i layemetunu temin eden vesait-i maişetini intihabda muhtar kalıyor ve bazen ise büsbütün işsizliğe mahkûm bulunuyorlardı. Hasılı, Avrupa sanayi-i azime ihtilalinin, saltanat-ı Osmaniye'de husule getirdiği iktisadî tebeddülâtın bir mühim neticesi gayrimüslimlerin, Müslümanlara

¹¹² Şayan Ulusan, "Şark Meselesi'nden Sevr'e Türkiye", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:8, Sayı:18, İzmir, 2009, ss. 230-232.

¹¹³ Çağdaş Cansın Korkmaz, **Birinci Dünya Savaşı Sonunda İmzalanan İki Barış Antlaşması Sevr ve Versay**, Boyut Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 20-21.

iktisaden tefevvuku oldu.”¹¹⁴ “Tanzimat’tan itibaren Osmanlı ordularının Müslüman gençlerden ve tahsisen Türk delikanlılardan teşkili, hizmet-i askeriye’nin yalnız teba-i müslimeye hasrı, gayrimüslim saha-i iktisadda artık rekabet edemeyecek derecede yükselmelerine muceb oldu. Henüz Avrupa rekabetine girmeden iktisadî faaliyetlerden bile bazıları Hristiyanların eline geçti. Hristiyanlar Memalik-i Osmaniye’nin şehri iktisadiyatında mutlak bir surette hâkim oldular. Hatta köy iktisadiyatında bile muvaffakiyetle rekabete başladılar. Efendiler 10 15 sene evvelki Ankara’yı göz önüne getiriniz. Hatta şimdi bile çarşı pazara şöyle bir göz gezdiriniz, sanayiye müteallik işlerin erbabını tedkik ediniz... Hükmümde mübalağa etmediğime kani olursunuz!”¹¹⁵ “Efendiler bütün bu hadisat Türklerin gözü önünden olub geçiyordu. Türk bunları görmekle kalmıyor bütün bu hadisatın tevlid ettiği ızdırapları, meşakkatleri hamulane yüklenmek onun omzuna düşdü. Türk saltanat bekçisi sıfatıyla mütemadiyen kan döküyordu. Türk saltanatın hazinesini doldurmak için mütemadiyen kan döküyordu. Bu cihetle nüfus eksiliyor, kanı eksiliyor, malı eksiliyordu. Halbuki Hristiyan teba-i Osmaniye mütemadi para kazanıyor, nüfus arttırıyordu, memlekette hâkim olmaya yelteniyordu. Müslim fakat gayr-i Türk kavimler bile, ayrulub başlarının çarelerine bakmak istiyorlardı. Zümre-i hâkime hala Osmanlılardan, yani muhtelif milletlerin sivrilmişlerinden tereküb ettiği için, Türk’ün ızdırabatına az kulak asıyordu; Onun asıl düşündüğü saltanat, yani kendinin müreffeh hayatı idi...”¹¹⁶ “İşte efendiler, bu inhilal bir emr-i vaki olduktan sonradır ki Türkler de kendilerinin millî Türk devletlerini tesis ettiler. Büyük Millet Meclisi’nin toplanub bir hükümet halinde faaliyete geçmesi, bu vakanın resmi ve hukukî ifadesidir. Bu ifade-i hukukiyenin bir şeniyet-i iktisadiye olabilmesiçün, Türk millî devletinin çok sağlam iktisadî esaslara istinad etmesi lazımdır. Vaki’an, bugün Türkiye Devleti’nde, Türk halkına iktisadca müteveffuk bir surette rekabet edecek anasır çok ve kuvvetli değildir. Fakat Avrupa hâlâ kapitülasyonları tamamen ilgaya razı olmuyor. Hatta razı olsa, kapitülasyonlar ilga olsa bile Avrupa sanayi-i azimesine, büyük sermayesine karşı Türk’ün küçük sanayii ve sermaye ile rekabeti ve bu suretle kendisini bir istismar ülkesi halinde kurtarması hayli müşkildir. Türk cidden hür, cidden müstakil olmak isterse, iktisaden hürriyet ve istiklal sahibi olmaya mecburdur.”¹¹⁷

Yusuf Akçura’nın konuşmasını değerlendirmeye geçmeden önce, söylevin gerçekleştirildiği tarihi ele almak şarttır. Konuşma 28 Nisan 1339’da yani 28 Nisan 1923’te gerçekleştirilmiştir. Bu tarih bizlere şunu göstermektedir. Millî Mücadele’de askerî zafere ulaşılmıştır. Lozan görüşmeleri ise, konuşmanın tarihinden 5 gün önce ikinci oturumuna geçmiştir. Konumuzdan sapmak istemediğimiz için, konuşma metninin tamamını aktarmadık. Fakat metnin genel hattına değinmekte fevkalade önem vardır. Akçura, klasik dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Türkleri, devletin hakimiyet esaslarını, Türklerin devlet yapılanması içindeki askerî, iktisadî ve bürokratik rollerini detaylı bir biçimde ifade etmiştir. Akabinde ise, Fransız İhtilâli ve

¹¹⁴ Yusuf Akçura, “Siyaset ve İktisad Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale” *Kitabhane-i Millî*, İstanbul, 1340, (Siyaset ve İktisad) s.156.

¹¹⁵ Yusuf Akçura, Siyaset ve İktisad, s. 108.

¹¹⁶ Yusuf Akçura, Siyaset ve İktisad, ss. 162-163.

¹¹⁷ Yusuf Akçura, Siyaset ve İktisad, ss. 165-166.

Sanayii Devrimi'nin Avrupalı devletlere ve Osmanlı İmparatorluğu'na etkilerinden bahsetmiştir. Özellikle Orta Çağ ve Yeni Çağ'da Türklerin devlet işleyişinde yalnızca asker ve memur olarak yer alması ve ticaretin küçümsenmesi Akçura'nın altını çizdiği noktalardan birisidir. Zira bu durumda imparatorlukta ticaret ve zanaat işi ile iştigal etmek gayrimüslimlere kalmaktaydı. Tabii olarak Türkler, yeni iktisadî döngünün dışında kaldılar. Yusuf Akçura, XVIII. asırdan itibaren yaşanan değişimlerin, Osmanlı İmparatorluğu'na etkilerinden ve bu etkilerin Türklere ve imparatorlukta yaşayan diğer unsurlara tesirlerinden karşılaştırmalı olarak bahsetmiştir.

Yusuf Akçura gibi önemli bir mütefekkirin bu konuşmayı plansız ve programsız hazırladığı düşünülemez. Konuşma metninin konusu ve tarihi bilinçli seçilmiştir. Kanaatimizce Akçura ezcümle şunu ifade etmektedir. Millî Mücadele askeri zafere ulaştı. Fakat devletin ve milletin payidar kalabilmesi için iktisadî bağımsızlık elzemdir. Bunun da yolu millî iktisat siyasetidir. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan hadiseler ile bağımsızlığını kaybetse ve yok olsa da esasen imparatorluk, iktisadî bağımsızlığını çok daha önceki dönemlerde yitirmiştir. Kapitülasyonlar, borçlar ve Duyun-u Umumiye İdaresi, Osmanlı İmparatorluğu'nu Tevfik Çavdar'ın deyimi ile "*Yarı Sömürge*" haline dönüştürmüştür. Akçura da bilhassa bu sebepten ötürü kapitülasyonlar konusuna değinmiştir. Çünkü Lozan görüşmelerinin ilk oturumu kapitülasyonların Türk delegasyonu tarafından hiçbir şekilde kabul edilmemiş ve hatta bu yüzden ilk oturumda anlaşma sağlanamayarak görüşmelere ara verilmiştir. Akçura'nın gerçekleştirdiği söyleve dair son olarak şu ifade edilebilir. Akçura'ya göre Türk milletini bağımsızlığa erdiren fikir ve eylem Türk milliyetçiliğidir. Dolayısıyla iktisadî bağımsızlık da yalnız milliyetçi bir ekonomik modelle, yani millî iktisat ile tesis edilebilir.

Yusuf Akçura, II. Meşrutiyet Devri'nde siyasetten ziyade, yayın faaliyetleri ile meşgûl olmuştur. Bu durumun nedeni, Akçura'nın İttihat ve Terakki Fırkası ile yaşadığı problemlerdir. Akçura'nın İttihat ve Terakki Fırkası ile yaşadığı sorunların sebebine dair iki iddia vardır. İlk iddia, İttihat ve Terakki Fırkası'na dahil olunurken edilen yemin metnindeki Osmanlılık ve İslamlık ibarelerinin Akçura'da rahatsızlık yaratması üzerine, İttihat ve Terakki Fırkası'na üye olmaktan vazgeçmiştir. İkinci iddia ise, yine yemin metni üzerinden gerçekleşmiştir. Metinde bulunan yöneticilerin

emirlerine koşulsuz ve şartsız biat edilmesi noktası Akçura'yı rahatsız etmiş ve şerh düşmek istemiştir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Fırkası'nın Merkez Komitesi talebi reddetmiştir. Esasen Akçura'nın bu tutumunun İttihat ve Terakki Fırkası'ndan bağımsız hareket edebilme arzusundan kaynaklandığı da düşünülebilir. Şöyle ki üyesi bulunduğu Türk Ocağı ve kurucusu olduğu Türk Yurdu dergisi, Bab-ı Ali Baskını hadisesinden sonra dahi, görece İttihat ve Terakki Fırkası'ndan bağımsız hareket edebilmiştir. Bununla beraber Akçura'nın siyasetten tamamen ayrı olduğu da söylenemez. Zira Akçura, II. Meşrutiyet Devri'nde kurulmuş olan; *Milli Meşrutiyet Fırkası*'nın kurucuları arasındadır. Fırka, millî iktisat fikrini benimsemiş olması itibarıyla öneme haizdir. Türk milliyetçiliği fikrini savunmakla birlikte, Fırka'nın sosyalizmden de etkilendiği bilinmektedir. Hatta Fırka'nın kurucuları arasında Mustafa Suphi de bulunmaktadır. Fakat Milli Meşrutiyet Fırkası uzun ömürlü olmamış, 1913'te kapatılmıştır. Yusuf Akçura'nın İttihat ve Terakki Fırkası ile olan mesafeli tutumu Cumhuriyet Dönemi içinde daha çabuk kabul görmesini sağlamıştır.¹¹⁸

Yusuf Akçura, esasen II. Meşrutiyet Devri siyasetinde fazlasıyla etkin değildir. Kendilerinin esas etkin olduğu dönem Cumhuriyet Dönemi'dir. Akçura'nın bu kısımda ele alınmasının nedeni, millî iktisat fikrinin tarafımızca Türk milliyetçiliğinin bir mahsulü olarak görülmesidir. Yusuf Akçura, Türk milliyetçiliği mefkûresinin en önemli isimlerinden biri olduğu için, kendilerine çalışmanın bu kısmında yer vermeyi daha uygun gördük.

2.3.2.5. Mustafa Zühdü

II. Meşrutiyet Devri'nde millî iktisat siyasetini savunan bir diğer önemli isim de Mustafa Zühdü (İnhan)dır. Mülkiye Mektebi'ndeki eğitiminin ardından yurtdışına çıkan Mustafa Zühdü, Almanya'da iktisat öğrenimini sürdürmüştür. II. Meşrutiyet'in ilanı ile ülkesine dönmüş, çeşitli okullarda iktisat hocalığı görevi ifa etmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde ise, Lozan görüşmelerine iktisat delegesi olarak katılmış, İktisat ve Ticaret bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. Türk siyasi tarihinin ilk Türkçü

¹¹⁸ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri -Yusuf Akçura- (1876-1935)*, Çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, ss. 54-57.

partisi olarak da bilinen Millî Meşrutiyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır. Ekonomi politikalarında millî iktisat siyasetini savunmuştur. Devletçi ekonomiden yana olan Mustafa Zühdü, Cumhuriyet döneminde millî ekonominin inşa edilmesinde önemli katkılara sahiptir. İktisat ve ekonomi alanlarında birçok kitabı bulunan Mustafa Zühdü, Türk Ocakları'nın yayın organı olan Türk Yurdu'nda çok sayıda makale kaleme almıştır.¹¹⁹ Özellikle Türk Yurdu dergisinde millî iktisat mevzunda kaleme aldığı makaleleri inceleyeceğiz. Makaleleri incelemeye geçmeden önce bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Tarık Zafer Tunaya'nın II. Meşrutiyet Devri için “*Cumhuriyet'in siyasal laboratuvarı*” ifadesini kullandığına daha önce de atıfta bulunmuştuk, biz bu ifadeden hareketle, II. Meşrutiyet Devri için “*Cumhuriyet'in iktisadî laboratuvarı*” tabirini kullanmayı uygun görüyoruz. Zira açıkça görülmektedir ki II. Meşrutiyet Dönemi'nin millî iktisat savunucuları aynı zamanda Cumhuriyet Dönemi'nde de aktif rol almış ve millî ekonominin inşasına katkı sunmuşlardır. Bu noktada, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne giden sürecin dönüşümler yaşanmakla birlikte, süreklilik arz ettiği ifade olunabilir.

Mustafa Zühdü'nün iktisat mevzunda kaleme aldığı birçok yazı bulunmaktadır. İlk olarak, Türk Yurdu'nda neşrolunan; “Ziraat Memleketi miyiz?” isimli makalesini inceleyeceğiz. Günümüzde dahi Osmanlı İmparatorluğu'na dair yapılan ekonomik tespitlerde, Osmanlı İmparatorluğu için: “*Tarım Devleti*” tabiri kullanılmaktadır. Hatta biz de tezimizde aynı ifadeyi kullandık. Mustafa Zühdü bu konuya farklı bir açıdan bakmayı tercih etmiştir. Öncelikle, makalenin giriş kısmında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ziraat devleti olduğunu savunanların delillerini ortaya koymuştur. Akabinde ise, o devir için sanayi devleti unvanını taşıyan ülkelere dair incelemelerde bulunmuştur.

“Memleketimizin “vasf-ı iktisadiyesini” tayin etmek için mahsulatına bakmaktan başka çare olmadığı muğlak bir mesele değil ise de, biraz izaha değer: diğer memleketlerin “sınai” memleket haline gelip gelmedikleri mahsulleri miktar ve derecesiyle muayine ve mevkilerini tayin ederler. Mesela, sınai memleketler arasında bazıları vardır ki amel ettikleri mensucat ile memleketleri ihtiyaçlarını istifa ettikten sonra ‘mesela İngiltere’de olduğu gibi’ birkaç yüz milyon halkı da giydirebilirler, yeryüzünün üçte dörtte biri çıplak kalmıyor ise buna İngiliz amilleri yardım etmektedir; İngiliz sanayi-i hadidiye, nakliye ve ticariyesi ile İngiltere’de yaşayan kırk elli milyon halkın haricinde bir iki yüz milyon ecanibin ihtiyacat

¹¹⁹ Ali Birinci, “Türk Ocağı Tarihinden Simalar: Mustafa Zühtü İnhan”, **Türk Yurdu**, Cilt: 19, Sayı:143, Ankara, 1999, ss. 8-10.

hadidiye, nakliye, ticariyeleri teskin ve istifa edilmektedir. İşte bunun için İngiltere sanayi ve ticari memleket unvanını alıyor."¹²⁰

Mustafa Zühdü'ye göre; bir ülkenin ticaret veya sanayi ülkesi unvanını alabilmesi için, ürettiklerinin kendisine yetmesinin yanı sıra yurtdışına satılması gerekmektedir. Bir başka ifade ile üretim fazlası ticari kâr unsuruna dönüştürülmelidir.

*"Bu memleketlerin içinde bazıları peyderpey ziraat memleketi halinden çıkmaktadır; mesela, İngiltere hububat ve hayvanat ihtiyacını derece-i kâfide bizzat istifa edemiyor; ziraat memleketi namı verilen bazı memleketlere müracaat ediyor, üçte dördte bir noksanını oralardan ikmal ediyor. O halde, memleketimizin vasf-ı iktisadiyesini anlamak için sormalıyız: "Osmanlı memleketinin toprakları yeryüzünde Osmanlılardan maada, ne kadar milyon halkı doyurmaktadır?" Bunda muvaffakiyet ne kadar çok ise, Osmanlı vatani ziraat memleketi unvanına o kadar liyakat kazanır. Tabii: bizim iddia edilen şöhrat-i azime-i ekalliyemize, kuvve-i inbatımıza, azim-i vüsatimize, ve halkımızın bundan başka san'at ile meşgul olmadığına nazaran, yeryüzünde bazar-ı aleme çıkarmamız icab eden mikdar-ı mahsulat kim bilir ne kadar çok olmak iktiza eder? Yeryüzünde kim bilir, vatandaşlarımızdan sonra kendi büyüklüğümüzde kaç memleketine evladını doyurmaktayız? Lakin, maatteessüf, bugün hiçbir memleketi biz doyurmuyoruz. Hatta kendimizi bile doyuran tamamen biz değiliz. Bu acı hakikati mahsulat-i ziraimizin mikdar-ı seneviyesi bize anlatmaktadır."*¹²¹

Mustafa Zühdü yaptığı iktisadi tespit vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım devleti dahi olmadığını açıkça ispat etmiştir. Devam eden cümlelerde ülkenin yıllık zirai ürün üretiminden bahsetmiştir. Söz konusu üretim miktarı ile de ziraat devleti olunamayacağını defaatle dile getirmiştir. Çare olarak ise, millî iktisat siyasetinin şiar edinildiği bir devlet yönetimi fikrini göstermiştir. Ancak millî iktisat siyaseti uygulanabilir ise Osmanlı İmparatorluğu ziraat devleti unvanına layık olabilecektir.¹²² Mustafa Zühdü'nün bu makalesi aslında Osmanlı liberallerine de cevap mahiyeti taşımaktadır. Zira liberal iktisadî anlayışta tarım ön plana çıkartılmış ve imparatorluğun tarım devleti olduğu iddiası dile getirilmiştir. Mustafa Zühdü de Osmanlı imparatorluğu ekonomik sisteminin tarım üzerine mi, yoksa sanayi üzerine mi ikame edileceği tartışmasına farklı bir açıdan bakmıştır. Mustafa Zühdü için esas olan, hangi modelin uygulanacağı değil, üretim tarzının ve ekonominin millî iktisat siyaseti üzerine ikame edilmesi gerektiğidir.

Mustafa Zühdü'nün Türk Yurdu'nda yayınlanan "İktisad-ı Milli" makalesine bakıldığında, tıpkı Ziya Gökalp gibi bütüncül bir anlayış çerçevesinde millî iktisat

¹²⁰ Mustafa Zühdü, "Ziraat Memleketi miyiz?" **Türk Yurdu**, Cilt:6, Sayı:3, İstanbul, 1330, (Ziraat) s. 76.

¹²¹ Mustafa Zühdü, (Ziraat), s. 77.

¹²² Mustafa Zühdü, (Ziraat), ss. 80-81.

konusunu ele aldığını görmekteyiz. ““Tekâmül-ü milliye” bizi götüren yollar: millî vicdan, millî lisan, millî ahlak ve iman, millî siyaset ve millî iktisaddir. “Hürriyet” dediğimiz emel ve gaye muhtelif mahiyetlerden bir merkeze doğru giden bu yolların müntehasında, telakki noktasında olmak lazım gelir.”¹²³

2.3.2.6. Ahmed Muhyiddin

Osmanlı İmparatorluğu’nda millî iktisat modelini savunan bir diğer isim de Ahmed Muhyiddin’dir. *İslam Mecmuası*’nda, makalelerinde millî iktisat fikrini savunmuştur. “Millî İktisat: Bu, En Acil ve En Mübrem Vazifemizdir” başlıklı yazısını inceleyeceğiz. Burada dikkatimizi çeken nokta, millî iktisadin muhafazakâr bir dergide savunulmuş olmasıdır.

“Memleketimiz bir ziraat memleketidir. Düsturunu müteallik olarak kabul edip milletin sair istihsal şayialarında hiçbir şey yapmaması, hele hiçbir şeyi yapamayacağı kanaatine katiyen taraftar olamayız. Bugün şahid olduğumuz beynelmilel hadiseler her milletin, her hususta kendine el verecek bir halde olması esasının ne kadar muzib olduğu umuma teslim ettirilmiştir. Şu kadar ki fitratı icabı olarak istihsalleri en faal zemine ziraatte bulması itibarıyla memleketimiz bir ziraat memleketi addolunabilir, lakin bir san’at bu ve ticaret memleketi olmasına asla manî değildir. Yalnız hal-i hazırda bizim daha ziyade ve ilk kademedede ziraatimize ihtimam etmemizi, ziraatimizi fennin bütün tekamülâtından müstefid ederek müstaid olduğu terakkilere mazhar etmemizi hususıyla ekseriyeti teşkil eden ve merhamete şayan ziraatimizi isad ve terfiye eylememizi icab ediyor. O halde zirai ve ziraate muavenet ve ziraati teşvik için ona en çok lazım olan sermayeleri ihzar edecek, “itibar müesseseleri” açılması lazımdır. Hükümetçe kooperatif şirketleri kanunu yapılırken (itibar kooperatifleri)nin ayrı bir ehemmiyetle nazar-ı dikkate alındığı makuldür.”¹²⁴

“Burada unutmamaklığımız iktiza eden bir millî müessesemiz vardır ki (Ziraat Bankası)dır. Eskisine nisbetle müterakki ve mütekamil bir şekil almış olmakta olan bu müessesemizi çok, pek tevsî etmek, birkaç yüz milyon lira sermaye ile bir banka haline koyarak her hususta ziraatimizin en büyük millî müessesesi haline koymak için yapılacak bazı tahayyütler vardır. Ziraatimizden sonra halen mevcut ve pek iptidai şekilde kalmış sanayimize yardım etmek, sanayinin terakkisi ve esnafın terfisi için de malî teşkilat yapmak lazımdır. Ve yeniyi mevcuda getirmeden evvel eskiyi ve mevcudu yaşatmak, daha doğrusu ölümden kurtarmak daha makuldür. Esnaf sendikaları tesis edilmek suretiyle bu hususta ilk adım atılmıştır.”¹²⁵ “Burada pek ehemmiyeti bir noktaya işaret etmek istiyorum: her biri bir suretle millî sermayenin teşkiline yarayacak olan müesseseleri vücuda getirmek için milletin efradı arasında umumi ve müteakabil bir emniyet tesis etmek gerek, milletin ve fertlerin menfaati, hayatı, saadeti millî iktisadin

¹²³ Mustafa Zühdü, “İktisad-ı Millî”, **Türk Yurdu**, Cilt.8, Sayı:6, İstanbul, 1331, s. 106.

¹²⁴ Ahmed Muhyiddin, “Millî İktisat: Bu En Mübrem ve En Acil Vazifemizdir”, **İslam Mecmuası**, Cilt:4, Sayı:37, İstanbul, 1331, ss. 10-11.

¹²⁵ Ahmed Muhyiddin, s. 11.

inkışafı ile kaim olduğunu anlatmak, ve bu uğurda bugünkü harbde olduğu gibi herkesin bütün varlığını ortaya koymasını temin etmek... Hülase herkese (iktisadi vazife)sini öğretmek ve bu saydığımız müesseseleri kader-i mübremdir. Bunun için ibtidai, idadi, âli... Bütün talim ve terbiye müesseselerinde, kışlalarda milletin dinî, fikrî terbiyesi kadar iktisadi terbiyesine de itina etmek bir vacibdir. Bu milletin talim ve terbiyesini deruhte etmiş olanların hemen büyük bir ihtimami vicdaniyetle iştigal edecekleri ve bu ana kadar en çok ihmal olunmuş bir meseleyi (iktisadî terbiye ve tedrisat) meselesini tevlid eder. Bu tedrisatı idare edenlerin şimdiye kadar gidilen yanlış yolu bırakarak yeni yetişen nesilleri millî iktisad faaliyetine hazırlamak için aralarında anlaşarak el birliğiyle çalışmaları ve bugünkü garaib şekl-i tedrisata nihayet vermeleri millî vazifeleridir. ”¹²⁶

Millî iktisadın kurgulanması ve uygulanması noktasında Ahmed Muhyiddin’in diğer isimlerden farklı bir yaklaşım sergilediğini görmekteyiz. Ahmed Muhyiddin, millî iktisadî Türkçülük fikrinden ayrı tutarak değerlendirmiştir. Çalışmamızda tahlil ettiğimiz diğer şahıslar, millî iktisat fikrini milliyetçiliğin bir parçası olarak ifade etmişlerdir. Hatta Türkçü olunmadığı taktirde millî iktisadın için boş bir kavram olduğunu iddia etmişlerdir. Ahmed Muhyiddin ise, milliyetçilik mevzuna dahil olmadan konuyu açıklamıştır. Onun millî iktisat tasavvuru, devlet tarafından organize edilen ve desteklenen millî şirketler vasıtasıyla gerçekleştirilecektir. Bir diğer nokta ise makalede eğitim faaliyetlerine gösterilen önem ve özendir. Zira millî iktisadî teşekküller ile arzulanan ekonomik hedeflere ulaşılabilir, fakat gerekli eğitim sağlanmazsa gelecek nesillere millî iktisat bilinci nakledilemez.

2.3.2.7. Munis Tekinalp

II. Meşrutiyet Devri’nde millî iktisat fikrinin bir diğer savunucusu da Moiz Kohen ya da bilinen ismi ile Munis Tekinalp’tir. Esasen Yahudi kökenli olan Tekinalp¹²⁷, Millî iktisat, Tesanütçülük, Kemalizm ve Türkçülük fikirlerinin en etkili kalemlerlerinden biridir. Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp gibi devrinin büyük fikir insanlarından etkilenmiştir. Avrupa’da Türkçülük fikrinin tanıtılması maksadıyla kaleme aldığı makaleleri Yusuf Akçura tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası üyesi olan Tekinalp, Fırka’nın yayın organında düzenli olarak yazarlık ifa etmiştir. Dönemin Türkçü yayın organlarından olan Türk Yurdu dergisinde

¹²⁶ Ahmed Muhyiddin, ss. 13-14.

¹²⁷ Munis Tekinalp dipnotlarımızda; “Tekin Alp” şeklinde gösterilecektir. Zira dergilerde kaleme aldığı yazılarda ismini bu şekilde yazmıştır. Harf Devrimi sonrasındaki yayınlarında soy ismi, “Tekinalp” şeklinde geçmektedir.

önemli makaleler neşreden Tekinalp, millî iktisat düşüncesini anlatmak maksadıyla İktisadiyat Mecmuası'nı kurmuştur. Ele aladığımız dergiler dışında Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde birçok dergi ve gazetede yazarlık yapmıştır. Türkçülük ve Kemalizm fikirlerini işlediği çok sayıda kitabı mevcuttur. Türkçülük fikrini gerçek manada müdafaa eden Tekinalp Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinde Anadolu topraklarında yaşayan ekalliyetin genel sisteme entegre edilerek, Türkleştirilmesi maksadıyla çalışmalar yürütmüştür.¹²⁸

Tekinalp'in yazılarını incelemeye başlamadan önce, özellikle dikkat çekmek istediğimiz nokta şudur ki tarih süreklilik arz eder. Tezimizin bu kısmındaki diğer isimlerde olduğu gibi Tekinalp de hem II. Meşrutiyet hem de Cumhuriyet dönemlerine damgasını vurmuş isimlerdendir. Bu minvalde Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti dönemine bir kopuş değil, dönüşümlü süreklilik söz konusudur. Elbette ki bu sürekliliğin oluşumunda Türk'e, ruhunu anlatan ve hatırlatan Türk milliyetçilerinin payı ziyadesiyle büyüktür. Akademik tarafsızlık olgusunu muhafaza ederek, şunu da ifade etmek gerekir ki Tekinalp, Yahudi kökenli olmasına rağmen, Türkçülük fikrinin en ateşli savunucularından biri olmuştur. Buradan şu neticeye ulaşılabileceği kanaatindeyiz; Türkçülük kapsayıcı ve bütünleştirici bir ideolojidir.

Munis Tekinalp'in yazılarını incelemeye İslam Mecmuası'nda neşrolunmuş olan, "Millî İktisad" makalesi ile başlayacağız. Makalenin ilk kısmında Tekinalp, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber Türkiye'nin yeniden eskisi gibi güçlü olacağını, tüm alanlardaki esaretlerden azad olacağını ifade etmiştir. 1330 senesinde kaleme alınan makalede Osmanlı yerine Türkiye kullanılması, dikkat çekici bir unsurdur. Türk vurgusunun yanı sıra Tekinalp, büyük savaşın ardından gelmesini umut ettiği zaferin akabinde, Türkiye'nin Yavuz Sultan Selim Han ve Kanuni Sultan Süleyman Han devirlerinde olduğundan çok daha güçlü olunacağını iddia etmiştir. Bir diğer vurgu ise, Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kıyaslamadır. Tekinalp, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bakımından Almanya'dan üç kat büyük olmasına rağmen gelişiminin Almanya ile mukayese dahi edilemeyeceğini belirtmiş ve akabinde durumun sebeplerini açıklamıştır.¹²⁹

¹²⁸ Murat Kılıç, "Tekinalp", **TDVİA**, Cilt: Ek-2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2019, ss. 586-587.

¹²⁹ Tekin Alp, "Millî İktisad", **İslam Mecmuası**, Cilt:2, Sayı:22, İstanbul, 1330, (İktisad-ı Millî) s.14.

“Çünkü Türkiye’nin terakkisine mâni olan kuvvetler takat fersa ve layetezelzül idi. Bu kuvvetlerin en müthişi mahud kapitülasyonların afeti idi ki Türkiye’ye siyasi, idari, hukuki ve ezcümle iktisadî istiklâlinden bırakıyordu. Bundan maada Rusya ve İngiltere gibi kaviyyülşekime iki devletin siyasi mefkûreleri ancak zayıf ve natîvan bir Türkiye ile kaim olabilirdi. Ve bunun için bu iki devletin en büyük gailisi Türkiye’nin ilerlemesine mâni olmaktan ibaretti. Gaye-i emel olmak üzere İstanbul’un ve daha doğrusu Çanakkala’nın zapt ve işgali istihdaf eden selameti atıyesi Bağdad ile bütün hatt-ı Irakiye’yi dest-i tezhîrine geçirmek suretiyle bahr-ı muhit-i Hindi’ye daire-i inhisarına almağa tasmim etmiş olan ve makam-ı hilafetin günden güne düçar-ı za’f olmasına lazım gayr-i müfarik addedilen İngiltere ölmedikçe Türkiye için hayat ve selamet asla memul olamazdı. Şimdi artık kapitülasyonlar gibi esaret zincirleri şimdiden kırılmıştır. Türkiye’nin tealisine mâni olan Rusya ile İngiltere gibi ejderlerin kafaları yavaş yavaş ezilmekte bulunuyor. Artık muzafferiyet-i kat’i tahakkuk ettikten sonra Türkiye’nin yükselmesine mâni olacak beka ve mevcudiyetini tehlikeye ilka edecek hiçbir kuvvet kalmayacaktır. Yükselmek, terakki etmek münhasıran Türkiye’nin irade ve arzusuna menut bulanacaktır.”¹³⁰

Tekinalp’in buraya kadar olan ifadeleri tasavvurdan öteye geçmemektedir. Zira ifadeler muhtemel zaferin akabinde geçerli olacaktır. Bununla beraber Tekinalp’in cümlelerini, kuru bir hamaset kabul etmek mümkün değildir. Cephede savaşan askerlerin nasıl morale ihtiyacı varsa, cephe gerisindeki milletin de morale ihtiyacı vardır. Bundan dolayı, zafer sonrası elde edilecek güce dair yayınlar yapılması son doğaldır. Mezkûr cümlelerde su götürmez bir hakikat payesi taşıyan yegâne hadise, kapitülasyonların Osmanlı İmparatorluğu için esaret zinciri olduğudur.

Tekin Alp makalesinin devamında Türkiye’nin istiklalinin sürdürülebilirliği için gerekli olan şartlardan bahsetmiştir.

“Ancak muharebeden sonra Türkiye’yi tehdit edecek yegâne bir tehlike varsa o da iktisadî esarettir. İnkâr olunamaz ki bugün Türkler gayet fakir bir millettir. Menba-i servetinin kısm-ı küllisini başkalarının eline terk ve tevdi etmek mecburiyetinde bulunuyor. İktisad san’atından henüz bihaber bulunduğu için elinde kalacak olan servet amillerini hüsn-ü istimal etmek yolunu bilmez. Artık Türkler her nokta-i nazardan tam bir istiklale mazhar olduktan sonra ilk düşünecekleri şey iktisaden yükselmek,¹³¹ memleketin menba-i servetinden kendileri için azami istifadeyi temin etmekten ibarettir. Yoksa muharebeden sonra bütün eşvket ve azametlerine rağmen Türkleri tehdit edecek olan iktisadi esareten kurtulmanın imkânı yoktur. Bugün hakiki şevket ve azamet, hakiki refah ve saadetin yalnız kuvve-i iktisadiyeden ibaret olduğuna artık izaha lüzum kalmamıştır.”¹³²

¹³⁰ Tekin Alp, İktisad-ı Millî, ss. 14-15.

¹³¹ I. Dünya Savaşı her ne kadar Munis Tekinalp’in tasavvur ettiği gibi Türkler için zaferle neticelenmese de Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde verilen Millî Mücadele büyük bir zaferle sonuçlanmıştır. Yeni kurulan devletin de ilk işi askeri ve hukuki zaferin akabinde iktisadi istiklali için çalışmak olmuştur. Çalışmamızın bir sonraki bölümünde bu konuyu detaylı bir şekilde inceleyeceğiz.

¹³² Tekinalp, (İktisad-ı Millî), s. 15.

Tekin Alp, millî iktisadın inşası için eğitim yolunu işaret etmiştir. Bu noktada bireylerin ya da hükümetlerin çabalarının herhangi bir netice vermeyeceğini belirterek, her milletin kendi içinden yetiştirdiği iktisatçıların, iktisadî istiklali sürdürebileceğini söylemiştir. Örnek olarak ise, Almanya'yı göstermiştir. Almanya'nın siyasi gücünün mimarının Bismarck, iktisadi gücünün mimarının da Frederich List olduğunu belirtmiştir. Akabinde Türk milletinin siyasal kahramanlara sahip olduğunu fakat iktisadi hürriyeti temin ve tesis edecek iktisatçılara sahip olmadığını teessür ile ifade etmiştir. Tekinalp, I. Dünya Savaşı'nın zaferle neticelenmesinin ardından yapılması gerekenin, millî iktisat siyasetini ve bu siyaseti inşaa edecek iktisatçıları yetiştirmek olduğunu ifade etmiştir.¹³³ Tekinalp'in millî iktisadın inşasında Almanya'yı örnek alması, son derece doğaldır. Almanya siyasal birliğinin XIX. asır sonlarında tamamlamış olmasına rağmen devrinin en önemli güçlerinden biri haline gelebilmiştir. İlâveten konjonktürel şartlar gereği, Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu ittifak halindedir. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın hasmani tutumlarına karşın Almanya, kendi siyasi ve iktisadî menfaatleri icabınca Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ilişkiler tesis etmiştir. Böylelikle Almanya askeri güce başvurmada, iktisadî bir nüfuz sahası elde ederken, Osmanlı İmparatorluğu da güçlü bir müttefik bulmuştur.¹³⁴ Munis Tekinalp de bu iş birliğinin bir yansıması olarak Alman iktisadî modelini örnek almıştır. Dikkat edilmesi gereken nokta, Tekinalp'in Alman iktisadî sistemini taklit etmek değil, millî iktisat politikasının Türk iktisatçıları tarafından tatbik edilmesini istemesidir. Bir başka ifade ile belirtirsek, millî istiklalinin ilk şartı olan millî iktisadın, Türk'ün sinesinden yetişecek kişiler tarafından gerçekleştirilmesinin elzem olduğudur.

Munis Tekinalp'in millî iktisat fikrini şekillendiren bir diğer öge de korporasyon/iş bölümü anlayışıdır. Tekinalp'in Alman iktisat modelini benimsediğini, fakat bunu Türk'e göre ve Türk nazarıyla gerçekleştirdiğini daha önce ifade etmiştik. Şimdi de Cumhuriyet Dönemi'nde de etkin olan korporasyon fikrinin, Tekinalp'in kalemine nasıl yansıdığını; *Yeni Mecmua*'da yayınlanan "Memleketimizde İş bölümü" isimli makalesi üzerinden irdedeleyeceğiz.

"Bir taraftan (işçi yoktur) diye milyonlarca dönüm arazi boş duruyor. (İşçi yoktur) diye sanayi teşebbüslere serbest bir cereyan verilemiyor. Halbuki diğer taraftan, sapasağlam yüzbinlerce nüfus, yüzbinlerce efrad- ahaliye büsbütün boş

¹³³ Tekinalp, (İktisad-ı Millî), ss. 15-16.

¹³⁴ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 17. Baskı, Kronik Yayınları, Ankara, 2018, ss. 23-24.

kalıyor; yahud içtimai bünyemizde, millî istihsalatımıza hiçbir faydası dokunmayan hizmetler görüyor. Bundan anlaşılıyor ki iş bölümü bizde pek kusurlu ve marazi bir halde bulunuyor. İş bölümünün noksanın ispat eden bir halde, İstanbul, İzmir, Konya gibi şehirlerde lüzumundan fazla ahali bulunduğu halde büyük fabrikaların bulunmamasıdır. İstanbul'da bir buçuk veya iki milyon ahali hangi sanayi ile meşgul? Bu iki milyon ahalinin istihsal hizmetleri ne merkezde? Filvaki İstanbul ahalsinin iştiğalatı istatistiklerimiz yoktur ve binaenaleyh bu babda kat'i bir fikri peyda edemiyoruz. Fakat şurası muhakkaktır ki büyük sanayi olmayan yerde milyonlarca yahud yüzbinlerce ahaliye şamil şehirler bulunması asla tabi değildir. İstanbul ahali meyanında yalnız mülki ve askeri memurlar ile tüccar sınıflarının istihsal vazifeleri vardır. Bunlar, olsa olsa, nüfus-u haziranın nisfını bile teşkil edemez. Ahalinin kısm-ı küllisi tamamiyle tufeyli mahiyette kalıyor. Esasen zirai olan bir memlekette büyük şehirlere yer yoktur. Yanı başımızda Macaristan, Bulgaristan bize birer misal teşkil eder. Macaristan'ın millî serveti bizimkine nispetle kat kat müterakki olduğu halde, payitahtında İstanbul'da olduğu ahali yoktur, Macaristan Türkiye kadar büyük şehirlere malik değildir. Şehirlerimizdeki ahaliyi işgal için bir taraftan fabrika yapmalıyız, bir taraftan da bir kısmını ziraata sevk etmeliyiz.”¹³⁵

Tekinalp, makalenin girişinde İstanbul'daki vasıfsız iş gücünden detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Genç nüfusun vasıfsız iş gücü olarak ziyan olması, hem söz konusu gençler için içler acısı bir durumdur; hem de devlet için büyük bir kayıptır. Türk gençlerinin doğru bir eğitimle ekonomiye kazandırılması millî iktisat için temel şartlardan biridir. Tezimizin önceki aşamalarında değindiğimiz bir konuya tekrar değinmek istiyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul şehrinin, Tekinalp'in tahminlerine göre; o zamanki nüfusu bir ile iki milyon arasındadır.¹³⁶ Tekinalp karşılaştırmalı bir bakış açısıyla, Macaristan ile Osmanlı İmparatorluğu başkentlerindeki nüfusu kıyaslamıştır. Doğal olarak, ekonomisini tarım üzerine ikame eden bir ülkenin başkentinde bu raddede nüfusun bulunması abesle iştigaldir. Peki bu durumda Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi, sanayi üzerine de ikame edilmediğine göre Osmanlı'nın büyükşehirlerindeki son dönem iktisadî vaziyeti nasıl tanımlanabilir? Çoğunluğunu, doğru eğitimle vasıf kazandırılmamış ve kalifiye edilememiş insan yığınlarının oluşturduğu, geçimini yevmi olarak sağlayan insan topluluğu ifadesi zannımızca münasip olacaktır.

“Kundura boyacılığı, hademelik, odacılık, dellallık, simsarlık, gezicilik gibi zanaatlarla İstanbul ve sair büyük şehirlerde hayatı mahvetmekte olan yüzbinlerce efrad-ı ahali bu nüfussuzluk devrinde ziraatta veya sanayide büyük bir boşluğu doldurabilir. Memleketimizde şiddetli hükümlerle olan nüfussuzluk,

¹³⁵ Tekin Alp, “Memleketimizde İş Bölümü”, **Yeni Mecmua**, Cilt:1, Sayı:6, İstanbul, 1333, (İş Bölümü) ss. 117-118.

¹³⁶ Yapılan çalışmalarda İstanbul'un 1914 senesindeki nüfusu bir milyon civarındadır. Yunus Koç, “Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:8, Sayı:16, İstanbul, 2010, s. 196.

işçisizlik belasına karşı tatbik olunabilecek en müessir tedbir, iş bulunmak taht-ı intizama alınmasından ibarettir. Bugün artık inkâr olunamaz ki istikbal-i iktisadiyemiz, nüfus, işçilik meselesinden başka bir şey değildir. Servet-i milliyemizi derece-i kifayeye iblağa medar olabilecek hazain-i tabiyemiz eksik değildir. Bu hazain-i tabiyenin istismarı için lazım gelen dahilde peyda oluncaya kadar bir müddet hariçten celb ve temin olunabilir. Avrupa'nın fenni müktesebatını biz de tatbik etmekte muhal değildir. Fakat hazain-i tabiyemizi işletebilecek erbab-ı amelinin noksanı hiçbir suretle ikmal olunamaz. Hariçten nüfus celb olunamadığı gibi, bugünden yarına kadar da nüfus-u umumiye arttırılmaz. Binaenaleyh bu hususta yapılacak bir şey varsa, o da, mevcut nüfus-u umumiden istihsalat-ı milliye için azami istifadeye temin etmeye çalışmaktan ibarettir. Bu da, iş bölümünü intizam altına almakla mümkün olur.”¹³⁷

Tekinalp, vasıfsız işgücü olarak çalışan genç nüfusu, doğru şekilde kullanılamayan millî hazine olarak görmektedir. Özellikle, makalenin 1917 senesinde kaleme alındığı düşünüldüğünde; Tekinalp'in ne derecede haklı olduğu daha iyi idrak edilecektir. I. Dünya Savaşı yıllarında nüfusun önemi göz önüne alındığında, sayısı yüzbinler ile ifade edilen insan kaynağının millî ekonomiye katkısı olmayan iş kollarında çalışması, millî hazinenin kaybı manasını taşımaktadır. Bununla birlikte, Tekinalp'te de tıpkı Ziya Gökalp'te olduğu gibi, ferdi değil, cemiyeti esas alan bir anlayış mevcuttur. Fert, millî istihsal için kullanılacak bir vasıta olarak görülmektedir. Bir başka ifade ile parça bütünün devamı için vardır.

Millî iktisat fikrinin inkişafı için elzem olan şartlardan biri olan solidarizm ya da diğer ismiyle tesanütçülük ilkesi, Tekinalp tarafından kaleme alınan mevzulardan biridir. Kozmopolit nüfus yapısı ve iktisadi buhran cenderesine sıkışıp kalan Osmanlı İmparatorluğu için tesanütçülük fikri muhakkakiyetle tatbik olunması gereken bir husustur. Tekinalp bu noktayı Yeni Mecmua'da yayınlanan “Tesanüdcülük – Solidarizm” makalesinde tafsilatlı olarak işlemiştir.

“Bir millet medeniyet sahasında ne kadar yükselirse kapitalizm dahi o derece kesb-i kuvvet eder. Büyük sanayi, büyük ziraat, büyük ticari teşebbüsler, küçük sanayi, zirai ve ticari teşebbüsler mahsu eder. Sermayeler münferit ellerde teraküm ettikçe iktisadî istiklallerini kaybeden sermayedarının rakib-i esaretine boyun eğen milyonlarca efrad-ı ahali gittikçe tekessür eder. Sınıf-ı ahali arasında uçurumlar gittikçe açılır, bir taraftan akl-ı kalil derecesinde güzide, yüksek, münevver sınıflar husule gelir. Diğer taraftan milletin ekseriyet-i azimesi fakr ve sefalet içinde puyan olur. Her türlü ezvak ve ihtiyacat-ı medeniden mahrum kalır, madem'el hayat kuvvet-i layemut ile iktifa etmek mecburiyetinde bulunur. Cemiyet içinde bu içtimai muvazenesizlik, bu içtimai haksızlıklar payidar iken dünyanın her tarafında milliyetperverler tarafından takip olunan efrad-ı milletin şan ve şerefi, refah ve saadetini taht-ı temine almaktan ibaret olan maksad ve

¹³⁷ Tekin Alp, İş Bölümü, s. 118.

gayesinin taht-ı temine alındığını iddia etmek abes olur. Millet akl-ı kalil derecesinde olan zengin, güzide-i azimedir. Bu kitlenin refah ve saadeti taht-ı temine alınmakdıkça milliyetperverlik ile, millî intibah ile istihdaf olunan gayeye asla hizmet olunamaz. Muhtelif memleketlerde millî cereyanlar, nasyonalizm teşkilatı bedaiyeten bu içtimai haksızlıklara çaresiz olamadığı için halkın bir hareket-i isyanıyesi olmak üzere sosyalizm cereyanı her tarafta infilak etmiş, sosyalizm daha bidayet zuhurunda ilk cümle-i tecavüzünü (nasyonalizm)e tevci eylemiştir. Çünkü nasyonalizm muhtelif memleketlerde tezahür ettiği şekilde kapitalizmin kuvvetini tezyid ve takviye etmekten başka bir şeye yaramamıştır ve hiç şüphe yoktur ki nasyonalizm bu şekilde inkişafa devam ettikçe her vakit karşısında müthiş ve bieman düşman olarak karşısında sosyalizmi bulacak ve nasyonalizm ile sosyalizm arasındaki mücadele er geç milletin ekseriyet-i azimesinin amal ve menafine hadim azimesinin sosyalizmin galebesiyle neticepezir olacaktır. İşte Rusya'nın ahval-i hazırısı gözümüzün önündedir. Kapitalizmin rakabe-i esaret altında inleyen halk kitleleri mukavemetsiz bir hareket isyanıyla çarlığı düşürmüş ve nasyonalizm revabıtını bir darbe ile parçalamıştır. Nasyonalizmi Panslavizm derecesine götürmüş olan Çarlık Hükümeti tarafından takib olunan istila siyaseti bertaraf olduğu gibi koca imparatorluk dahilinde bulunan milel-i muhtelifeye de istiklal-i tamm vermek hususunda tereddüd olunamıyor.¹³⁸

Tekinalp'in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere kapitalizm, cemiyetleri ve fertleri bir yıkılışa sürüklemektedir. Milletlerin kapitalizm karşısında sosyalizme ya da nasyonalizme yönelme ihtimalleri mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu içinde de benzer yönelimler görülmüştür. Devam eden satırlarda Tekinalp, Almanya ve Rusya üzerinden bir kıyaslama gerçekleştirmiş, Almanya'nın bireyi ve cemiyeti kapitalizm karşısında nasıl müdafaa ettiğini anlatmıştır. Çözüm olarak ise; solidarizm yani tesanütcülük fikrini göstermiştir.

“İşte bu hususta dahi görüyoruz ki bizden evvel intibaha mazhar olan milletler süren ve alan temdid etmekte olan mücadeleler neticesinde nasyonalizm ile sosyalizm arasında her iki cereyanın iyi cihetlerini cemi ve finansi cihetlerini dağı üçüncü bir mezhep-i içtimai bulmuşlar ve adını (tesanüdcülük solidarisme) koymuşlardır. İçtimai tesanüdcüler ne fertçiler gibi ferdî mülkiyeti mutlak olarak tanır, ne de sosyalistler gibi hak tasarrufu cemiyete vererek (içtimai mülkiyet)e kıymet verirler. Tesanüdcülere göre emval ona sahip olan fertlerindir. Fakat cemiyet içindeki fertler meyanında tesanüd vazifesi mevcut olmasına binaen cemiyet içinde haste, amel-mande, zayıf, aciz ve elhasıl muhtac-ı muavenet efradın ihtiyacatını tehvin etmek zaruridir. Bu bir fakirperverlik eseri değil, kanun mahiyetine haiz olan bir vazife-i içtimaidir. Cemiyetin mümessili olan devlet, maddeten ve manen muhtac-ı muavenet olan efrada karşı vazifesini ifa etmek için saat-i mesainin temdidine, mecburî tatil günlerine, umumî sigorta ahkâmına, kadın ve çocukları işletmek hususunda carî olan kuyud ve ahkâma, kazazede, amel-mande erbab-ı sai ve amilin temin-i maişetine ve bunun gibi hususata yüzlerce kavanin-i mahsusa vaz' ettiği gibi usul-ü teklifi de bu esasa göre tanzim eder. Usul-ü teklifte en ziyade erbab-ı sermayeye bar-ı tekalif tahmil

¹³⁸ Tekin Alp, “İçtimai Seyahat Tesanütcülük-Solidarizm”, **Yeni Mecmua**, Cilt:1, Sayı:26, İstanbul, 1332, (Solidarizm) ss. 517-518.

olunur. Ve erbab-ı sermayeden fazlaca alınan vergilerle aşağı sınıf ahalinin terakki ve tealisini temine medar olan müesseseler vücuda getirirler."¹³⁹

Tekinalp'in üçüncü yol olarak telakki ettiği solidarizm, Cumhuriyet Dönemi'nde de tatbik olunan bir anlayış olarak karşımıza çıkmıştır. Solidarizm için, keskin ideolojilerin cemiyet üzerindeki yıkıcı etkilerinin törpülenerek, ferdin ve toplumun yararına çalışan anlayış denilebilir. Her ne kadar bu anlayışta birey değil, toplum ön planda tutulsa da birey toptan reddedilmemiştir. Cemiyetin faydasına olan her gelişme doğal olarak birey için de yararlı olacaktır. Özellikle, büyük sermaye sahiplerinden yapılan kesintiler ile ekonomik olarak sıkıntı yaşayan vatandaşların ihtiyaçlarının gözetilmesi düşüncesi, milleti toptan kalkındırmaya yönelik bir faaliyettir.

Makalenin son kısmında Tekinalp, solidarizmin Osmanlı İmparatorluğu için neden gerekli olduğunu açıklamıştır.

*"Tesanüd-ü içtimai meselesini ileri sürmekten maksadımız, ikaz ile ona dair kanun ve nizamatı tanzime sevk etmekten ibaret değildir. Bu mesele o kadar mühimdir ki gazete sütunlarında sadece hükümetin nazar-ı dikkatini celb etmek suretiyle asla hal ve tesviye edilemez. Harsî intibah demek olan Türkçülük hükümetin nazar-ı dikkatini celb etmek suretiyle vücuda gelmemiş, ancak bu mefkûreye vakıf mesai etmiş olan idealist birtakım gençlerin mahsül-ü sai ve gayreti olmuştur. İçtimai tesanüdcülük dahi hakikaten milletini seven, milletinin selametini arzu eden her sahib-i cemiyet için bir vazifedir. Bu vazifeyi gerek zimamdar-ı umura ve gerek umum-u efrad-ı millete takdir ve teslim ettirmek yine idealistlerin cümle-i vezaifindendir. Almanya'da dahi içtimai tesanüdcülük ancak bu suretle birtakım mefkûrecilerin eser-i sayı ve gayreti olarak vücuda gelmiş, ve nihayet bugün hükümetin bütün siyasetine, bütün efkâr-ı umumiye hâkim olmuştur. Bizde dahi münevver sınıflar, hukuken, içtimaiyen, iktisaden gibi erbab-ı ilim için en mühim saha-i mesai içtimai tesanüdcülük bilcümle safhasını tedkik edip meydana çıkarmaktan ibarettir. Mefkûre için çalışmak isteyen erbab-ı cemiyet için ahval-i hazıraya göre bundan daha muazzaz bir mefkûre olamaz. Menafi-i umumiye hizmet etmek arzusunda bulunan matbuat ve erbab-ı kalem bu husustaki vazifelerini ifa ederlerse, umum efrad-ı milletin minnet ve şükranına kesb-i istihkak etmiş olurlar."*¹⁴⁰

Munis Tekinalp'in ele alacağımız son makalesi; *Yeni Mecmua*'da yayınlanmış olan, "Harb ve İktisad I Millî İktisad" isimli makalesidir. Makalenin yayın tarihi bizler için çok önemlidir. Zira makale, 29 Ağustos 1918'de yayınlanmıştır. I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu için nihayet bulmasına pek az bir vakit kalmıştır.

"Millî iktisadın bu kadar kısa müddet zarfında ne dereceye kadar intişar ettiğini uzun uzadıya lüzum görmüyorum. Bugün millî iktisad yalnız mahfillerde değil bilcümle siyasî muhitlerde bile ahz ve mevki etmiş ve dahili harici bütün umumî hayatımıza hâkim olabilecek bir dereceye gelmiştir. Tuhfe-i şevke-i umumî hayatımızda millî iktisadın esaslarını kurmuş olan rical-i devlet bundan üç sene

¹³⁹ Tekin Alp, *Solidarizm*, s. 518.

¹⁴⁰ Tekin Alp, *(Solidarizm)*, s. 519.

evvel millî iktisadın vücudunu büsbütün inkâr eden zevattan ibarettir. Bu devlet ricalleri bilmeyerek, farkına varmayarak hal-i mevkinin ilcasıyla fiilen millî iktisada benzer bir teşkilat vücuda getirmişlerdir.”¹⁴¹

Makalenin giriş kısmında millî iktisadın oluştuğuna dair kanı oluşturabilecek bir giriş mevcuttur. Fakat devam eden satırlarda durumun öyle olmadığını görmekteyiz. Tekinalp’e göre millî iktisat yalnızca I. Dünya Savaşı sayesinde elde edilen fırsat sayesinde vücut bulabilmiştir. İlâveten, millî iktisat amillerinin tatbikinde ilmi usuller uygulanmamaktadır. Şu noktaya da muhakkak dikkat çekmek istiyoruz ki Tekinalp’e göre milli iktisat siyaseti, devlet ricalinin ilmi ve fiili çalışmasının bir ürünü değildir. Fikir sahibi olarak, Tekinalp Türk milliyetçisi idealist gençleri işaret etmektedir. Tekinalp’e göre hükümet yalnızca I. Dünya Savaşı’nın getirdiği şartları değerlendirmiştir. Tekinalp’in şiddetle tenkit ettiği bir husus da savaş zenginleri ve enflasyon meseleleridir.

“Bir taraftan veyahut vasi manasıyla harp tüccarı denilen ve âli alelekser ehliyetsiz ve liyakatsiz sınıflar umumî servetin zararına olarak sefahat içinde puyan iken diğer taraftan memleketin en mümtaz, en değerli sınıfları sefalet ve zarurete dürlü dürlü mahrumiyetlere mahkûm bulunuyorlar. Âli alelumum memurin-i devlet valilere nazırlara varıncaya kadar hiçbir vakit mevki-i içtimaileriyle münasib bir hayat geçiremezler beş bin kuruş maaşlı olan bir müdür umumî muharebeden evvel beş yüz kuruş maaş alan odacının o zaman mazhar olduğu refah hale nail olamaz. Memleketimizin münevver dimağlarıyla idare eden, milletin mukadderatını ellerinde tutan bu sınıf-ı mümtaz bu hal ile hiçbir vakit baş kaldıramazlar. Çünkü gala-yı esar bugün yirmi misli derecesinde tedenni etmiş bulunuyor. Ve binaenaleyh beş bin kuruş ancak beş yüz kuruşa tekabül ediyor demektir.”¹⁴²

Savaş ortamında paranın değer kaybı son derece olağan bir durum olarak karşılanabilir. Savaş zenginlerinin oluşması da gayr-ı hukuki bir durum olmakla beraber, tarihte ilk defa karşılaşılan bir konu değildir. Makalenin sonlarında Tekinalp gerçek bir millî iktisadın uygulanması temennisinde bulunmuştur. Çalışmanın ilerleyen sayfalarında millî iktisat siyasetinin dönemin hükümeti ve devlet adamları tarafından nasıl tatbik olunduğunu detaylı bir şekilde inceleyeceğiz.

¹⁴¹ Tekin Alp, “Harb ve İktisad I Millî İktisad”, **Yeni Mecmua**, Cilt:3, Sayı:59, İstanbul, 1334, (Harb), s.133.

¹⁴² Tekin Alp, (Harb), s. 133.

2.3.2.8. Parvus (Alexander Helphand)

II. Meşrutiyet Devri'nde millî iktisat mevzunda kalem oynatan isimlerden biri de Alexander Helphand'dır. Yazılarını Parvus mahlası ile kaleme almıştır. Bu sebepten biz de kendisini bu mahlas ile anacağız. Parvus, ideolojik bağlamda sosyalizm çizgisindedir. 1910-1915 seneleri arasında İstanbul'da ikamet eden Parvus'un makaleleri; *Türk Yurdu*, *İçtihat* ve *Bilgi Mecmuası* gibi Türk milliyetçiliği çizgisinde yayın yapan dergilerde yayınlanmıştır. Türk milliyetçisi olan dergilerde sosyalist bir yazarın makalelerinin yayınlanması garip görünse de Parvus'un iktisadî tavsiyeleri, Türk milliyetçilerinin takdirini toplamıştır. Daha evvel günümüz Türkçesine aktardığımız makalelerden hatırlanacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda millî iktisat siyasetini ilmi açıdan izah edecek, yetişmiş iktisatçılar mevcut değildir. Bu nedenle, Türk olmasa da Parvus'un yayınları takdir ve tebrik ile karşılanmıştır. Yusuf Akçura bu konuda bir serzenişte bulunarak, ülkedeki iktisatçılardan yazı istenildiğinde kendilerinin bu arzularını bir vaat ile geçiştirdiğini ifade etmiştir.¹⁴³ Millî iktisat siyasetinin uygulamalarına geçmeden önce son olarak Parvus'un makalelerini inceleyeceğiz.

Parvus'un yazılarını incelemeye ilk olarak, 1328 senesinde *Türk Yurdu*'nda yayınlanmış olan, "Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu" isimli makale ile başlayacağız. Parvus, bu makalesinde genellikle Duyun-u Umumiye İdaresini konu edinmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu iktisaden tutsak kılan en önemli yapı mezkûr idaredir.

"Hükümetin köylü menafini gözetememesine diğer bazı amillerin tesiri olmuştur. Ezcümle (Duyun-u Umumiye) müessesesi hükümetin bu fena yola sapmasında icra-i nüfuz eylemiştir. Eski idare, memleketin maliyesini harap bir hale getirmiş ve hükümet-i meşrutide masraflarını arttırmağa, ve bundan mütevellid bütçe açıklarını örtmek için yeniden borçlar yapmağa mecbur olmuştur. Bu sebepten dolayı (Duyun-u Umumiye) idaresi ile hüsn-ü münasebette bulunmak lazım gelmişti. Halbuki (Duyun-u Umumiye) birkaç vilayetin aşar vergilerini kendisine borç teminatı olmak üzere verildiğini ileri sürerek aşar vergisinin azaltılmasına muhalefet eylemektedir. Zaten (Duyun-u Umumiye) evvelki makalelerimde izah ettiğim gibi Türkiye'de mahdud bir siyaset takib ediyor; ancak kendi varidatını tezyid etmeye ve elindeki teminat, borçların ödenmesi için lazım olan miktardan

¹⁴³ Firdevs Gümüsoğlu, "Türk Yurdu", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - Milliyetçilik**, (Ed. Tanıl Bora; Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, Cilt:4, İstanbul, 2008, s. 272.

kat kat fazla bulunduğu halde yine Devlet-i Osmaniye'yi yeni yeni teminat ile bağlamayı düşünüyor."¹⁴⁴

Parvus makalenin devamında Duyun-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki tahakkümünden ve yayılma siyasetinden bahsetmiştir. Makalenin son kısmında ise borçların ödenerek, Duyun-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki baskısına nasıl son verilebileceğini maddeler halinde açıklamıştır.

*"1- Tevhid edilecek olan duyunun fevkalade surette itfası usulü lağvedilmelidir. Alacaklıların alakadar bulundukları cihet, borçların bitmesi değildir. Sermayeleri için faiz almaktır."*¹⁴⁵ *"Eğer borçların fevkalade surette itfası usulü lağvedilecek olursa, ortada usule gelecek olan tezayüdün kaffesi devlet hazinesine girecek bu suretle hükümetin elleri daha serbest kalacaktır."*¹⁴⁶ *"2. Bugün birçok istikrazlar mevcuttur ki onlardan her birinin hususî şeraiti ve hususî teminatı vardır. Bir taraftan bütün borçların bugün umumisi tayine edilmeli ve diğer taraftan da bunlara karşılık verilen teminatların mecmuu da hesap olunmalıdır. Şerait teminatları muhtelif bulunan borçların yerine umumî bir istikraz akdedilebilir. (Tevhid-i duyun) dedikleri muamele işte budur."*¹⁴⁷ *"Yeni istikraz tedavülâtının mevki-i tedavüle vaz zamanımızda mer'i usule tevfiikan yapılmalı, yani itfa olunmayan ve fakat hükümet isterse iştira etmek hakkına haiz olan (rant) suretinde olmalıdır. Böyle olunca faizin miktarını arttırmak mümkün olur ve bu ise borsa müşterilerini celb etmek için bir vasıta teşkil eder. Tahvilatı itfaya mecbur olmamak siyasetinde ise, hazinede beş yüz bin lira kadar serbest bir meblağ kalır. Bunlardan husule gelecek olan netayic-i umumiye şunlardır: Bir taraftan alacaklıların menafi taht-ı temine alınacak ve kendileri şimdikinden daha ziyade temettü nail olacaklar, diğer taraftan Devlet-i Osmaniye cihet-i maliyede büyük bir istiklale mazhar olacak ve aynı zamanda her sene alacaklılarına bir milyon lira daha az ödemeye mecbur bulunacaktır."*¹⁴⁸

Parvus, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde iktisadi pranga olarak vazife gören Duyun-u Umumiye İdaresi'nin baskısından bir nebze olsun kurtulabilmek için, yukarıdaki iktisadî uygulamaları tavsiye etmiştir.

Parvus'un yazılarında değindiği bir diğer iktisadî mevzuu da Türk köylüsünün malî vaziyetidir. *Türk Yurdu*'nda 1328 senesinde yayınlanan "Köylüler ve Devlet" makalesinde Türk köylüsü ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki iktisadî ilişkiyi açıklamıştır. Parvus konuyu istatistiki verilere dayandırarak işlemiştir. Türk

¹⁴⁴ Parvus, "Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu", *Türk Yurdu*, Cilt:2, Sayı:19, İstanbul, 1328, (Esaret) s. 587.

¹⁴⁵ Parvus, (Esaret), s. 590.

¹⁴⁶ Parvus, (Esaret), s. 590.

¹⁴⁷ Parvus, (Esaret), s. 590.

¹⁴⁸ Parvus, (Esaret), s. 591.

köylüsünden alınan vergilere dair oluşturduğu tablolardan yola çıkarak, köylünün bu orandaki vergi yükü altında ezildiğini ifade etmiştir.

“Yukarıdaki rakamlardan anlaşılacağı üzere aşar vergisinin başlıca kısmını ita eden Anadolu ahalisidir. Nüfus itibarıyla bakılacak olursa, nüfus başına en ziyade vergi veren Anadolu ve Suriye ahalisidir. Anadolu’da bulunan bir köylü, Ermenistan’da bulunan bir köylüden vasıta olarak yüzde otuz beş nispetinde ve Avrupalı Osmanlı köylülerinden yüzde elli nispetinde daha ziyade vergi vermektedir.”¹⁴⁹

Parvus, yine *Türk Yurdu*’nda aynı konu üzerinden bir makale daha yayınlamıştır. “Köylü ve Devlet” adıyla yayınlanan makalede; Türk köylüsünün iktisadi durumunun yanı sıra Anadolu’da uygulanan ilkel tarım teknikleri, lojistik yetersizlikler ve çiftçinin iktisaden desteklenmeyip, yalnız bırakılması konularını değinmiştir.

“Köylünün gözünü açınız! Ona muhtaç olduğu zaman muavenet ediniz! Ona muavenet ve sermaye veriniz! Köylüye mektep ve ucuz faizli İtibar-ı Millî Bankaları açınız! Zira memleketinizde ancak o zaman tecdüüd edecek ve devletin ancak bu sayede kesb-i kuvvet edecektir. Fakat heyhat! Anadolu köylüsü ne mektep ne de ucuz faizli İtibar-ı Millî bulabiliyor; aynı zamanda devletin köylüye yüklemekte olduğu vergi ve vazifeler gittikçe arttığı gibi köylü de faizcilerin esaret zincirleri ile daha ziyade bağlanıyor. Ağır vergi ve vazifelerle beraber ziraatın iptidai bir surette icrası ve ucuz faizli İtibar-ı Millî’nin fakdatı köylüyü bir daha baş kaldıramayacak surette eziyor. Anadolu şimendiferlerinin zahire nakliyatı hakkındaki istatistik cetvelleri bu hususta calib-i dikkattir. Buradan anlaşılıyor ki köylü ziraatını ilerletmek için son derece çalışıyor, fakat yukarıda zikrettiğimiz sebepler onun ayağa kalkmasına mâni oluyor.”¹⁵⁰

Parvus’un İstanbul’da kaldığı süre zarfında kaleme aldığı makaleler genel olarak bu çerçevede şekillenmiştir. Siyasal aidiyetleri doğrultusunda verdiği tavsiyelerde milliyetçilikten bahsetmek mümkün değildir. Zaten bu durumu Parvus’u ele almaya başlarken de ifade etmiştik. Fakat bununla beraber, tespitleri ve önerileri son derece isabetlidir. Özellikle Anadolu köylüsünün duçar olduğu iktisadi vaziyete dair saptamalarında son derece haklıdır. Özellikle aşar vergisi ile ilgili şu ifadesine dikkat çekmek istiyoruz: “Aşar vergisi azaltılmalı yahud hiç olmazsa o derece tahdid edilmelidir ki daha ziyade tarla işletmek neticesi elde edeceği fazla mahsulattan tamamen istifade edebilsin. Ucuz faizli İtibar-ı Millî Bankaları lazımdır. Köylünün ecdadından beri işletmekte olduğu arazinin tamamen onun mülkü olmak üzere kalması

¹⁴⁹ Parvus, “Köylüler ve Devlet”, *Türk Yurdu*, Cilt:1, Sayı:9, İstanbul, 1328, s. 268.

¹⁵⁰ Parvus, “Köylü ve Devlet”, *Türk Yurdu*, Cilt:5, Sayı:10, İstanbul, 1329, (Köylü) s. 1159.

taht-ı temine alınmalıdır”¹⁵¹ Türk köylüsünün üzerinde ağır bir yük olan bu vergi ancak Cumhuriyet Dönemi’nde kaldırılabilmiştir. 1925 yılında çıkartılan kanun ile aşar vergisi ilga olunmuştur. Devlete katkısının daha sarıh bir biçimde anlaşılması maksadıyla, 1924 senesinde aşar vergisinin devlet gelirlerinin %28.6’sına karşılık geldiğini ifade etmek istiyoruz.¹⁵²

II. Meşrutiyet Devri’nde millî iktisat fikrini savunan Türk aydınları kimlerdir, tasavvur ettikleri iktisadi işleyiş nasıl olmalıdır sorularını cevaplamaya gayret gösterdik. Bu aşamada artık, İttihat ve Terakki Fırkası’nın II. Meşrutiyet Devri’nde millî iktisat siyaseti minvalindeki tatbiki nasıldır ve sonuçları nelerdir sorularını cevaplayacağız.

2.3.2.9. Millî İktisadın Tatbiki

İttihat ve Terakki Fırkası, Bab-ı Ali Baskını ile iktidarını pekiştirerek, devlet idaresi üzerindeki hâkimiyetini arttırdı. Türk milliyetçiliği, İttihat ve Terakki Fırkası’nın siyasal düsturu olmakla birlikte, bu fikrin yansıması olan millî iktisat siyasetinin tatbiki ancak I. Dünya Savaşı’nın başlaması ile mümkün olabildi. Zira, Osmanlı İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu ekonomik vaziyet, millî iktisat siyasetinin uygulanmasına engel teşkil etmiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki Fırkası içinde yer alan Mehmed Cavid Bey gibi liberal iktisat yanlılarının varlığı, bu politikanın uygulanmasının önündeki önemli engellerden biridir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Mehmed Cavid Bey, Manchester ekolünü benimsemiş ve Duyun-u Umumiye İdaresi’nin faaliyetlerini olumlu karşılamıştır. Bab-ı Ali Baskı’nın akabinde, siyasal otoritesini güçlendiren İttihat ve Terakki Fırkası, I. Dünya Savaşı’nın yarattığı şartları değerlendirerek, millî iktisat politikasını uygulamaya başlamıştır. Millî iktisat üzerine en detaylı çalışmaları icra eden isimlerden biri olan Zafer Toprak, millî iktisat siyasetinin tam manası ile I. Dünya Savaşı’nın akabinde başladığını ifade etmektedir.¹⁵³ Biz bu tarihi biraz daha geriye çekmek istiyoruz.

¹⁵¹ Parvus, (Köylü), s. 1162.

¹⁵² İzzettin Önder, “Aşarın Kaldırılması”, *Mülkiye Dergisi*, Cilt:43, Sayı:2, Ankara, 2019, ss. 492-493.

¹⁵³ Zafer Toprak, “Millî İktisat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:3, (Murat Belge; Fahri Aral), İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, (Millî İktisat Cilt:3) ss. 740-744.

İttihat ve Terakki Fırkası, Bab-ı Ali Baskını'nın ardından mevcut nizamnamesinde değişikliğe gitmiştir. Fırka tarafından kabul edilen nizamnamede, iktisadî hükümler de bulunmaktadır. İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1913 tarihli Nizamnamesi'ni incelememizdeki maksat, millî iktisat siyasetinin I. Dünya Savaşı'ndan önce tatbik olunmaya başladığını ortaya koymaktır.

“Madde 1- Fırka'nın siyaset-i iktisadiyesi milletin istiklal-i millisini temin yani imtiyazat-ı ecnebiyenin ahval-i maliyemiz üzerinde olan kuyudatını ref etmeye çalışmaktır.

Emlâk-ı gayrimenkule merhunat bankaları

(Kredi Finansı)

Madde 2- Kredi finansı: Ziraatın terakki ve inkişafı için ucuz faizli uzun taksitli sermayenin erbab-ı ziraate temin ve tedariki maksadıyla memleketimizde (kredi finansı) bankası tesis ve güşadına gayret olunacaktır.

Madde 3- İhtiyacat-ı hazır-ı medeniyeye gayrı muvafık olan ve muamelat-ı ticariyeyi ve adiyeyi tahdid ve işkal eden mevad-ı kanuniyenin tedili teklif olunacaktır.

Madde 4- Zirai alıcı satıcı şirketlerine karşı menfalarını müştereken ve hükümetin muavenetiyle müdafaa etmek ve ihtiyacat-ı zirailerini müştereken tedarik edebilmek maksadıyla ziraat sendikalarına mahsus kanun layihası teklif olunacaktır.

Madde 5- Dersaadeteki tasarruf ve emniyet sandıklarının ahaliye bahsettikleri menafî teşmilen dahil-i vilayette bu gibi sandıklar tesis olunacaktır.

Madde 6- Esnaf cemiyetleri müstakil hîrfet ocakları Corporation mahiyetinde olarak resmen tanılacak ve umur-u dahliyelerine tanzim hususunda bu ocaklara salahiyet-i mahsusa verilecektir.

Madde 7- Aşarın kadaastro usulünün taammümü suretiyle arazi vergisi şekline kalb ve ifrağı bir gaye ise de henüz bunun zamanı hulul etmediğinden tahmis suretiyle usul-ü cibayetteki mahazir-i hazıranın izalesi ve mükellefinin bu babdaki şikayetlerinin ref'i talep edilecektir.

Madde 8- Devletin ahval-i maliyesi müsaade-i bahşolunca aşarın yüzde ona tenziline çalışılacaktır.

Madde 9- Bugün gayet nisbetsiz ve adaletsiz bir vergi olan temettü vergisinin bir nisbet-i adileye ifrağı için kanun-u mahsus tanzim olunacak ve işbu kanun behemehâl ecanibe teşmili esbabına da tevessül edilecektir.

Madde 10- Ziraat Bankası'nın elyevm ikrazata vaz ettiği kuyudat tadil ettirilecektir. Ziraat Bankası ikrazatının derece-i kifayeye iblağı için sermayesinin tezyidi ile beraber Ziraat Bankası'na bu maksatla temin edilecek bir şekl-i iktisadî verilecektir.

Madde 11- Ağnam rûsumunun tarh ve cibayetinde ve zaman tadadında münasebet-i iklimiyeye ve mevki-i ve fi'i mahalliye göre tadad zamanının tayini ve ağnam resminin de nisbet-i mutedileye ırcayı teklif olunacaktır.

Madde 12- Sanayi ve teşebbüsat-ı millinin ali kadrü'l imkan-ı himaye ve ziraat ve ticaret ve sanayinin terakki ve inbisatına mani olan ahvali ref ve izaleyle memleketin iktisaden terakki ve umranını temin ve tekeffül edecek olan esbabın vücuda getirilmesi teklif olunacaktır.

Madde 13- Borsa, ticaret, ziraat ve sanayi odaları teksir ve yekdiğerinden müstakil olarak teşkil ve bunlara varidat teminiyle faaliyetleri esbab-ı izhar ettirilecektir.

Madde 14- Ticaret Kanunu'nun ve bilhassa anonim şirketlerine aid mevadın ihtiyacat-ı hazıraya göre tanzim ve tadili talep olunacaktır."¹⁵⁴

İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1913 tarihli nizamnamesine bakıldığında, millî iktisat siyasetinin uygulanacağı olunacağı ilk maddeden görülmektedir. Özellikle, nizamnamenin iktisadi hükümlerinin ilk maddesindeki "*istiklal-i millisini temin*" ifadesi bunu açıkça göstermektedir. Dikkat çekmek istediğimiz bir diğer nokta da tezimizin önceki sayfalarında makalelerinden alıntılar yaptığımız, millî iktisat taraftarı aydınların tavsiyelerinin İttihat ve Terakki Fırkası'nın mezkûr nizamnamesine yansımalarıdır. Ziya Gökalp'in korporasyon fikrini, Parvus'un vergi politikalarındaki değişiklik önerilerini, Ahmed Muhyiddin'in milli banka kurulması ve uygun kredilendirme tavsiyelerini nizamnamede açıkça görmekteyiz. Köylülere yönelik aşar ve ağnam vergilerinin yeniden düzenlenerek hafifletilmesi isteği de fevkalade önemlidir. Zira İttihat ve Terakki burada halkçı bir siyaset benimsemiş demektir. Her ne kadar kapitülasyonlar ve Duyun-u Umumiye İdaresi'ne değinilmese de yabancıların imtiyazlarının sınırlandırılmak istenmesi, iktisadî zincirlerin kırılarak Türk'ten yana bir millî iktisat siyaseti oluşturulacağına delil niteliği taşımaktadır. Nizamnameye dair son olarak şunu da ifade etmek isteriz. İttihat ve Terakki Fırkası'nın, I. Dünya Savaşı'nın şartlarını fırsat bilerek, belirli uygulamalar vasıtasıyla millî iktisat siyasetini inşa ettiğini şeklinde bir algı bulunmaktadır. Millî iktisat dönemlendirmesi yapılırken de genellikle, 1914-1918 yılları arası gösterilmektedir. Elbette ki Büyük Harb'in getirdiği siyasal, askeri, diplomatik, ekonomik ve hukukî ortam millî iktisat yönünde adım atılmasını kolaylaştırmıştır. Buna en güzel örnek de kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılmış olmasıdır. Bizim ifade etmek arzusunda olduğumuz husus, İttihat ve Terakki Fırkası'nın I. Dünya Savaşı başlamadan önce de millî iktisattan yana olduğu ve bu merkezde siyaset icra ettiğidir.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1916 yılında yayınlanan nizamnamesi incelendiğinde, genel anlamda 1913 Nizamnamesi hükümlerinin tekrar edildiği görülmektedir. Milli iktisat siyaseti bağlamında oluşturulan hedefler, I. Dünya Savaşı'nın getirdiği şartlara göre güncellenerek yenilenmiştir. İktisadi hükümlerde,

¹⁵⁴ **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1329 Senesi Siyasi Programı**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1329, ss. 1-4.

zirai ve sanayi üretiminin arttırılması ve desteklenmesi, esnaf teşkilatlarının tanınması, himayesi ve benzeri hükümler 1916 Nizamnamesi'nde de tekrar edilmiştir.¹⁵⁵

I. Dünya Savaşı öncesinde millî iktisat bağlamında gerçekleştirilen bir diğer uygulama da 1913 yılında çıkartılan “*Teşvik-i Sanayii Kanun-u Muvakkatı*”dır. Milli sanayinin ve Türk burjuvazisinin ortaya çıkartılmasını amaçlayan bu kanunu detaylı olarak inceleyeceğiz.

“*Teşvik-i Sanayii Kanun-u Muvakkatı*”¹⁵⁶

Birinci Fasl

Ahkam-ı Umumiye

Birinci Madde – Nizamname-i mahsusa tevfikân tesis etmiş veyahut atiyen tesis edecek olan ve mevad-ı iptidai-i tabiiye yahud nim mamul mevadın heyet-i asliyesini şekl-i ahre tebdil eyleyen fabrikalar la-akall beş bargirlik bir kuvve-i muharrike ile işlemek ve ma-müştemilat-ı ebniyesiyle alet ve edavatı keزالık la-akall bin lira kıymetinde olarak ve bir sene zarfında yedi yüz elli yevmiye miktarında amele istihdam eylemek şartıyla işbu kanunun ikinci faslında muharriş muafiyet ve müsaadattan istifade edeceklerdir.

İkinci Madde – İş bu kanun ahkamından müstefid olabilmek için fabrika eshabının muamelat-ı atiyeyi ifa etmeleri mecburdur.

1. *Fabrika binasının planlarıyla evrak-ı keşfiyesi*
 2. *Alet ve edavatın nev'i ve cinsini ve sıklet ve kıymetlerini cem'i cetveli*
 3. *Mamulatının ve istihdam edeceği amelenin miktarı ve asgarisi*
- Hakkında izah-ı havi raporu bir kıta istidanameye rabitan ikişer nüsha olarak tanzim ve vilayet veya müstakil mutasarrıflığa takdim edilecek. Ve nihayet bir hafta zarfında bir nüshası Meclis-i İdare-i Vilayet veya Liva'ya tevdi ve diğer nüshaları yine o müddet zarfında Ticaret ve Ziraat Nazırlığı'na irsal olunacaktır.*

Beşinci Madde – Müessesat-ı sanayiye memurin ve müstahdemin ve amelenin memleket dahilinde bulunmayan erbab-ı ihtisastan maadası teba-i Osmani'den olacaktır.

İkinci Fasl

Müsadaat – Muafiyet

Yedinci Madde - Birinci maddede muharrer fabrikaların nail olacakları müsadaat ve muafiyet ber-veche atidir.

3- Fabrika ile fabrikanın işlemesine mukteza arazi ve ebniye-i emlakin (arazi ve müsakkafat) ve temettü vergiler ile ebniyenin mebna bulunduğu mahale aid bedel-i aşardan ve bu vergilere zamimeten gerek hükümetçe gerek vilayet ve müstakil mutasarrıflık ve beldelerce mevzuu rüsum-u munzameden ve İdare-i Vilayet Kanun-u Muvakkakati'nin sekseninci maddesinin sekizinci fıkrasında muharrer meblağ-ı muayyene senevi ile ruhsatname harçlarından ve bedel-i inşaat rüsumundan muafıdır.

On beşinci madde – Hükümet kendi ihtyicatı için mümkün olduğu derece mamulat-ı dahiliyi tercih edecektir. Evkat ve şerait münakasa-i müstacel olmayan mevad hakkında dahil-i memalikte bulunan müessesatın kuvve-i imaliye ve vesait-i istihsaliesi nazar-ı dikkate alınarak tayin ve tertib edilecektir. Müstaciliyet

¹⁵⁵ **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi**, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332, ss. 5-7.

¹⁵⁶ Not: 1913 tarihli işbu kanun, günümüz Türkçesine tarafımızca aktarılırken, kanunun dahilinde olan hukukî prosedür ile alakalı maddeler metne aktarılmamıştır.

kararı merkezde nazırlar vilayette valiler veya kolordu kumandanları cenabından verilir.

On altıncı madde – İşbu kanunun neşr-i ilanı tarihinden itibaren memalik-i Osmaniye dahilindeki umum fabrikalarla destgahların memalik-i ecnebiyeye ihraç olunacak mamulat için ihracat gümrük resmi alınmayacaktır.”¹⁵⁷

İttihat ve Terakki Fırkası tarafından çıkartılan bu kanunnamenin, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu’nda sanayinin oluşturulması ve güçlendirilmesini amacını taşıdığı şeklinde yorumlanması eksik bir ifade olacaktır. Her ne kadar kanun ismi itibariyle teşvik-i sanayi adını taşısa da çok daha geniş bir mahiyete tezahür etmektedir. Öncelikle devletin, belirlediği şartnameler çerçevesinde kurulan fabrika ve işletmeleri birçok vergi kaleminden muaf tuttuğu belirtmek gerekir. Bilhassa imalat sürecinde, ithalat gerektiren maddelerden vergi alınmaması, yerli sanayi için fevkalade öneme sahiptir. Ayrıca devlet, fabrikaları ihracat vergisinden de muaf tutmuştur. Vergi muafiyeti, arazi desteği, maddi destek ve benzeri noktalar sanayi teşviki çatısı altında yorumlanabilir. Bu teşvike milliyetçilik veyahut millilik vasfını kazandıran iki husus mevcuttur. Kanunnamenin beşinci maddesinde belirtilen; kurulan fabrikalarda çalıştırılacak, memur, müstahdem ve amelenin Türk olması şartı, birçok noktadan değerlendirilebilir. Öncelikle bu şart ile ciddi anlamda bir istihdam yaratılmış olur. Böylece Türk gençleri, Tekinalp’in “Memleketimizde İş Bölümü” makalesinde ifade ettiği, vasıflı ve kalifiye elamanlar olarak, millî üretime katkı sağlayan vatandaşlara dönüştürülür. Daha önceki kısımlarda Türklerin daha ziyade, çiftçilik, askerlik ve memurluk mesleklerini icra ettiğini belirtmiştik. Bu kanun vasıtasıyla Türklerin sanayide kendilerine yer bulabilmeleri amaçlanmıştır. Böylelikle Türkler içinden hem millî bir burjuvazi yaratılacak hem de üretim teknikleri hususunda vasıflı elemanlar yetiştirilecektir. İmparatorluk dahilinde bu iş kollarının sahipleri ve çalışanlarının umumiyetle gayrimüslim tebaadan olduğu düşünüldüğü vakit, millî burjuvazi ve millî çalışan fikrinin ne kadar mühim olduğu açıkça görülecektir. Değirmek arzusunda olduğumuz diğer nokta ise; kanunnamenin 15. maddesidir. Bu madde uyarınca devlet, kendi ihtiyaçlarını öncelikle yerli malı üretim ile sağlayacaktır. Neticeten bu sistem ile hem yerli üretici kazanacak hem de devlet daha ucuza mamûl ve yarı mamûl madde temin etmiş olacaktır. Son olarak şunu da eklemek gerekir ki Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun çıkartılma düşüncesi aslında, bir yıl öncesine dayanmaktadır. Kanun

¹⁵⁷ BOA, Fon Kodu: DH. UMVM, Yer No: 78/1.

taslağı 1328 senesinde yani 1912 yılında oluşturulmuştur.¹⁵⁸ Bu noktadan hareketle zannolunur ki İttihat ve Terakki Fırkası iş bu kanunu çıkartabilecek güce ancak Bab-ı Ali Baskını sonrasında sahip olabilmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun istiklalinin önündeki en büyük engellerden biri olan tüm kapitülasyonlar kaldırılmıştır.¹⁵⁹ Hadise, *Takvim-i Vekai* gazetesinde padişahın irade-i seniyyesiyle ilan olunmuştur.

*“İmtiyazat-ı ecnebiyenin (kapitülasyon) ilgası hakkında irade-i seniyye Memalik-i Osmaniye’de mukim tebaa-i ecnebiye hakkında dahi hukuk-u umumiye-i düvel ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm câri mâli ve iktisadî ve adlî ve idarî, “kapitülasyon” nâmı altındaki bilcümle imtiyâzat-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellid bilcümle müsaidat ve hukukun fi’ mâbad ref ve ilgası Meclis-i Vükela kararıyla tensib olunmuştur. İş bu irade-i seniyye 18 Eylül 1330 tarihinden itibaren meri’ül ahkam olacaktır. İş bu irade-i seniyyemizin icrasına heyet-i vükela memurdur.”*¹⁶⁰

Osmanlı İmparatorluğu kapitülasyonların kaldırılması ile birlikte, devlet idaresinde yabancı devlet ve tüzel kişiliklere verdiği tüm imtiyazlardan azad olmuştur. 4 Eylül 1330 tarihli *Servet-i Fünun* gazetesindeki haberde; İstanbul halkının kapitülasyonların ilgasını sevinçle kutladığı Sultanahmet Meydanı’nda toplanan halkın fotoğrafı yayınlanması suretiyle ilan edilmiştir. Akabinde “Ahd-i atikenin ref ve ilgası” başlığı ile kaleme alınan yazı ile Kanuni Sultan Süleyman devrinde verilen ilk imtiyaza göndermede bulunmuştur. Aynı yazıda Dahiliye Nazırı Talat Paşa’nın bu mevzudaki beyanatı da verilmiştir. Talat Paşa: *“Hükümet-i Osmaniye’yi bu azim ve kararından hiçbir kuvvetin nükul ettiremeyeceğini göstermiştir.”*¹⁶¹ Kapitülasyonların ilgası konusunda Liman von Sanders Paşa anılarında şu şekilde yer vermiştir: *“Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra Türkiye Türklerindir söz her yerde söyleniyor ve yürekleri ateşlendiriyordu.”*¹⁶² Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun ittifakının bir neticesi olarak Türkiye’de bulunan Liman Paşa, kapitülasyonların ilgasına dair olumsuz bir yaklaşım sergilemezken, Almanya Sefareti duruma farklı

¹⁵⁸ Detaylı bilgi için bkz. **Teşvik-i Sanayi Kanun-u Layihası**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1328, ss. 1-7.

¹⁵⁹ Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, 2. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, (Türkiye) s. 187.

¹⁶⁰ “İmtiyazat-ı ecnebiyenin (kapitülasyon) ilgası hakkında irade-i seniyye” **Takvim-i Vekai**, 4 Eylül 1330.

¹⁶¹ “Ahd-i Atikenin Ref ve İlgası”, **Servet-i Fünun**, 4 Eylül 1330.

¹⁶² Liman von Sanders, **Türkiye’de Beş Yıl II**, Çev. Örgün Uğurlu, (Ed. Nurer Uğurlu), Yeni Gün Haber Ajansı, İstanbul, 1999, s. 57.

yaklaşmıştır. Almanya Elçiliği'nden gelen yazıda; Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya arasında iş birliğinin devam ettiği ve fakat uluslararası antlaşmalara dayanan kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılmasının Almanya tarafından kabul edilemeyeceği bildirilmiştir.¹⁶³ Hükümetin savaş ortamından yararlanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devlet ve şirketlere verdiği tüm imtiyazları sonlandırması birçok ülkenin tepkisini çekmiştir. Bununla beraber İttihat ve Terakki Fırkası, devlet ve millet için pranga mahiyeti taşıyan imtiyazlara son vererek, millî iktisadın inşaa edilebilmesi noktasında fevkalade mühim bir adım atmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile tüm ülkelerde olduğu üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda da iktisadi ve diplomatik ilişkiler değişim ve kesintiye uğramıştır. Bu doğrultuda savaşın finansmanını karşılayacak maddi kaynak bulmak zorlaşmıştır. Hükümet bu durumu bir fırsat olarak değerlendirmiş ve tüm borçların ödenmesini durduran *Tecil-i Deyun Kanun-u Muvakkakat*'ı 20 Temmuz 1914'te çıkartmıştır. Kanun sayesinde imparatorluk mevcut mali kaynaklarını korumuş ve bu kanunu sürekli yenilemek suretiyle harbin sonuna kadar borç ödemelerini ertelemiştir.¹⁶⁴ Kanun ilanı *Düstur*'da şu şekilde neşredilmiştir:

“Numero 392 Tecil-i Deyun Kanun-u Muvakkakat
1 Ramazan 1332 20 Temmuz 1330
(Takvim-i Vekai ile neşr ve ilanı: 11 Ramazan 1332 21 Temmuz 1330 Numero 1896)
Madde: 1 Bankalardaki vadeli ve vadesiz mevduat da dahil olduğu halde bilumum deyun ve taahhüdâtın vadeleri işbu kanun tarih-i neşrinden itibaren bir ay müddet tecil olunmuştur.
Madde: 2 İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren meriyyülicradır.
Madde: 3 İşbu kanunun icrasına adliye ve maliye nazırları memurdur.
Meclis-i Umumiye'nin içtimasında kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu kanun-u muvakkakat layihasının tasdikini ve kavanin-i devlete ilavesini irade ederim.
1 Ramazan 1332 20 Temmuz 1330
Mehmed Reşad
Maliye Nazırı Adliye Nazırı Sadrazam
Cavid İbrahim Mehmet Said”¹⁶⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun mâli sistematiği tarafımızca daha önce de ifade olunduğu üzere Deyun-u Umumiye İdaresi'nin tekelinde bulunmaktaydı. I. Dünya Savaşı başlamadan evvel, Deyun-u Umumiye İdaresi'nin kontrolü İngiliz ve Fransızlardan müteşekkil bir idarenin hakimiyetindeydi. Harbin başlaması ile birlikte,

¹⁶³ BOA, Fon kodu: HR.SYS., Yer No: 2276-16.

¹⁶⁴ Şener, s. 219.

¹⁶⁵ Numero 392 Tecil-i Deyun Kanun-u Muvakkakat, *Düstur*, Tertip:2, Cilt:6, s. 909.

Duyun-u Umumiye İdaresi'nin İngiliz ve Fransız temsilcileri Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmışlardır. Kurumun kontrolü, Türk, Alman, Avusturyalı ve İtalyan üyelerin bulunduğu bir heyete geçmiştir. Heyetin başına ise Hüseyin Cahid Bey reis olarak atanmıştır. İtalya'nın heyetteki görevi savaş esnasında taraf değiştirmesi ile nihayet bulmuştur.¹⁶⁶ Böylece kısmen de olsa I. Dünya Savaşı süresince Duyun-u Umumiye İdaresi Türklerin kontrollüne geçmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nu iktisadî açıdan en çok zorlayan konulardan birisi de gümrük vergileri konusudur. Zira verilen imtiyazlar, yabancı şirketler için Osmanlı İmparatorluğu'nu ihracat cenneti haline getirmiştir. Hükümet, henüz büyük savaş başlamadan gümrük vergilerinde değişikliğe gitmiştir. “Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-ı Muvakkakat” değişikliği ile %11 olan “advalorem” gümrük resmi arttırılarak %15'e yükseltilmiştir.¹⁶⁷

“Numero: 533 Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-ı Muvakkakat
29 Şevval 1332 8 Eylül 1330
(Takvim-i Vekai ile neşr ve ilanı: 2 Zilkade 1332 9 1330 Numero:1943)
Madde:1 Elyevm kıymet-i muhammeneleri itibariyle yüzde %11 gümrük resmine tabii tutulan emtia ve mahsulattan 17 Eylül 1330 nisfulleylinden itibaren ithal edilenlerden kezalik kıymetleri itibariyle yüzde on beş resmi ahz olunacaktır.
Madde:2 Elyevm kıymet-i muhammeneleri itibariyle yüzde sekiz gümrük resmine tabii tutulan emtia ve mahsulattan 17 Eylül 1330 nisfulleylinden itibaren ithal edilenlerden kezalik kıymetleri itibariyle yüzde on iki resmi ahz olunacaktır.
Madde:3 Elyevm rüsum-u mütefavit tarife-i mahsusasına tabii tutulan avane-i sim ve zer ve zi kıymet-i ahcar hakkında kemakan mezkûr tarife veçhiyle muamele olunacaktır.
Madde:4 17 Eylül 1330 nisfulleylinden itibaren ithal edilecek olan emtia-i ticariye ve mahsulattan işbu kanun tarih-i meriyetinden makdem Memalik-i Osmaniye limanlarına ihraç edilmek üzere yola çıkarılmış olanlar yola çıkarıldıkları zaman cari olan gümrük rüsumuna tabii tutulacaktır. Ancak iş bu maddenin hükmü bu kanunun tarih-i meriyetinden evvel yola çıkarıldıkları mürselinileyh tarafından rüsumat idarelerine 18 Teşrin-i evvel 1330 tarihine kadar usulen haber verilmiş olan emtia ve mahsulata münhasır olacaktır.
Madde:5 17 Eylül 1330 nisfulleylinden itibaren ithal edilecek olan emtia-i ticariye ve mahsulattan işbu kanunun tarih-i neşrinden makdem teati edilmiş olan bir mukavelename mucibince yola çıkarılanların gümrük rüsumunu bayileri tediyey mecbur oldukları taktirde mukavelenamenin hin-i teatisinden cari olan rüsum ile emtianın gümrüğünden ihraç edileceği zaman tabii tutulacağı rüsum-u beynindeki farkı mukavelenamede muharrir fiyata zam ve ilaveye haiz hak ve salahiyet olacaktırlar.

¹⁶⁶ Erdoğan Keskinlik, “Duyun-ı Umumiye İdaresi”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 666-667.

¹⁶⁷ Murat Aydoğdu, “Mütareke Döneminde İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümetleri Arasında İthalat Gümrük Vergisi Problemi (1918-1922)”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Cilt:15, Sayı:30, İstanbul, 2016, ss. 60-61.

Madde:6 İşbu kanun 17 Eylül 1330 nısfıleylinden itibaren meri olacaktır.
Madde:7 İşbu kanunun icrasına Maliye Nezareti memurdur.
Meclis-i Umumiye'nin içtimasında kanuniyeti teklif edilmek üzere işbu layiha-i kanuniyenin muvakkaten mevki ve meriyetine vazini ve kavanin-i devlete ilavesini irade eyledim.
29 Şevval 1332 7 Eylül 1330
Mehmed Reşad
Maliye Nazırı Sadrazam
Cavid Mehmed Said¹⁶⁸

İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti, gerçekleştirdiği değişiklik ile daha yüksek gümrük vergisi geliri elde etmiştir. I. Dünya Savaşı henüz başlamadan, İttihat ve Terakki Hükümeti, “*Tekalif-i Harbiye*” kanunlarını yayınlarak gümrüklerden elde edeceği gelir miktarında artış sağlamıştır.¹⁶⁹ Fakat kanun uzun ömürlü olmamış 1915 yılında kaldırılmıştır. Buna karşılık “*advalorem*” vergi oranı “*İthalat rüsumunun tezyidi hakkında kanun-u muvakkakat*” ile %30’a yükseltilmiştir.

“Numero 245- İthalat rüsumunun tezyidi hakkında kanun-u muvakkakat
12 Recep 1333 18 Mayıs 1331
(Takvim-i Vekai ile neşr ve ilanı: 19 Recep 1333 20 Mayıs 1331 Numero 2190)
Madde:1 Harb-i hazırın devamı müddetince ithalat resmi yüzde otuza iblağ edilmiştir. İthal olunacak eşya ve mevaddan cihet-i askeriyeden lüzum gösterileceklerin nisfı resmi aynen alınacaktır.
Madde:2 İşbu kanun tarih-i neşrinden muteberdir.
Madde:3 İşbu kanunun icrayı ahkâmına Maliye Nezareti memurdur.
Meclis-i Umumiye'nin içtimasında kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu layiha-i kanuniyenin muvakkaten mevki ve meriyetine vazini ve kavanin-i devlete ilavesini irade eyledim.
16 Recep 1333 18 Mayıs 1331
Mehmed Reşad
Maliye Nazırı Vekili Sadrazam
Talat Mehmed Said¹⁷⁰

Osmanlı İmparatorluğu 1916 senesinde gümrük vergisi sistemini değiştirerek, “*advalorem*” tarifenden “*spesifik*” tarife uygulamasına geçmiştir.¹⁷¹ Yeni uygulama ile Osmanlı İmparatorluğu her bir malın birim ağırlığı üzerinden ne miktarda vergi alacağı önceden belirlenmiştir. Kanun; “*Gümrüklerce sıklet-i eşya üzerinden resm ahzı hakkında kanuna merbut tarife-i umumiye.*”¹⁷² 1 Mart 1333 tarihinde kabul edilmiş, 2

¹⁶⁸ Numero: 533 Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-ı Muvakkakat, **Düstur**, Tertip:2, Cilt:6, ss. 1276-1277.

¹⁶⁹ Cemal Avcı, “Tekâlif-i Harbiye ile Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı:31, Ankara, 1995, ss. 224-226.

¹⁷⁰ Numero 245- İthalat rüsumunun tezyidi hakkında kanun-u muvakkakat, **Düstur**, Tertip:2, Cilt:7, s. 610.

¹⁷¹ Toprak, Millî İktisat Cilt:3, s. 744.

¹⁷² Detaylı bilgi için bkz. Numero 389- Gümrüklerce sıklet-i eşya üzerinden resm ahzı hakkında kanuna merbut tarife-i umumiye, **Düstur**, Tertip:2, Cilt: 8/a, ss. 778-859.

Nisan 1332 tarihinde *Takvim-i Vekai*'de yayınlanmıştır. Kanun metni ziyadesiyle detaylı ve uzun olduğu için metne eklenmemiştir. Tatbik olunan yeni gümrük vergisi usulü Avrupalı devletlerce büyük tepki almıştır. Vergi oranlarının yüksek olduğu ifade edilmiş ve mezkûr vergilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisini zora sokacağı iddia edilmiştir.¹⁷³

Millî iktisat doktrini ile ilgili aydınların görüşlerini aktarırken ekseriyetle, bütüncül ideolojik yaklaşımın vuku bulduğunu ifade etmiştik. Bu minvalde millî iktisat siyaseti, milliyetçi ideolojinin ekonomik işleyişe yansımaları olarak kabul edilebilir. Bu bütüncül yaklaşımda milliyetçilik, tüm kültür uzuvlarının birbirine etkileşimde bulunmasını sağlar. İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti 23 Mart 1916 tarihinde yeni bir kanun çıkartarak şirketlerin iç yazışmalarının Türkçe yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu kanuna iki açıdan bakmak mümkündür. İlk olarak, milliyetçi ideolojinin bir sirayeti olarak, “*dilde birlik*” şiarının iktisadi hayata yansıdığı söylenebilir. İkincil yorumda ise, konuya daha geniş bir perspektiften bakmak gereklidir. Defaten dile getirdiğimiz üzere, Türkler içinde burjuva o tarihte mevcut değildir. Millî iktisat siyasetinin en önemli sac ayaklarından biri de Türkler içinde bir burjuva oluşturmaktır. Böylece Türkler, asri üretim çarklarına sahip bir millet olarak, dünyada sanayi ve ticarete söz sahibi bir millet haline gelecektir. Söz konusu kanun, Türkleri sanayi, ticaret, ziraat ve sair alanlarda çalışmaya teşvik edecektir. Diğer bir noktadan da yabancı şirketlerde Türkler için istihdam alanı yaratılmış olacaktır.¹⁷⁴

Bu denli çok yönlü sonuçlar ortaya çıkartan kanunu detaylı incelemek, İttihat ve Terakki Fırkası'nın işbu kanunun ilanı ile hedeflerini anlamak için faydalı olacaktır. Kanun, 10 Mart 1332 tarihinde, “*Müessesat-ı Nafia ile imtiyazsız şirketler muhaberat ve muamelatında Türkçe isti'mali hakkında kanun*” ismiyle yayınlanmıştır.

“Numero – 387 Müessesat-ı Nafia ile imtiyazsız şirketler muhaberat ve muamelatında Türkçe isti'mali hakkında kanun

18 Cemaziyelevvel 1334 10 Mart 1332

(Takvim-i Vekai ile neşr ve ilanı: 26 Cemaziyelevvel 1334 18 Mart 1332 numero 2484)

Birinci Fesıl

İmtiyazlı Şirketler

¹⁷³ Toprak, Türkiye, s. 231.

¹⁷⁴ Yaşar Semiz, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:35, Konya, 2014, ss. 238-239.

Madde: 1 Demiryollarla müessesat-ı nafie-i sairede işletmeye ait kaffe-i muamelat ve muhaberat yalnız Türkçe icra edilecektir.

Madde: 2 Birinci maddenin hükmü elyevm mevcut müessesatı nafia şirketlerince her biri için Nafia Nezareti tarafından tâyin ve kendilerine tebliğ dilecek güne kadar mevkii tatbika konulmuş bulunacaktır. Yadinız mevcut Demiryollar Şirketi için bu müddet 10 Temmuz 1335 tarihine kadar temdid olunabilir.

Madde: 3 Birinci maddenin hükmünü ikinci madde mucibince tâyin olunacak günlere kadar icra etmeyen şirketlerin müessesatı Hükümet tarafından muvakkaten işgal olunarak hükmü kânun tenfiz edilir.

İkinci fasıl

İmtiyazsız şirketler

Madde:4 İmtiyazsız her nevi' Osmanlı şirketleri Memalik-i Osmaniye dâhilindeki kaffe-i muhaberat ve muamelât ve defatir ve hesebatı Türkçe olarak tahrir ve icra ederler.

Madde: 5 Ticaret Nezaretince müseccel ve sermayesi eshama munkasim ecnebi şirketler için bu mecburiyet Hükümetle vuku bulacak muhaberata ve efrat ile teati edilecek evraka aittir.

Madde: 6 Dördüncü ve beşinci maddeler ahkâmına 10 Temmuz 1335 tarihine kadar tamamen tevfiği hareket etmemiş olanlar mahakime sevk olunarak beş liradan elli liraya kadar cezayı nakdî ile mahkûm olurlar. Ye mahkûmiyetin tekerrürü hâlinde idarehaneleri sed ve icrayı ticaretten men olunurlar.

Madde: 7 İşbu kanunun tatbiki bir nizamnameyle tâyin olunacaktır.

Madde: 8 İşbu kanunun tatbiki bir nizamnâme ile tayin olunacaktır.

Madde: 9 İşbu kanunun icrasına Adliye ve Nafia ve Ticaret ve Ziraat Nazırları memurdur.

Meclis-i Ayan ve Mebusan'ca kabul olunan işbu layihanın kanuniyetini ve kavanin-i devlete ilavesini irade eyledim.

18 Cemaziyelevvel 1334 10 Mart 1332

Mehmed Reşad

Ticaret ve Ziraat Nazırı Nafia Nazırı Adliye Nazırı Sadrazam

Ahmed Nesimi Abbas İbrahim Mehmed Said''¹⁷⁵

Yabancılarla ait şirketlerde Türkçe konuşulması ve tüm yazışmaların Türkçe gerçekleştirilmesi maksadıyla çıkartılan bu kanuna dair değinilmesi gereken bir diğer husus da kanuna aykırı hareket edilmesi halinde uygulanacak olan cezai müeyyidelerdir. Kanuna aykırı hareket edilmesi halinde çeşitli cezai işlemler yapılacaktır. Bu cezalar; para cezası, haciz ve icra işlemlerinin tatbiki, firmanın ticaretten men edilmesi ve son olarak da devletin şirkete el koyması işlemleri şeklinde sıralanabilir. Cezai işlemlerin sertliğinden, kanunun uygulanmasına hükümetin ne kadar önem verdiği anlamı çıkartılabilir.

1913'te geçici olarak çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, 1914'te kalıcı hale getirilmiştir. Yerli sanayinin inkişafı için uygulanan devlet destekleri olumlu sonuç vermiş, ülkenin birçok noktasında küçük ve orta ölçekli sanayi tesisleri kurulmuştur.

¹⁷⁵ Numero - 387 Müessesat-ı Nafia ile imtiyazsız şirketler muhaberat ve muamelatında Türkçe isti'mali hakkında kanun, **Düstur**, Tertip: 2, Cilt 8/a, ss. 775-776.

Kalifiye ve teknik eleman ihtiyacının temini için Anadolu'da İstanbul'da okullar açılmış ve Almanya'ya öğrenciler gönderilmiştir. Tatbik olunan millî iktisat siyaseti sayesinde Anadolu topraklarında farklı iş kollarında faaliyet gösteren seksene yakın şirket kurulmuştur. Üzerinde muhakkak durulması gereken noktalardan biri mezkûr şirketlerin yalnızca İstanbul ve çevresinde değil Anadolu'nun birçok noktasında tesis edilmiş olmasıdır. Diğer bir nokta da İttihat ve Terakki Fırkası'nın çıkarttığı kanunlar ile yabancı devlet ve tüccarların iktisadi ve hukuki ayrıcalıklarına nihayet vermesi ile Türk burjuvazisinin yabancı ticari unsurlar ile eşit şartlarda rekabet edebilmesidir.¹⁷⁶ Türk burjuvazisinin yükselişine ivme kazandıran nedenlerden biri de 1915 senesinde gerçekleştirilen Ermeni Tehciri ve savaş şartları nedeniyle göç eden Rum nüfustur. Daha önce de belirttiğimiz üzere Osmanlı İmparatorluğu içinde ticaret ve sanayi faaliyetleri ile ekseri Rumlar ve Ermeniler iştigal etmişlerdir. Göç veya tehcir yolu ile Rum ve Ermenilerin Türk topraklarından çıkışı ile ticaret ve sanayi iş kollarında saha Türk tüccarlarına kalmıştır.¹⁷⁷

Millî iktisadın sirayet ettiği alanlardan biri de tarım politikaları olmuştur. İttihat ve Terakki Fırkası için en ziyade sorun teşkil eden konu zirai faaliyetlerdir. Fırka'nın amacı, her sahada olduğu gibi zirai üretimde de asri usuller tatbik edilerek, üretimi arttırmak, bunun için gereken eden finansal desteği hükümet ya da bankalar yoluyla temin etmek ve neticeten Türk çiftçisini dünya ziraat piyasasında söz sahibi konuma getirmektir. Kıraç toprakların verimli hale getirilmesi maksadıyla sulama ve ağaçlandırma projeleri hayata geçirilmiştir. Üretim hızını, miktarını ve kalitesini arttırmak için yurtdışında tarım makineleri ithal edilmiştir. Sanayi alanında olduğu gibi zirai alanda da Almanya'ya modern ziraat tekniklerinin öğrenilmesi ve uygulanması için öğrenciler gönderildi. Ziraat Bankası çiftçilerin düşük faizli ve yüksek taksitli krediler ile finanse edilmesi için Hükümet tarafından görevlendirildi. Özet halinde ifade etmeye gayret gösterdiğimiz zirai faaliyetler; cemiyetler, bankalar, kanunlar ve bizatihi Devlet tarafından sübvansede edilmiştir. Fakat politikanın tatbiki önünde I. Dünya Savaşı gibi önemli bir engel bulunmaktadır. Harp nedeniyle Türk erkeklerinin çok büyük bir bölümü cephelerde vatan müdafaasında olduğunda dolayı, zirai üretim ciddi anlamda düşmüştür. Feroz Ahmad'ın ifadesine göre; I. Dünya Savaşı başladıktan

¹⁷⁶ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev. Fatmagül Bertay Baltalı Kaynak Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2014, (Kemalizme) ss. 60-70.

¹⁷⁷ Akşin, 100 Soruda, ss. 283-284.

bir yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğunda ekili dikili toprak oranı yarı yarıya azalmıştır.¹⁷⁸

İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti orduya ve millete iâşe temini noktasında sıkıntıya düşmüştür. Antrparantez ifade etmek isteriz ki Türk milleti için tarihi itibariyle ordu ve millet kavramları birbirinden ayrılması çok da mümkün olmayan kavramlardır. İâşe teminin sağlanması ve zirai üretimin arttırılması maksadıyla önce 5 Eylül 1332’de *Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-u Muvakkakatı* çıkartılır; akabinde 2 Nisan 1333’te kanun *Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu* ismi ile sürekli hale getirilir.¹⁷⁹

“Numero 24 *Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu*

10 Cemaziyelahir 1335 2 Nisan 1333

Takvim-i Vekai ile neşr ve ilanı: 29 Cemaziyelahir 1335 21 Nisan 1333 – Numero 2860

Madde:1 — Çiftçiliği san’atı mutade ittihaz etmiş tasarruf ve isticar tarikiyle arazi sahibi bulunmuş ve hizmet-i askeriye haricinde kalmış olan Osmanlılardan zükûr ve ziraatta meluf inasından 14 yaşını ikmal etmiş her ferdi Ziraat Nezaretince tayin olunacak miktarlarda zeriyyatta bulunmak ve senei âtiye için nadas yapmak üzere tarafı Hükümetten mükellef tutulabilecektir.

Madde:2 — Çiftçiliği sanatı mutade ittihaz etmemişve hizmet-i askeriye haricinde kalmış olanları, bulundukları mahalde en ziyade ekilen mahsulattan, zeriyyattan bulunmak üzere mükellefiyeti ziraiyyeye tabi tutmaya Heyet-i Vükela mezundur. İşbu mükellefiyet Müdafa-i Milliye, Donanma, Hilal-i Ahmer gibi menafi-i umumiye müessesatı ve her nevi imtiyazlı ve imtiyazsız cemiyet ve şirketler hakkında dahi caridir.

Madde:3 — Mükellefiyet-i ziraiyyenin temini için köy ve kasaba çiftçilerini kendi ziraiyyetini ikmalden sonra, çift-i hayvanatı ile beraber ancemaaten muhtaç-ı muavenet asker ve fukara aileleri tarlalarında çalışmağa mecbur etmeye Ziraat Nezareti mezundur.

Madde:4 — İşbu kanun ahkâmına mugayyir harekette bulunan zükûr ve eşhas-ı maneviyye sulh mahkemeleri ve sulh mahkemeleri bulunmayan yerlerde o vazifeyi gören bidaiyet mahkemeleri tarafından yirmi beş gुरुştan yüz gुरुşa kadar ceza-i nakdi ile ve tekrarı halinde yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis ile mucezat olunur. İşbu kanun ahkamına mugayir efal vukuunda ziraiyyet memurlarının tutacakları zabıt varakaları mahalli heyet-i ihtiyariyesi tarafından biltastik aksi münderecatı sabit oluncaya kadar mamûlinbik olan vesaik-i kanuniyedir.

Madde: 5 — İşbu kanunun temin-i icrası için Ziraat ve Ticaret Nezareti bütçesine fevkalade olarak yüz elli bin lira ilave olunmuştur. Meblağ-ı mezkûreden 1332 senesinde sarf olunmayan miktarı 1333 senesine devren sarf olunabilecektir.

Madde:6 — İşbu kanunun tatbikatı nizamname ile tayin olunacaktır.

Madde:7 — İşbu kanun tarih-i neşrinden sulhün akdine kadar meriyyülicradır.

Madde:8 — İşbu kanunun icrasına Dahiliye, Maliye, Adliye ve Ticaret ve Ziraat Nazırları memurdur.

Meclis-i Ayan ve Mebusan’ca kabul olunan işbu layihanın kanuniyetini ve kavanin-i devlete ilavesini irade eyledim.

¹⁷⁸ Ahmad, Kemalizme, ss. 68-96.

¹⁷⁹ Zafer Toprak, **İttihat – Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, (Savaş Ekonomisi), s. 121.

10 Cemaziyelahir 1335 2 Nisan 1333

Mehmed Reşad

Ticaret ve Ziraat Nazırı Maliye Nazırı

Mustafa Şerif

Cavid

Adliye Nazırı

Halil

Sadrızam ve Dahiliye Nazırı

Mehmed Talat”¹⁸⁰

I. Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru çıkartılmış olan *Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu*’na; millî iktisat, zirai ilerleme ve sair açılardan değil de insanın en temel ihtiyaçlarından biri olan beslenmenin temini açısından bakmak daha mantıklı olacaktır. Zira Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı’ndan önce de biteviye bir harp hali içindedir. Avrupalı devletler *Hasta Adam*’ın servetinden pay alabilmek için, sürekli olarak saldırılarını sürdürmüşlerdir. Balkan Savaşları’ndaki toprak kaybı ve Anadolu topraklarına yaşanan göçlerle nüfus ve gıda maddeleri tüketimi artmıştır. I. Dünya Savaşı esnasında Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da Ermeni çetelerinin saldırıları, Ege’de ve Karadeniz’de Rum çetelerinin saldırıları doğal olarak zirai üretimi de olumsuz etkilemiştir. İşte bu vaziyetlerden doğan olumsuz tesirin kırılabilmesi için bu kanun çıkartılmıştır.

Millî iktisat siyasetinin uygulandığı alanlardan biri de bankacılık sektörüdür.¹⁸¹ Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet bankası sıfatına haiz olarak *Osmanlı Bankası* bulunsa da kurum zaman içinde verilen imtiyazlar nedeniyle biçimsel olarak devlet bankası sıfatını yitirmiştir.¹⁸² Osmanlı Bankası’nın ne ölçüde devlet bankası olduğunu ifade edebilmek bakımından, İbrahim Fazıl’ın *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*’nda yayınlanan “Osmanlı Bankası” isimli makalesinden kısa bir pasaj aktarmayı uygun görüyoruz. “Yalnız ilk istikrazlarımızdan sonra Fransız sermayesi memleketimizde daha vasi bir rol oynamağa başladığından bu banka, Ottoman Bank gibi yalnız İngiliz sermayesinden müteşekkil olarak kalmamış, Fransızlar da işe karışarak ortaya İngiliz-Fransız sermayesinden mürekkep bir müessese çıkmıştır.”¹⁸³ İbrahim Fazıl’ın ifadelerinden de açıkça görüleceği üzere Osmanlı Bankası’nın adı dışında herhangi bir Osmanlılık yahut Türklük vasfı yoktur. Bu noktadan hareketle İttihat ve Terakki Fırkası, Türk milleti için devlet eliyle bir banka kurulmasını arzu

¹⁸⁰ Numero 24 Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu, **Düstur**, Tertip 2, Cilt:9, ss. 596-597.

¹⁸¹ Bu dönemde kurulan diğer yerli bankalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, 2. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, ss. 270-273.

¹⁸² Toprak, Savaş Ekonomisi, ss. 75-76.

¹⁸³ İbrahim Fazıl, “Osmanlı Bankası”, **Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt:3, Sayı:21, İstanbul, 1341, s. 1073.

etmiştir. Bu arzu neticesinde; İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti tarafından millî iktisat siyaseti doğrultusunda teşkil edilen en önemli banka Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'dır. Milli bankanın millî iktisat için hayati öneme sahip olduğunu Munis Tekin Alp'in şu ifadelerinden görmek mümkündür:

“Ancak şurası kabil-i inkâr değildir ki millî banka gibi müesseseler hayat-i iktisadiye ve maliyemizin millileşmesine doğru en mühim hatvelerden biridir. Son zamanlarda memleketimizde vücuda gelen intibah-ı iktisadi sayesinde birçok millî müesseseler tesis etmiş ve şüphe yok ki ileride pek daha çokları vücut pezir olacaktır. Fakat itiraf etmeli ki millî banka vücuda gelmeseydi millî iktisadi müesseseler kuvvet'ül zuhurdan mahrum kalacaktı.”¹⁸⁴

Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası, 19 Kanun-u evvel 1332'de kuruldu ve başkanlık makamına dönemin Maliye Nazırlarından Cavid Bey getirildi. Bankanın yönetici kadrosu içinde Hüseyin Cahid Bey de görev almıştır. Kurulan millî banka Türk basını tarafından da büyük destek bulmuştur. Özellikle, Hüseyin Cahid Bey'in başyazarlığını icra ettiği; İttihat ve Terakki Fırkası'nın sesi niteliğinde olan *Tanin* gazetesi İtibar-ı Millî Bankası'nın millî iktisat için ne denli önem taşıdığını bir dizi yazı ile ifade etmiştir.¹⁸⁵

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın hangi sermaye ile hangi şartlar dahilinde kurulduğunu ifade edebilmek gayesiyle, bankanın kuruluşuna dair kanun metnini ele alacağız.

*“Numero 124 Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası hakkında imtiyazat-ı kanun
26 Rebiyyülahir 8 Şubat 1332
(Takvim-i Vekai ile neşr ve ilanı: 1 Cemaziyelevvel 1335 10 Şubat 1332 – Numero 2803)*

Madde:1 19 Kanunuevvel 1332 tarihli irade-i seniyye mantukı münifince tesis eden Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası imtiyazatı atıye bahşedilmiştir.

Evvela – Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası sermayesi, ihtiyat akçesi temettüatı, icra-i sanat etmesine lazım olan emval-i gayrimenkule mebanisi, depoları ve mağazaları gerek mevcut bulunan ve gerek atıyen ihdas edilecek olan her dürlü rüsum ve tekalif ve harçtan muaftır.

Saniyen – Mezkûr bankanın hisse senedatıyla teşkiline dair ve banka ile Devair-i resmiyye beyinde cereyan edecek muamelâta müteâllik evrak ve senedat ve ilanât Damga Resminden ve Hicaz Demiryolu İlanesinden muaftır.

Salisen – Bankanın tesisatı iptidaiyyesine muktazi olub, memalik-i ecnebiyyeden celp edeceği mefruşat, levazım, kasa ve teferruatı Gümrük Resminden muaftır.

Rabien – Bankanın hisse senedatı bilumum Devair-i resmiyyece kefalet akçesi olarak ve bedellerinin tesviye edilmiş miktarının tamamı üzerinden kabul edilir.

Hamisen – Banka, Memalik-i Osmaniyye'de vaki olacak muhaberatından ve nukud ve saire irsalatından dolayı posta ve telgraf ücretinden muaftır.

Madde: 2 İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren meriyyülicradır.

¹⁸⁴ Tekin Alp, “İtibar-ı Millî Bankası”, *İktisadiyat Mecmuası*, Cilt:2, Sayı:40, İstanbul, 1332, s. 1.

¹⁸⁵ Zafer Toprak, Savaş Ekonomisi, ss. 84-85.

Madde:3 İşbu kanunun icra-i ahkâmına Adliye, Maliye, Posta ve Telgraf ve Telefon ve Ticaret ve Ziraat Nazırları memurdur.

Meclis-i Ayan ve Mebusan'ca kabul olunan işbu layihanın kanuniyetini ve kavanin-i devlete ilavesini irade eyledim.

26 Rebiyyülahir 1335 8 Şubat 1332

Mehmed Reşad

Ticaret ve Ziraat Nazırı Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Vekili

Mustafa Şerif

Ahmed Şükrü

Maliye Nazırı

Adliye Nazırı

Sadrazam

Cavid

Halil

Mehmed Talat”¹⁸⁶

Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası hakkında, Servet Habibullah Edebiyat-u Umumiye Mecmuası’nda “Millî Teyakkuz ve İtibar-ı Millî Bankası” başlığında kaleme aldığı makalede şunları ifade etmiştir.

“Bütün bütün bir Türk müessesesi-i maliyesi olan (İtibar-ı Millî Bankası) hisse senedatının bilhassa küçük sermaye ve tasarruf eshabı tarafından adeta hırz-i can edilir derecede iştirak edilmesi, fikr-i tasarruf istihlas maddi makasidinin her tabakaya yayıldığını belîğ bir surette ispat ediyor. Banka, hakikaten -Millî- oldu. Bu müessesenin sahibi kimdir? Diye sorulacak olursa, derhal, bütün millettir! Cevabı verilebilir. Yeni banka iktisadiyat-ı umumiyemizin adeta kalbi olacaktır. Her türlü teşebbüs-ı maliye, ticariye, ziraiye ve sanayimizin bu bankadan iktisab-ı hayat edeceklerdir.”¹⁸⁷

Servet Habibullah’ın kaleminden günümüze ulaşan bu satırlarda özellikle küçük ölçekli işletmelere yapılan vurgu, Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası’na halkın bankası gözüyle bakıldığını ifade etmektedir. Bir diğer husus ise, bankanın sahibi olarak bütün Türk milletinin gösterilmiş olmasıdır.

Çalışmamızda millî iktisadın doktrinini ifade ederken bahsetmiş olduğumuz Tesanütçülük fikrinin, fiiliyatta vücut bulmuş halini bir örnek ile göstermek istiyoruz. Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası’nda yayınlanan bir teşekkür yazısı, millî kuruluşlar arasındaki iş birliğinin millete nasıl aksettğine dair mühim bir örnek teşkil etmiştir.

“Müessesat-ı milliyemizden olan İtibar-ı Millî Bankası’nın, sair müessesat-ı millîye gibi, yine millî bir müessese olan Hilal-i Ahmer’e karşı hususî bir teveccühü vardır. İtibar-ı Millî Bankası şimdiye kadar Hilal-i Ahmer’e ettiği kıymetli muavenatlara zamimeten bu defa da cemiyetimize, Anadolu muhtaciyeti için bağışlanmış üç bin pösteki teberru etti. Bu mühim müessese-i millîyenin şu muavenet-i insaniyetperveranesine karşı arz-ı teşekkür eder ve diğer müesseselerimiz için misal-i ibret olmasını temenni ederiz.”¹⁸⁸

¹⁸⁶ Numero 124 Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası hakkında imtiyazat-ı kanun, **Düstur**, Tertip:2, Cilt:9, ss. 184-185.

¹⁸⁷ Servet Habibullah, “Millî Teyakkuz ve İtibar-ı Millî Bankası”, **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:16, İstanbul, 1335, s. 286.

¹⁸⁸ “İtibar-ı Millî Bankası’nın Mühim Bir Teberruu”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, Cilt:2, Sayı:18, İstanbul, 1339, s. 146.

Neşredilen bu teşekkür yazısı vasıtasıyla iki hususa dikkat çekmek istiyoruz. Evvela, millî olan kurumların milletin bekası için gayret göstermesi. İşte tesanütçü anlayış tam olarak bu hadisede kendisini göstermiştir. İkinci olarak değineceğimiz nokta ise, aktardığımız yazının ilan tarihidir. Şöyle ki mezkûr teşekkür yazısı, 15 Şubat 1339'da yani 15 Şubat 1923'te yayınlanmıştır. Söz konusu tarih itibariyle I. Dünya Savaşı son bulmuş, Osmanlı İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilmiş ve Millî Mücadele'nin askeri safhası son bulmuştur. Fakat milletin ve devletin iktisadî hürriyetini temin için kurulmuş olan Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası, millet için çalışmaya devam etmiştir. Buradan hareketle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devamlılığa dair bir gönderme yapmak mümkündür. Elbette ki bu devamlılık millî olan kurum ve kuruluşlar için geçerlidir.

1917 yılında kurulmuş olan Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası, I. Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik şartlar dolayısıyla arzu ettiği iktisadî hamleleri gerçekleştirememiştir. Para basma yetkisinin de 1925 senesine kadar Osmanlı Bankası'na verilmiş olması, İttihat ve Terakki Fırkası'nın savaşı finanse etmesini zorlaştıran etkenlerden biri olmuştur. Bu doğrultuda Hükümet, savaşın finansmanı için Almanya'dan borçlanma ve dahili istikraz yoluna gitmiştir. Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın milli iktisat siyaseti doğrultusunda; sigorta, demiryolu ve maden işletmeleri gibi şirketler kurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidardan düşmesi ile Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası devlet nezdinde desteğini kaybetmiştir. Millî iktisat siyaseti doğrultusunda oluşturulan bankanın başarılı olması ya da hedeflerine ulaşması noktasında bir saptamadan kaçınarak, konuya farklı bir açıdan bakmak istiyoruz. Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası, Cumhuriyet'in ilanından sonra isim değişikliğine giderek, İtibar-ı Millî Bankası ismini almış ve 1927 senesine kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Sonuç olarak İtibar-ı Millî Bankası, 1927 yılında Atatürk Dönemi'nde milli bankacılık doğrultusunda oluşturulan İş Bankası'na katılmıştır. Buradan hareketle tezimizin ana savı olan “*II. Meşrutiyet Devri, Cumhuriyet'in iktisadî laboratuvarıdır*” ifadesini tekrar dile getirmek istiyoruz. Zira İtibar-ı Millî Bankası kurulduğu dönemde hedeflerine ulaşamamış olsa dahi, Türkiye Cumhuriyet,

döneminde İş Bankası'na katılarak, millî iktisat siyasetine ve Türk milletinin iktisadî bağımsızlık hamlesine katkıda bulunmuştur.¹⁸⁹

İttihat ve Terakki Fırkası'nın millî iktisat siyasetini incelerken, şimdiye değin umumiyetle fikir adamları ve uygulamalar üzerinden ilerledik. Fakat çalışmaları hasebiyle bizatihi üzerinde durmak istediğimiz bir isim vardır. Fırka'nın "*Küçük Efendi*"si olarak da bilinen Kara Kemal. İttihat ve Terakki Fırkası'nın İstanbul İl Sorumlusu olan ve İaşe Nazırlığı görevlerinde bulunan Kara Kemal, millî iktisadın inkişafı için cemiyetler oluşturmuş ve esnafı bu doğrultuda teşkilatlandırmıştır. İcra ettiği faaliyetler ile Türk burjuvazisinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Esnaf Cemiyeti ile esnaf ve tüccarlar kooperatif şirketler çatısı altında teşkilatlandırılmış ve birleştirilmiştir. Birlikte hareket eden cemiyetler ve şirketler gayrimüslim tüccarların satın alma fiyat tekelinin kırılmasında ve Türk tüccarının iktisaden güç kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Kara Kemal İaşe Nazırı olarak görev yaptığı dönemde, resmi satın alma işlemlerini bu kooperatif ve şirketler üzerinden gerçekleştirerek, Türk tüccarının zenginleşmesini sağlamıştır.¹⁹⁰

Kara Kemal'in önemli görevler üstlendiği bir diğer oluşum da Osmanlı Çiftçiler Derneği'dir. Dernek, 1914 senesinde İttihat ve Terakki Fırkası'nın önde gelen isimleri tarafından kurulmuştur. Ayrıca, derneğin yayın organı olarak da *Çiftçiler Derneği Mecmuası* ismiyle dergi çıkartılmıştır. Bu dergi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çiftçilere ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Modern tarım tekniklerinin anlatıldığı dergi ile Türk çiftçisine asrî zirai usuller anlatılmıştır.¹⁹¹ Derneğin kuruluş amacı "Çiftçiler Derneği Nizamname-i Esasisi" içinde "*Derneğin maksad-ı teşkili*" başlığı altında şu şekilde ifade edilmiştir:

"Madde 1 – Mevcudiyet-i milliyemizi temin, vaziyet-i iktisadiyemizi tarsin edecek yegâne amil olan ziraat ve şuebatının ıslah ve terakkisine aid müzakerat-ı icra ve tedbir-i muktezaiye ittihaz edilmek maksadıyla ve (Çiftçiler Derneği) unvanıyla bir cemiyet-i fenniye ve iktisadiye teşkil edilmiştir.

Madde 2- Ziraatimizin tenvir efkar ve himaye-i menafine müteallik kavanin ve nizamat neşrini temin zımında Hükümet-i seniyye ve Meclis-i Mebusan nezdinde teşebbüsatta bulunmak ve ziraata bulunmak ve ziraate müteallik risaleler, kitaplar neşretmek, müessesatı ziraiye ve baytariyenin ıslah ve terakkisine aid mesail-i meracidesine arz eylemek ziraat ve şuebatına ait

¹⁸⁹ Nihat Yılmaz, **Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, ss. 133-136.

¹⁹⁰ Ercan Tatar, **Millî İktisat ve Kara Kemal**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2007, ss. 38-39.

¹⁹¹ Toprak, Türkiye, s. 453.

mektepler tesis ve güşadı ve alaim-i cuye rasathaneleri teşkilatının Memalik-i Osmaniye'nin her tarafına teşmili esbabını istikmal eylemek, ziraat ve şuebatına ait sergiler, müsabakalar güşadıyla teşvikat-ı ziraiyede Hükümet'e muavenet etmek, neşriyat-ı mütevaliye icrasıyla efkar-ı umumiye-i millete ziraata muhabbet ve mertubiyete imale ile, ziraatın muhtaç olduğu levazımı tedarikte ve mahsulat-ı ziraiyenin ihracat ve sarfiyatında delalet ve vesatette bulunmak, mekatib-i umumiyede vekışlalarda ziraat tedirsatının müfit ve ameli bir hale getirilmesi için manen ve maddeten muavnette bulunmak, vilayet-i Osmaniye dahiline ve bazı Avrupa merakizine heyet-i fenniyeler izamiyle ahval-i iktisadiye ve ihtiyacat-ı ziraiyesini tetkik ve memlekette tatbik ettirmek, Memalik-i Osmaniye ve ecnebiye dahlilinde zirai ve iktisadi bazı seyahatler tertip ve icrasıyla ziraat şuebatı müntesib ve muhibbi dernek azasının adedini teksir eylemek, umum mekatib talebesini evkat-ı münasibede alet-i ziraiye depolarına, ziraat, baytar, orman mektepleriyle numune tarlalarına, bahçe ve ormanlara ve sanayiye ziraiye fabrikalarına götürmek suretiyle ameli dersler verdirilmesi için teşvikat ve teşebbüsatta bulunmak, ağaç bayramları ihdasıyla teşcir-i arazi ve cibale hizmet etmek ve mevcut ormanların hüsnü idare ve vikayesi ve kiraya baltalıklar tefriki zımında nezaret-i aidesi nezdinde teşebbüsatta bulunmak, her nevi ziraat şirketleri teşkilatını teşvik ederek müteşebbislerine rehberlik etmek, Memalik-i Osmaniye ve ecnebiye ziraat mekteplerine girmek isteyen talebeye delalet ve muavenette bulunmak, hayvanat-ı ehliyei ıslah ve teksir ve ziraate faydalı umum hayvanatı himaye eylemek maksadıyla teşkil olunmuştur."¹⁹²

Çiftçiler Derneği, nizamnamesinden de görüleceği üzere son derece detaylı bir amaçlar silsilesine sahiptir. Devlet eliyle kurulan bu dernek, devlet desteğinin de verdiği güç ile ziraatın her noktasına fikriyat ve faaliyet alanlarında dahil olmuştur. Yayın organı ve okullar yoluyla eğitim sağlamış, maddi destekler yoluyla da ziraatın her alanındaki çiftçilere yardım etmiştir. Kara Kemal'in bu yapılanmalardaki başarıları, kendilerinin *Heyet-i Mahsusa-i Ticariye*'nin başkanlığına getirilmesini sağlamıştır. Devletin satın almalarında çiftçilerden ürünü daha yüksek fiyatlara satın alarak, üreticinin iktisaden kalkınmasını sağlamış ve çiftçiye daha çok üretime teşvik etmiştir.¹⁹³

İttihat ve Terakki Fırkası tarafından millî iktisadın tatbiki doğrultusunda oluşturulan cemiyetlerden biri de 1913 senesinde kurulan İstihlâk-ı Millî Cemiyeti'dir. Cemiyet'in başkanlığına Kara Kemal getirilmiştir. Cemiyet'in amacı, Türk tüccarlar arasında iş birliğini temin etmek ve öncelikle yerli malının kullanılmasını teşvik etmektir.¹⁹⁴ Cemiyet Nizamnamesi'nin *Mukaddime* kısmında neden böyle bir cemiyete ihtiyaç duyulduğu açıklanmıştır.

¹⁹² BOA, Fon Kodu: HSDHADB, Yer no: 8-8.

¹⁹³ Toprak, Türkiye, s. 454.

¹⁹⁴ Savaş Sertel; Şahin Yedek, "İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:24, 2015, ss. 380-381.

“Bugün bir devre-i intibaha ve inkılaba hazırlanmak lüzumunu hisseden memleketimizde biz en ziyade bir intibah-ı iktisadiyeye delalet edecek emare ve beşaretler görmek ihtiyacındayız; çünkü: ancak, teyakkuz-u millî iktisadî sayesinde ıslahat-ı idareye ve içtimaiye-i semeredar olabilir. Çünkü, ancak nemayı millî iktisadi sayesinde vatan payidar olur. İstihsal-i Millî Cemiyeti namıyla ilmî ve millî bir müessesenin vücuda getirilmesini vatanperver Osmanlılara telkin eden işte bu kanaattir. Filhakika, ferdî müstehlik olarak Vatan-ı Osmanî evladları sarfedecekleri her bir akçenin nereye gittiğini, yediği, içtiği, giydiği şeylerin nereden geldiğini, hangi ellerden çıktığını millî ve ahlaki bir endişeyle düşünmedikçe, memleketimizin kurtulması mümkün değildir. İntibah-ı iktisadiye için en kestirme ve emin yol da, (istihlak-ı millî) fikrini (istihsal-i millî) hissini uyandırmaktır. Vatanımızın yaşamasını, teali etmesini isteyenler, en küçük muamele-i istihlaklarında bile menfaat-i milliyeyi düşünerek, kuvvayı millîye-i iktisadiyeyi yaşatmak ve yükseltmek emelini takip etmelidirler. Vatan yaşar ise, biz yaşarız düsturunu vatanperver hiçbir ferd unutamaz. Halbuki vatan her şeyden evvel faaliyet-i iktisadiye ile yaşar. Müstahsil zengin, müteyakkız, müstehlik müdrik ve münevver olur ise vatan mesut ve mamur olur. Vatanı iktisaden yaşatacak olan (İstihlak-ı Millî) fikrinin saiki: felaketlerdir. Rehberi hissi teyakkuz-u millidir. Mazahir-i düstur ahlaki ve destgiri müstahsil ve müstehlik her ferd-i Osmani'nin menfaatidir. Cemiyet'in emeli de: Vatanın itilayı iktisadiyesi, milletin refah-ı içtimaiyesidir. 7 Mayıs 1329”¹⁹⁵

İstihlak-ı Millî Cemiyeti, kelimenin esas manasıyla iktisadî Türkçülük fikrinin vücut bulmuş hali olarak tabir edilebilir. Cemiyet özellikle İstanbul'daki Türk tüccarları organize ve finanse ederek, şehirdeki iktisadî ağırlığın Türkler lehine değişmesine önemli katkı sağlamıştır. Açılan dükkanlarda teknik açıdan donanımlı ve kalifiye eleman ihtiyacını temin için Kara Kemal eliyle kurslar tesis edilmiştir.¹⁹⁶ Cemiyet, esas maksadı olan yerli malının üretim ve tüketiminin teşviki, yine bizatihi Cemiyet tarafından tutulan dükkanlarda, yerli malı ürünlerin tanıtım ve satışı ile gerçekleştirilmiştir.¹⁹⁷

Çalışmanın bu kısmında, İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1908 ila 1918 seneleri arasındaki iktisadi faaliyetlerini fikri ve faali pencerelerden değerlendirdik. İfade olunabilir ki İttihat ve Terakki Fırkası, II. Meşrutiyet'in ilanından Bab-ı Ali Baskını'na kadar muktedir olduğu zaman zarfında, görece daha liberal bir iktisat siyaseti takip etmiştir. Mamafih İttihat ve Terakki Fırkası, Bab-ı Ali Baskını'nın akabinde; kelimenin tam manasıyla iktidarı Fırka bünyesi ile birleştirmiştir. Tabiatıyla, tam

¹⁹⁵ **İstihlak-ı Millî Cemiyeti Nizamname-i Esasisi**, İkdam Matbaası, İstanbul, 1331, ss. 1-3. Not: Nizamname metninin baskısında büyük ihtimalle hata mevcuttur. Esasen, alıntılanmış olduğumuz kısım 1 ve 2. sayfalara aittir. Fakat biz, alıntı kurallarına uyarak dipnotu “1-3” şeklinde göstermeyi daha uygun bulduk.

¹⁹⁶ Tatar, ss. 39-40.

¹⁹⁷ Somer Alp Şimşeker, “İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ekonomi Politikalarında Topyekûn Harbin Etkisi ve Kara Kemal Bey'in Yeri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harp Akademisi Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2014, ss. 9-10.

iktidar döneminde Fırka'nın siyaset-i hakikisi olan Milliyetçilik, idarenin her sahasında neşv-ü nema göstermiştir. Türkçülük idrakinin sirayet ettiği tatbikattan biri de iktisat sahası olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu II. Meşrutiyet Devri'nde siyaseten bağımsız olsa da iktisadi hürriyetini yitirmiştir. Klasik Dönem'den II. Meşrutiyet'e kadar vuku bulan hadiseler, Osmanlı İmparatorluğu'nu emperyalist Avrupalı devletlere iktisaden bağımlı hale getirmiştir. Türk aydınlarının milliyetçilik düşüncesiyle cemiyeti aydınlatması, bu hakikatin millet tarafından anlaşılmasını sağlamıştır. Zira hiçbir millet, iktisadî hürriyetini temin ve tesis etmeden tam anlamıyla hür olamaz. Türkçülük düsturunun güçlü kalemleri tarafından kâğıda süzülen fikirler, 1913 senesinden itibaren İttihat ve Terakki Fırkası tarafından uygulanmaya başlamıştır. Evvela sanayi ve tarımın ihyası için bir dizi kanun çıkartılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte kapitülasyon tabir edilen iktisadi prangalara nihayet verilerek, Avrupalı devletlerin ve tüccarların Osmanlı topraklarındaki türlü tahakkümüne son verilmiştir. Millî iktisadın temel gereksinimlerinden olan yerli burjuvazinin oluşturulması maksadıyla, tarım, sanayi, ticaret, bankacılık, madencilik, lojistik ve sair alanda çalışmalar başlatılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın çetin ve acımasız şartlarına rağmen Türkler, mezkûr sahalarda fevkalade muvaffakiyetler göstermiştir. Fakat iktisadî sahada elde edilen başarılar harbin kazanılmasına kâfi gelmemiştir.

I. Dünya Savaşı'nda alınan mağlubiyet ile İttihat ve Terakki Fırkası iktidardan düşmüştür. İtilaf Devletleri, Şark Meselesi'ne Sevr Antlaşması ile kendilerince nihayet verebilecekleri inancıyla, Türk milletine bu anlaşmayı dayatmıştır. İtilaf Devletleri'nin unuttuğu nokta ise, Çi-çi Yabgu'dan o güne değin Türkler asla hayatı istiklale tercih etmemişlerdir. Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlayan Millî Mücadele hareketi ile Sevr Antlaşması tarihin karanlığına gömülmüş ve yerine Lozan Antlaşması ikame edilmiştir. Peki bu vaziyette İttihat ve Terakki Fırkası'nın millî iktisat hamlesi nasıl yorumlanacaktır? Evet, I. Dünya Savaşı kaybedilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu yıkılmıştır. Fakat Türk milliyetçiliği gücünden bir nebze dahi kaybetmemiştir. İstiklal-i Millî için bu necip millet, canını hiçe saymış ve bağımsız Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurmuştur. Defaatle ifade ettiğimiz üzere; millî iktisat fikri, Türkçülük siyasetinin bir parçasıdır ve Millî Mücadele de Türk milliyetçiliği üzerine ikame edilmiştir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidarında fiilen doğan

milliyetçilik ve milli iktisat, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde verilen Millî Mücadele ile büyümüş, Cumhuriyet Dönemi'nde ise olgunlaşmıştır. Millî iktisadın temellerinin II. Meşrutiyet devrinde atıldığı son derece açık olduğuna göre, İttihat ve Terakki Fırkası'nın millî iktisat siyasetinin de müspet netice verdiği rahatlıkla ifade olunabilir. Çalışmanın bu kısmına, metnin temel savı olan şu ifademiz ile nihayet vermeyi uygun buluyoruz. II. Meşrutiyet Devri, Cumhuriyet'in iktisadî laboratuvarıdır.



ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYESİ'NDE MİLLÎ İKTİSAT

Çalışmanın bu bölümünde, Atatürk Dönemi'nde Türkiye Cumhuriyeti'nin uyguladığı iktisat politikaları, fikrî ve faalî planda incelenecektir. İlk olarak, 1923 ile 1929 arasında takip edilen iktisat politikaları, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan iktisadî bakiye de değerlendirilerek, açıklanmaya çalışılacaktır. Akabinde, 1930 ile 1938 seneleri arasında uygulanan iktisat siyaseti üzerinde durulacaktır.

3.1. ATATÜRK DÖNEMİ MİLLÎ İKTİSAT – 1. DEVRE: DEVLET DESTEKLİ HÜR TEŞEBBÜS (1923-1929)

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 ile 1938 seneleri arasındaki iktisat siyasetini idrak edebilmek için öncelikle, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk istiklalinin banisi Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü anlamak elzemdir. Buradan hareketle Cumhuriyet Tarihi çalışmalarının başucu kaynağı olan Atatürk'ün *Nutuk*'undan bir alıntı ile çalışmanın bu kısmına başlamayı münasip buluyoruz.

“1335 senesi Mayıs'ının 19. günü Samsun'a çıktım. Vaziyet-i manzara-i umumiye: Osmanlı Devleti'nin dahil bulunduğu grup, Harb-i Umumi'de mağlub olmuş, Osmanlı Ordusu her tarafda zedelenmiş, şeraiti ağır, bir mütarekename imzlanmış. Büyük Harb'in uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir halde. Millet ve memleketi Harb-i Umumi'ye sevk edenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten firar etmişlerdir. Saltanat ve Hilafet makamını işgal eden Vahideddin, mütereddi, şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği den'i tedbirler araştırmakta. Damad Ferid Paşa'nın riyasetindeki kabine, aciz, haysiyetsiz, cebin, yalnız padişahın iradesine tabi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek herhangi bir vaziyete razı. Ordunun elinden esliha ve cebhanesi alınmış, alınmakta...”¹⁹⁸

Zannolunur ki Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın tüm Türk milletinin hafızasına nakış nakış işlemiş olan bu satırlarının izaha ihtiyacı yoktur. Atatürk Dönemi iktisadî hedefleri esasen, Millî Mücadele'nin yol haritası olan *Misak-ı Milli*'nin altıncı maddesinde açıkça zikredilmiştir.

“Millî ve iktisadi inkişafâtımız daire-i imkana girmek ve daha asrî bir idare-i muntazama şeklinde tedvir-i umûra muvaffak olabilmek için her devlet gibi bizim de temin-i esbab ve inkişafâtımızda istiklal ve serbesti-i tamme mazhar olmamız

¹⁹⁸ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, 2. Basım, Türk Tayyare Cemiyeti, Ankara, 1927, s.3.; Not: Tezimizde *Nutuk*'un orijinal baskısını kullanmayı tercih ettik. O tarihte, Soyadı Kanunu henüz çıkartılmadığından, “Gazi Mustafa Kemal” şeklinde atıfta bulunulmuştur.

üssü'l-esas-ı hayat ve bekamızdır. Bu sebeple siyâsî, adlî, malî ve sair inkişafâtımıza mani kuyûda muhalifiz. Tahakkuk edecek düyûnâtımızın şerâit-i tesviyesi de bu esasâta mugayir olmayacaktır."¹⁹⁹

Gazi Mustafa Kemal Paşa her sahada olduğu üzere, iktisat sahasında da tam bağımsızlık ilkesine vurgu yapmıştır.

3.1.1. Lozan Barış Antlaşması ve İzmir İktisat Kongresi'ne Millî İktisat Zaviyesinden Bakış

Atatürk Dönemi iktisat politikalarının birinci devresini, yani 1923-1929 bandını şekillendiren iki temel hadiseden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki, Millî Mücadele'nin zafer akdi olan Lozan Barış Antlaşması, ikincisi de İzmir İktisat Kongresi'dir. Biz burada, Lozan Antlaşması'nın iktisadi hükümlerini Atatürk Dönemi'ndeki millî ve müstakil iktisat siyaseti açısından inceleyeceğiz. Konferans'a Türkiye'yi temsilen İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur ve Hasan Saka katılmışlardır. Adı geçen şahısların haricinde, yirmi kişilik bir uzmanlar heyeti de Lozan Görüşmeleri'nde hazır bulunmuştur. İsmet Paşa, Lozan Görüşmeleri'ne gitmeden önce istiklal-i millîden kati surette taviz vermemesi için, Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından ikaz edilmiştir. Özellikle kapitülasyonlar, Duyun-u Umumiye İdaresi ve yabancıların ülkedeki hakları meselesinde hiçbir şekilde taviz verilmeyecektir. Bu ortam dahilinde görüşmeler, 20 Kasım 1922'de başlamıştır.²⁰⁰ Türkiye Devleti'ni temsilen orada bulunan İsmet Paşa'nın Lozan Görüşmeleri'nde sarf ettiği şu cümleler son derece büyük öneme sahiptir. *"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Türkiye için, egemen, bağımsız ve kendi kaderini ellerinde tutan her ulusun sahip olduğu hakların eşine Türkiye'nin de sahip olduğunu belirten tezi, bütün gücü ile savunma zorunluluğuna kesin olarak inanmaktadır."*²⁰¹ İsmet Paşa özellikle diğer ülkelerin temsilcilerinin kapitülasyonlar meselesinin devam etmesi ile ilgili ifadelerine cevaben bu konuşmayı gerçekleştirmiştir. Lozan Görüşmeleri'nin ilk oturumu sekiz ay sürmüştür. Lord

¹⁹⁹ Sefer YAZICI, **Milli Egemenlik Belgeleri Havza Genelgesi Amasya Tamimi Erzurum Kongresi Sivas Kongresi Misak-ı Millî Beyannamesi**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 2015, s. 36.

²⁰⁰ Durmuş YALÇIN, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I), ss. 371-374.

²⁰¹ Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Cilt 2**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s. 5.

Curzon'un, Doğu Anadolu'da Ermenilere toprak verilmesi ve kapitülasyonların devam ettirilmesi noktasındaki uzlaşmaz tavrı, ilk oturumun 4 Şubat 1923'te nihayet bulmasına neden olmuştur. İsmet Paşa ve beraberindeki Türk Heyeti, Lozan Konferansı'nı terk etmişlerdir. İsmet Paşa'nın 5 Şubat 1923 tarihinde Türkiye'ye göndermiş olduğu telgraf, Lozan Görüşmeleri'nin neden son bulduğunu açıkça göstermektedir. *"İsmet Paşa sulh-ü cihan için büyük mesaidatta bulunduğunu beyan etmiştir. Türkiye, esaret-i iktisadiyeyi asla kabul etmeyecektir."*²⁰² İsmet Paşa'nın bu ifadeleri yeni Türk devletinin iktisadi tutumunu açıkça göstermektedir. Türkler harp meydanında kazandıklarını sulh masasında terk etmemişlerdir. İlâveten 6 Mart 1923'te Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ifadeleri de bu doğrultudadır.

*"Malumu aliniz Lozan Konferansı birçok zaman temadi ettikten sonra itilaf devletleri heyeti murahhasları heyeti murahhasımıza müzakeratın hulâsası olmak itibariyle birtakım şeraiti muhtevi sulh projesi namı ile bir şey vermişti. Elinizde bulunan ve tercümesi çok yanlış ve çok natamam olmakla beraber, bundan anlaşılan mana ve ruh şudur ki; böyle bir sulh projesini bizim için kabul etmek mümkün değildir. Çünkü doğrudan doğruya istiklalimizi muhtel şeraiti ihtiva etmektedir. Binaenaleyh bilatereddüt müttefikan hepimiz söyleriz ki, bu projeyi biz 'kabul edemeyiz, sureta kati-yede ret ederiz. Eğer itilaf devletleri bize projeyi kabul ettirmekte musir olurlarsa o halde milletimiz için Hükümet ve Meclisimiz için harb şekli zaruretinde tecelli etmiş olur. Yapılacak başka bir şey yoktur. Yani o zaman harb ederiz. Fakat bu son noktaya vasil olmazdan evvel mevcut ise diğer tedabire tevessül ederek mümkün olduğu kadar harbdan içtinab etmek ve esasat hayatiyemizi mahfuz bulundurabilecek şerait tahtında sulh yolunda çalışmayı tercih etmeyen hiçbir arkadaşınız yoktur."*²⁰³

Lozan Görüşmeleri'ne ara verilmesinin ardından Türkiye iki önemli hamle gerçekleştirmiştir. İlk hamle, Türkiye'nin iktisadi istiklali için, gerekirse savaşa hazır olduğunun göstergesi olarak icra edilen birtakım askeri faaliyetlerdir. Görüşmelerin sekteye uğramasının hemen akabinde batı bölgesindeki limanlar büyük savaş gemilerine kapatılmış, İzmir ve İzmit limanları torpiller ile donatılmıştır. Genel Kurmay Başkanlığı makamınca olası savaş ihtimaline karşın, savaş planları hazırlanmış, karakollar tahkim edilmiş ve istihbarat faaliyetleri icra edilmiştir. Yapılan bu faaliyetler üç amaç doğrultusunda şekillenmiştir. İlki, devleti olası anlaşmazlık vukuunda harbe hazır tutmak, ikincisi propaganda yapmak suretiyle İtilaf

²⁰² "Dün gece saat 22'yi 20 geçe çekilen telgraf", **Akşam**, 6 Şubat 1339, s. 1.

²⁰³ **T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları**, Devre:1, İçtima:3, Cilt:4, 6. İnıkad, 1-2-3. Celse, 6 Mart 1339, s. 173.

Devletleri'ne göz dağı vermek, üçüncü de Meclis içindeki muhalif grubu baskılamaktır.²⁰⁴

Türkiye bu hamleler ile iktisadi hürriyetini korumak için gerekirse savaşa hazır olduğunu ifade etmiştir. Lozan Görüşmelerine ara verildiği esnada vuku bulan ve Atatürk Dönemi iktisat siyasetine yön veren olay ise, İzmir İktisat Kongresi'dir. Bu noktadan hareketle kongreyi detaylı bir biçimde tetkik edeceğiz. Öncelikle ifade olunmalıdır ki bu Kongre'nin toplanması kararı 5 Ocak 1923'tarihinde İktisat Bakanlığı tarafından alınmıştır. İlan metninde her meslek grubundan temsilciler kongreye davet edilmiştir. Davet edilen gruplardan biri de Milli Türk Ticaret Birliği'dir. Millî Mücadele'nin askeri zaferi akabinde İstanbul'da Türk tüccarlar tarafından kurulan bu yapının amacı, Türklerin iktisadî hayatta ekalliyetin yerini alması ve bu vesile ile millî iktisadın inşaatını sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda cemiyet bir kongre toplamak istemiştir. Fakat aynı tarihlerde İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması söz konusu olmuştur. Dönemin İktisat Vekili olan Mahmud Esad Bey, Milli Türk Ticaret Birliği'nden yapacakları kongreyi ertelemelerini ve İzmir İktisat Kongresi'ne avdet etmelerini istemiştir. Cemiyet de bu daveti kabul ederek, davete icabet etmiştir. İzmir İktisat Kongresi içindeki en etkin gruplardan biri de bu cemiyetin üyeleridir.²⁰⁵ Henüz Lozan Görüşmeleri devam etmekte iken böyle bir kongrenin toplanması, Türkiye'nin kendisi için iktisadi bir yol haritası çizmek istediğini göstermektedir. Diğer yandan bu hadise, tüm dünyaya yeni Türkiye'nin iktisadi esaslarının aksettirilmesini sağlamaktadır. İzmir İktisat Kongresi, birtakım gecikmeler sebebiyle 17 Şubat 1923 tarihinde toplanmıştır.²⁰⁶ Kongre'de alınan kararlar ve katılan kişilerin nutukları "*İktisadî Esaslarımız*" başlığı altında yayınlanmıştır. Son derece tafsilatlı olan bu kararlar metni, on iki madde halinde özetlenmiştir.

"Misak-ı İktisadî Esasları

İzmir: 17 Şubat 1339 açıldığı gün saat:10

Bundan Türkiye'nin ziraat, sanayi, ticaret ve işçi zümrelerinden müntehib bin yüz otuz beş murahhasın iştirakiyle İzmir'de inikad eden ilk (Türkiye İktisad Kongresi)nin müttefikan tesbit ve kabul ettiği misak-ı iktisadî esaslarıdır:

²⁰⁴ Ahmet Bostancı, **Lozan Görüşmeleri Sırasında Yapılan Askeri Hazırlıklar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2019, ss. 67-70.

²⁰⁵ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, 2. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2006, ss. 36-38.

²⁰⁶ Durmuş Yalçın, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, s. 406.

Madde: 1 – Türkiye milli hududları dahilinde, lekesiz bir istiklal ile, dünyanı sulh ve terakki unsurlarından biridir.

Madde: 2 – Türkiye halkı millî hakimiyetini kanı, canı bahasına elde ettiğinden, hiçbir şeyini feda etmez; ve millî hakimiyete müstenid olan Meclis ve Hükümet'ine daima zahirdir.

Madde:3 – Türkiye halkı tahribat yapmaz, imar eder. Bütün mesaii iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matuftur.

Madde:4 – Türkiye halkı sarfettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir. Çok çalışır: vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçır. Millî istihsali temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak şiarıdır.

Madde:5 – Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vakıftır. Ormanlarını evladı gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar; yeniden orman yetiştirir. Ormanlarını kendi millî istihsali için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımağa çalışır.

Madde:6 – Hırsızlık, yalancılık, riya ve tembellik en büyük düşmanımız; taassuptan uzak dindarane bir salabet her şeyde esasımızdır. Her zaman faydalı yenilikleri severek alırız. Türkiye halkı mukaddesatına, topraklarına, şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşman, fesad ve propagandalarına nefret eder ve daima bunlarla mücadeleyi bir vazife bilir.

Madde:7 – Türkler, irfan ve marifet aşığıdır. Türk her yerde hayatını kazabilecek şekilde yetişir; fakat her şeyden evvel memleketinin malıdır. Maarife verdiği kutsiyet dolayısıyla (Mevlid-i Şerif) Kandil Günü'nü aynı zamanda bir kitap bayramı tesid eder.

Madde:8 – Birçok harbler ve zaruretlerden dolayı eksilen nüfusumuzun fazlalaşmasıyla beraber sıhhatlerimizin, hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. Türk mikroptan, pis havadan ve salgından çekinir, bol vasa, bol güneş ve temizliği sever. Ecdad mirası olan binicilik, nişancılık, okçuluk, denizcilik gibi bedeni terbiyenin yapılmasına çalışır. Hayvanlarına da aynı dikkat ve ehemmiyeti göstermekle beraber, cinslerini düzeltir ve miktarlarını çoğaltır.

Madde:9 – Türk, dinine, milletine, toprağına, hayatına ve müesseselerine düşman olmayan milletlere daima dosttur. Ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uyulmayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk ilim ve san'at yeniliklerini nerede olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez.

Madde:10 – Türk açık alın ile serbestçe çalışmayı sever, işlerde inhisar istemez.

Madde:11 – Türkler hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar candan sevişirler. Meslek, zümre itibariyle el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirlerini tanımak, anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar.

Madde:12 – Türk kadını ve hocası çocuklarını iktisadi misaka göre yetiştirir.

Kapandığı gün, 4 Mart 339 saat: 11.15''²⁰⁷

İzmir İktisat Kongresi'nde alınan bu kararlar, kongreye katılan kişilerin üzerinde ittifak ettikleri maddelerdir. Bu maddeler haricindeki maddelere geçmeden evvel, işbu on iki madde üzerinde dikkatle durmakta fayda vardır. Öncelikle metnin genelinde, milletin bir ve beraber olduğu mesajı açıkça vurgulanmıştır. Genel birlik mesajının yanı sıra kamuoyuna ve dünyaya verilen mesajlar metnin ikinci ve dokuzuncu maddelerinde verilmiştir. İkinci maddede hiçbir surette vatanın siyasi,

²⁰⁷ İktisad Esaslarımız, Anadolu Matbaası, İzmir, 1923, ss. 1-2.

hukuki ve iktisadi haklarından taviz verilmeyeceği ifade edilmiştir. Dokuzuncu madde de ise, iktisadî anlamda yabancılara mesaj verilmiştir. Madde şu şekilde şerh edilebilir; yabancı sermaye Türkiye'ye, Türkiye'nin kanunlarına uymak şartıyla girebilecektir.

“İktisadî Esaslarımız” başlığı ile yayınlanan kongre kitabının, üç ile elli üçüncü sayfaları arasında, farklı meslek gruplarının Türkiye'nin yeni iktisadi sistematüğinden beklentileri detaylı bir şekilde kaleme alınmıştır. Biz burada farklı meslek gruplarının taleplerini özet halinde aktarmaya gayret göstereceğiz.

1. Çiftçi Grubunun İktisadî Esasları

- ❖ Reji idaresine son verilmesi ve serbestçe tütün ticareti yapılabilmesi. Tahsil edilen vergi oranlarının yeniden düzenlenmesi.
- ❖ Modern ziraat okullarının açılması. Bu minvalde uygun kitap ve dergilerin temin edilmesi.
- ❖ Asayişin sağlanması, hırsızlık, eşkıyalık ve yol kesme gibi vukuatların önlenmesi.²⁰⁸
- ❖ Aşar Vergisi'nin kaldırılıp, yerine uygun bir vergi getirilmesi.²⁰⁹ Çiftçilerin uygun kredilendirme ve desteklenmenin Ziraat tarafından sağlanması. İlaveten, Millî Mücadele esnasında devletin el koyduğu her türlü ürünün bedelinin ödenmesini.
- ❖ Lojistiğin temini için yolların düzenlenmesi, hayvancılığın ve hayvan cinslerinin ıslah edilmesi.
- ❖ Şeker pancarı üretiminin sağlanması ve bu doğrultuda modern fabrikaların açılması.²¹⁰

²⁰⁸ Asayiş konusu da çiftçilerin sıkıntı yaşadığı mevzulardandır. Türkiye'nin savaştan yeni çıktığı; asker kaçaklarının ve eşkıyaların faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda bu talep son derece haklıdır. Hayvan hırsızlığı, köy yağma ve baskınları, yol kesme ve benzeri asayiş konularında devletin iktiza eden her türlü önlemi almasının şart olduğu, çiftçiler tarafından ittifaken kabul edilmiştir.

²⁰⁹ Çalışmamızın İkinci Bölümü'nde Millî İktisat Siyaseti ve Uygulamaları kısmında bu konuyu ele almıştık. İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti'nin de bu vergi kaldırmak veya düzenlenmek istediğini işlemiştik.

²¹⁰ Dikkat çeken noktalardan biri de çiftçilerin şeker pancarı üretmek ve modern fabrikalar aracılığıyla şeker üretmek istemesidir. I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında yaşanan şeker kıtlığı düşünüldüğünde bu istek son derece anlamlıdır. Bkz. Refii Şükrü Sulva, “Büyük Harp Dünyada ve Türkiye'de Şeker Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:2, İstanbul, 1940, ss. 471-490.

- ❖ Tarımda makineleşmenin bizatihi devlet tarafından açılan fabrikalar vasıtasıyla temini. Aletlerin kullanımı ve tamir işlemleri için teknik personel yetiştirilmesi.²¹¹

2. Tüccar Grubunun İktisadî Esasları

- ❖ Türk tüccarı öncelikle ve derhal bir ticaret bankası kurulmasını, bankanın kuruluşunda devlet desteğinin sağlanmasını talep etmiştir. Bankanın desteklenmesi amacıyla devlet, hisse senedi satın almalıdır. Böylelikle ihtiyaç halinde bu senetler satılığa çıkartılabilecektir. Ek olarak bankanın güçlendirilmesi amacıyla birçok vergi kaleminden muaf tutulması istenmiştir.
- ❖ Türk tüccarı, kambiyo ve borsa merkezlerinin oluşturulmasını ve bu sayede bu iktisadi sahada yabancıların üstünlüğünün kırılmasını istemektedir.
- ❖ Cuma günlerinin tatil olması Türk tüccarı için önem arz etmektedir. Zira Müslüman Türk tüccarı, inançları dolayısıyla cuma günleri dükkanlarını kapalı tutmaktadır. Elbette millet için acil ihtiyaçları temin eden işletmeler hariç olmak kaydıyla. Türk ve Müslüman tüccarın bu durumu Türkiye'deki yabancı tüccarlar için kârlı bir ticari ortam teşkil etmektedir. Bu doğrultuda Türk tüccarı, Cuma günlerinin, acil ihtiyaç temin eden işletmeler müstesna olmak kaydıyla tüm müesseseler için tatil olmasını arzu etmiştir.
- ❖ Türkiye topraklarında bulunan madenlerin, miktarının ve değerinin tespit edilmesi ve bu madenlerin işletme hakkının Türklere verilmesi istenilmiştir. Türkiye'de bolca bulunan zımpara madenini işleten tüccarlardan daha az miktarda vergi alınması, zımpara madeni üreten bir diğer ülke olan Yunanistan ile rekabette Türklerin öne geçebilmesi için talep edilmiştir.
- ❖ Kok kömürü, antrasit, kükürt ve diğer maden işletmelerinin devlet tarafından himaye edilerek, yabancı ülkelerdeki maden işletmeleri ile rekabet edebilecek hale getirilmesi. Lojistiğin temini için demiryollarının geliştirilmesi ve sürekli olarak çalıştırılması.

²¹¹ İktisad Esaslarımız, ss. 2-19.

- ❖ Ormanlar ve ormancılık konusunda Türk tüccarının istekleri çiftçiler ile aynı düzlemde. Ormanların korunması, ticari maksatlarla kullanılması ve savaşta zarar gören ormanların tadil edilmesi.
- ❖ Türk denizlerinde yalnız Türkiye bandıralı gemilerin ticaret yapması. Armatörlerin gemi satın alım işlemleri için uygun bankaların kurulması ve armatörlerin devletçe desteklenmesi. Tersane olarak kullanılabilecek alanların devletçe tespiti ve inşaat faaliyetlerine süratle başlanması. Belirli tonajların üzerinde üretim icra eden tersanelerin devletçe ödüllendirilmesi.
- ❖ Tesanüt anlayışı çerçevesinde denizcilik faaliyeti ile iştigal eden meslek gruplarının esnaf cemiyetleri altında teşkilatlandırılması. Deniz ticaretinin ihyası maksadıyla okulların açılması.

Genellikle bu noktaya kadar tüccarların, devletten arzu ve taleplerini özetlemek suretiyle kaleme aldık. Özellikle bir madde son derece dikkat çekicidir. Türk tüccarı, İzmir İktisat Kongresi metninde “*Ticareti Kolaylaştıracak Esaslar*” başlığı altında bir madde kaleme almışlardır. Türkiye ve Yunanistan’ın benzer coğrafyalarda bulunmaları hasebiyle ticari ürün portföylerinin de benzer olduğunu dile getirmişlerdir. Buradan hareketle iki ülkenin de benzer ürünler ürettiği vurgulanmıştır. Her iki ülke tarafından üretilen mamullerin hammaddelerin Yunanistan’a ihraç edilmesinin yasaklanması devletten talep edilmiştir.²¹² Yalnız bu talep doğrultusunda bile birkaç farklı çıkarımda bulunulabilir. Öncelikle Türkiye’nin Millî Mücadele’de Yunanistan ile birebir savaştığı göz önünde bulundurulmalıdır. Üstelik savaş henüz bitmiştir ve yaralar çok tazedir. Buna rağmen Türk tüccarı düşmanca bir tavır takınmak yerine, ticari rekabeti benimsemiştir ve bunun için Türkiye Devleti’nden himaye ve destek talep etmektedir. Farklı ve daha geniş perspektiften konuya bakılırsa; Türkler tarih boyunca fatih bir kültürün temsilcileri olmuştur. Fakat artık Türkler, ticaret sahasında fatih olmak istemektedirler. Dolayısıyla Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın İzmir İktisat Kongresi açılışında sarf ettiği şu cümleler son derece anlamlıdır: “*Yeni Türkiye Devleti İktisadî bir devlet olacaktır.*”²¹³ Türk tüccarının ifade ettiğimiz talebi ile Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın bu ifadesi aynı manayı ihtiva etmektedir. Buradan

²¹² İktisad Esaslarımız, s. 30.

²¹³“Gazi Paşa Kumandanın İzmir Kongresindeki Hitabesi”, **Akşam**, 19 Şubat 1923, s. 1.

hareketle devlet ve millet aklının aynı potada, yani iktisadî ilerleme ve yükselme noktasında birleştiği ifade olunabilir.

❖ Türk tüccarı inhisar/tekel usulünün yalnızca memlekete zarar verdiğini ve birçok siyasi entrikaya neden olduğunu belirterek, ilga edilmesini talep etmiştir.

❖ Ticaretin ve tüccar grubunun gelişip güçlenmesi maksadıyla kanun maddelerin değiştirilmesi ya da ıslah edilmesi.

❖ Ticaret odalarının kurulması ve bu kurumların siyasi baskıdan kurtarılarak kendi işlerinde teşkilatlanabilmesinin sağlanması.

❖ Türkiye Devleti'nin şebhenderliklerinin iktisadi amaçlar doğrultusunda malumat toplamak amacıyla kullanılması. Ticaret merkezi konumunda olan yabancı ülkelerin belli şehirlerinde Türk ticaret odalarının tesis edilmesi.

❖ Ticaretin ihyası için, lise ve yüksekokul düzeyinde okul düzeyinde iktisat mekteplerinin açılması. Çırak ve kalfa yetiştirmek amacıyla kurslar düzenlenmesi.

❖ Temettü vergisinin tüccar ve şirketlerin gelir düzeylerine göre düzenlenmesi.

❖ Lojistiğin her sahada geliştirilmesi ve bilhassa demiryolu inşasına önem verilmesi.

❖ Posta, telefon ve telgraf hizmetlerinin memleket sathına yayılması ve geliştirilmesi.²¹⁴

3. Sanayi Grubunun İktisadî Esasları

❖ Türkiye'de kâfi oranda üretilen emtianın ithaline mâni olmak maksadıyla ağır gümrük vergisi getirilmesi. Sanayi üretimi için elzem olan ve Türkiye'de bulunmayıp, ithal edilmesi iktiza eden ürünlerde gümrük vergisi muafiyetinin sağlanması.

❖ Teşvik-i Sanayi Kanunu²¹⁵ yeninden düzenlenmesi ve uygulamaya devam edilmesi. İşbu kanun aracılığı ile tanınan hakların yalnız Türk şirketlerine mahsus kılınması.

❖ Kadın ve erkek sivil ya da asker tüm yurttaşların yerli mamulat ve mensucat kullanmasının mecbur tutulması.

❖ Sanayinin finanse edilmesi için derhal bir sanayi bankasının kurulması.

²¹⁴ İktisad Esaslarımız, ss. 20-40.

²¹⁵ Tezimizin ikinci bölümünde incelemiş olduğumuz 1913 tarihli kanun.

❖ Sanayi kolunda her seviyede eğitim veren okulların ve çırak ve usta yetiştirecek kursların açılması.

❖ Memleketin her ilinde sanayi odalarının kurulması ve bu sanayi odalarının birbirleri ile irtibatlı olarak faaliyet göstermeleri.²¹⁶

4. İşçi Grubunun İktisadî Esasları

❖ Amele olarak tabir edilen kadın ve erkeklere artık işçi denilmesi.

❖ İşçiler arasında ziyadesiyle yaygın olan verem hastalığına karşı devlet eliyle hastane ve sanatoryumlar açılması.

❖ Genel ve yerel seçimlerde mesleki temsil usulünün uygulanması.

❖ Sendika hakkının tanınması.

❖ Tatil-i Eşgal Kanunu'nun yeniden uygulanması.

❖ Mesai saatlerinin bir saat dinlenme hakkı hariç tutularak sekiz saat ile sınırlandırılması. Bu uygulamanın maden işçileri için altı saat olarak kabul edilmesi.

❖ 12 Yaşından küçük çocukların çalıştırılmaması ya da en fazla dört saat çalıştırılması.

❖ Kadınlara doğum ve emzirme izinlerinin belirli periyotlarda düzenli olarak sağlanması.

❖ Haftada bir gün işçilere izin verilmesi.

❖ 1 Mayıs gününün İşçi Bayramı olarak kabulü.

❖ İşçilerin sağlık sigortalarının yapılması, sakatlanma ve sair hallerde hayatlarının emniyet altına alınması.

❖ Türkiye'de açılacak bütün işyerlerinde Türk işçisinin çalıştırılması.

❖ Serbest ticaretin tatbiki ve inhisar usulüne nihayet verilmesi.

❖ Türkiye'nin başlıca üretim kalemleri olan; tütün, pamuk, palamut, üzüm, incir, yün, tiftik, deri gibi mamullerin ham olarak ihracatının kati surette yasaklanması.

❖ Temettü vergisinin gelir esasına göre tanzim ve tatbikatı.

❖ Cemiyet teşkil hakkının sağlanması.²¹⁷

İzmir İktisat Kongresi'nde dört ayrı meslek grubunun yeni Türkiye Devleti'nden beklenti ve taleplerini mümkün mertebe özetlemek suretiyle tetkik ettik. Öncelikle, II. Meşrutiyet Dönemi'nden beri bahsedilen, Korporasyon ya da mesleki

²¹⁶ İktisad Esaslarımız, ss. 40-45.

²¹⁷ İktisad Esaslarımız, ss. 46-51.

temsil usulünün, tam mahiyetiyle yeni Türkiye Devleti'nde hayata geçirilmek maksadıyla ilk adımın bu Kongre aracılığı ile atıldığı ifade olunabilir. Henüz Lozan Anlaşması dahi imzalanmamışken, Türkiye Devleti en üst temsil ile işbu kongrede hazır bulunmuştur. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Mahmud Esad Bey²¹⁸ ve Kazım Karabekir Paşa ve Gündüz Aka, Kongre'de hazır bulunan en önemli devlet temsilcilerindendir. İzmir İktisat Kongresi bir anlamda devlet ve milletin buluşması olarak da tasvir edilebilir. Zira memleketteki her meslek grubu Kongre'de temsil edilmiştir. Üstelik bu bölümün ilerleyen kısımlarında da görüleceği üzere Kongre'de alınan kararlar yeni Türkiye Devleti'nin iktisadi işleyişi üzerinde çok büyük etkiye sahip olmuştur. İzmir İktisat Kongresi'nde meslek gruplarının esaslarına bakıldığında ferdi menfaatten ziyade Türk milletinin menfaatinin gözetildiği tesanüt fikrinin şiar edildiği görülmektedir. Bir başka ifade ile denilebilir ki II. Meşrutiyet Devri'nde temelleri atılan millî iktisat idraki gelişerek devam etmektedir.

İzmir İktisat Kongresi'nin devletin en üst mercilerinin katılımıyla gerçekleştirildiğini ifade etmiştik. Kongreye devlet ricalinin bakışı ve tepkilerini görmek maksadıyla, söz konusu isimlerin konuşmalarını inceleyeceğiz. Pek tabii olarak evvela, Türkiye Cumhuriyeti'nin banisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmalarını değerlendireceğiz. Gazi Paşa'nın konuşmaları hem tarihî ve iktisadî bir tetkik hem de Avrupalı Devletlere cevap niteliğindedir. Gazi Paşa öncelikle, kapitülasyonların nasıl ve ne amaçla verildiği ifade etmiştir. Uygulamanın Kanuni Sultan Süleyman Han zamanında ve ne amaçla başladığını ifade ettikten sonra Gazi Paşa, bir anlamda Avrupalı Devletlere cevap niteliğine haiz şu cümleleri kurmuştur:

*“Osmanlı Fatihleri, Hakanları, müstevlileri unsur-u aslî ile beraber sapanın önünde mağlup olup ricaate başladıktan sonra asıl felaketlerin büyüğü başladı. Atiyi şahane olarak ecnebilere bahşedilmiş olan ve memleket dahilindeki gayrimüslimlere verilen her şey, hukuk-u mukteseba telakki olundu. Fakat ecnebler bununla iktifa etmediler. Her gün bunu tevsî için çareler aradılar ve buldular.”*²¹⁹ *“Arkadaşlar, son tavsif ettiğim noktada artık Osmanlı Devleti hakikatte ve fiilen mahum-u istiklal bir hale getirilmişti. Bir devlet ki tebasına koyduğu vergiyi ecnebilere koyamaz. Bir devlet ki gümrükleri için rüsum muamelesi ve saire tanzimi hakkından men edilir, bir devlet ki ecnebler üzerinde hakk-ı kazasını tatbikten mahrumdur. O devlete müstakil denilemez.”*²²⁰

²¹⁸ Mahmud Esad Bozkurt.

²¹⁹ “Gazi Paşa Kumandanın İzmir Kongresindeki Hitabesi”, **Akşam**, 19 Şubat 1923, s.1.

²²⁰ “Gazi Paşa Kumandanın İzmir Kongresindeki Hitabesi”, **Akşam**, 19 Şubat 1923, s. 1.

Gazi Paşa bu cümleleri ile iktisadî imtiyazların Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü durumu açıklamıştır. Bu cümlelerin sarf edilmesinde zannederiz ki bir de cevap bulunmaktadır. Şöyle ki daha önce de belirttiğimiz üzere, İzmir İktisat Kongresi, Lozan Görüşmeleri'ne ara verildiği esnada toplanmıştır. Görüşmelere ara verilmesinin en önemli nedeni de Avrupalı Devletlerin kapitülasyonların devam ettirilmesi noktasındaki ısrarıdır.²²¹ İşte Gazi Mustafa Kemal Paşa konuşmalarıyla millete iktisadî istiklalin önemini anlatırken aynı zamanda İtilaf Devletleri'ne de açık bir mesaj göndermiştir. Gazi Paşa'nın şu ifadeleri Türkiye Devleti'nin hedeflerini açıkça ortaya koymaktadır:

“Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadî zaferler ile tetviç edilmezlerse semere, neticesi payidar olamaz. En kuvvetli ve parlak zaferlerimizi de tetviç eden semerat-ı nafiayı temin için hâkimiyet-i iktisadiyemizin temin ve tarsini lazımdır. Bu kadar feyizli, bu kadar kudretli olan yeni Hükümet'imizin düşmansız kalacağını farz etmek doğru değildir. Bunun için çok kundaklar yaparak münhadim etmeye çalışacak ve suikasta teşebbüs edecekler bulacaktır. Bütün bunlara karşı silahımız, iktisadiyatımızdaki kuvvet, rasanet ve muvaffakiyetimiz olacaktır.”²²²

Gazi Paşa son olarak, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin Millî Mücadele'deki önemine vurgu yapmışlar ve İzmir İktisat Kongresi'nin de iktisadi istiklal için tıpkı o kongreler derecesinde öneme haiz olduğunu ifade etmişlerdir.

Dönemin İktisat Vekili olan Mahmud Esad Bey, yeni Türkiye Devleti'nin iktisadi sisteminin kendine özgü olacağını ifade etmiştir.

“Yeni Türkiye iktisadiyatı mevcut sistem ve siyasetlerinin hiçbirinin aynı olamaz. Memleketimizin iktisadî imara ve ihtiyacına, iktisad tarihimizin ruhiyatına muvafık başlı başına bir iktisad siyaseti takip eylemek mecburiyetindedir. Biz iktisad tarihi mesleklerinde mevcut mekteplerden hiçbirine mensub değiliz. Ne (bırakınız geçsinler bırakınız yapsınlar) mektebine ne de sosyalist komünist, etatist veya himaye mekteplerinden değiliz. Bizim de yeni Türkiye'nin yeni iktisadî mânâsına göre yeni bir iktisad mektebimiz vardır. Bugü (Yeni Türkiye İktisat Mektebi) diyorum. Yukarıda zikrettiğim mekteplerden hiçbirine mensub olmamağla beraber memleketimizin ihtiyacına göre bunlardan istifade etmeyi de ihmal eylemeyeceğiz Yeni Türkiye muhtelif iktisad siyaseti edecektir. İktisadî teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüs-ü şahsî tarafından deruhte edilmelidir. Mesela büyük kredi müessesatını sanayi teşebbüsatını ilah devlet idare edecektir. Çünkü memleketimizin iktisadî vaziyeti bunu istilzam ediyor. Hülasa bazı hususatta iktisadiyatımız devletleştirme usulünü takib edecek bazı hususatta iktisadî teşebbüslerini şahsi teşebbüslere terk edecektir.”²²³

²²¹ Bkz. Seha Meray, ss. 1-15.

²²² “Gazi Paşa Kumandanın İzmir Kongresindeki Hitabesi”, **Akşam**, 19 Şubat 1923, s. 1.

²²³ **İktisad Esaslarımız**, s. 73.

Yeni Türk Devleti'nde iktisadi ilerleyiş için derhal tatbik olunması gereken altı madde sıralamıştır. “1. Meslek Teşkilatı. 2. Kredi Müessesatı. 3. Makine Devri. 4. İktisadî cidaline toplu çıkmak. 5. Kendi kendimize yetmek. 6. İstihsalimizi tezyid ve tanzim ithalat ve ihracatımız arasında tevazun husule getirmek.”²²⁴

Mahmud Esad Bey'in konuşmalarında yeni Türkiye Devleti'nin karma ekonomik sistemi benimseyeceği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Türk iktisadi hayatına II. Meşrutiyet ile dahil olan Korporatizm ve Solidarizm fikirlerinin etkisini halen güçlü bir biçimde devam ettirdiği görülmektedir.

İzmir İktisat Kongresi başkanlığına seçilen Kazım Karabekir Paşa Yeni Türkiye Devleti'nin iktisadına dair şu cümleleri kurmuştur.

“İktisad dediğimiz zaman şu üç maddeyi kendi milletimizin, kendi vatanımızın iktisadiyatı için temel buluyorum. Birincisi, insanlarımızı, hayvanlarımızı, istihsalatımızı hüsn-ü muhafaza etmeliyiz. Köylerin, evlerin, çeşmelerin, bataklıkların tesiratıyla sıhhatimizi muhafaza edemez, bin türlü hastalıklar içerisinde çırpınırsak, hayvanlarımızı veba-i bakari, şarbon gibi hastalıklar silip süpürür ise mahsullerimizi böcekler çürütür ise yapılan bütün iktisadi tedbirler, kanunlar hiçe müncer olur. İşte bunun için sarf edeceğimiz mesaiye yardım etmesini hükümetimizden talep ve temenni eylemeliyiz. Memleketimizi gezip bilen tabiplerimiz, baytarlarımız burada yaptığımız İktisat Kongresine müşabih kongreler yapmalıdırlar ki hıfzıssıhha iktisadın temelini korusun. İkinci mühim esas; istihsalatımızı çoğaltmak, şimendiferimizi, vapurlarımızı bilhassa yollarımızı yaparak taşraya sevk etmek, harice atıp memlekete para çekmektir. Burada onu temin edecek esasları tespit edeceğiz. Memleketimiz o kadar vasi ve feyizkardır ki Avrupa'nın bugün sahillerimize un yedirmesi değil, bilakis biz az zamanda her tarafa ihracat yapmaya kadiriz. Hatta ihracatı yalnız un olarak değil, makarna, bisküvit, peksimet gibi mamul bir halde yapacağız. Sanayimiz Avrupa'nın sanayiine rekabet edemese dahi hiç olmazsa milletimizi harice muhtaç etmez ve kendi elimizden çıkan mübarek eşyalara bürünerek iftihar ederiz. Bu zaferimiz de askeri zaferimizden daha büyük olur. Üçüncü mesele pek mühimdir... Bu muhterem bacılarımıza, hanımlarımıza tereddüp eder: sarfiyat ve istihlakı azaltmak...”²²⁵

Kazım Karabekir Paşa devam eden satırlarda tasarrufun önemine dikkat çekmiş ve bu noktada vazifenin fedakâr Türk kadınına düştüğünü ifade etmiştir. Karabekir Paşa konuşmalarına, iktisadî istiklali temin için her meslek grubuna inancının tam olduğunu ve elbirliği ile iktisadî istiklalin sağlanacağını belirterek son vermiştir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, Mahmud Esad Bey ve Kazım Karabekir Paşa'nın konuşma metinleri esasen iktisadî istiklali mevzu almakla birlikte, farklı noktalara değinmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişten o güne

²²⁴ İktisad Esaslarımız, s. 75.

²²⁵ İktisad Esaslarımız, ss. 78-79.

değin kısa ve öz siyasi ve iktisadî işleyişini ifade ve tenkit etmiştir. Bununla birlikte yurtiçine ve yurtdışına iktisadî istiklalden hiçbir surette vazgeçilmeyeceğini açıkça belirtmiştir. En önemli noktalardan biri de savaştan yeni çıkmış olan Türkiye Devleti'nin iktisat devleti olacağı mesajının kamuoyu ile paylaşılmış olmasıdır. Mahmud Esad Bey ise, yeni Türkiye Devleti'nin oluşturacağı iktisadî sistemiği konu edinmiş ve bu sistemin Türk'e özgü ve Türk'e göre şekilleneceğini söylemiştir. Kazım Karabekir Paşa ise, istihsalin yani üretimin önemine vurgu yapmıştır. Tasarruf meselesine de önemle değinmiştir. Böylece Türk tarihinin ilk iktisat kongresi olan İzmir İktisat Kongresi 4 Mart 1923 tarihinde son bulmuştur. Bu kongrenin önemini Atatürk Dönemi iktisat siyasetini detaylı biçimde incelerken daha açık görme imkânı bulacağız. Son olarak şuna da değinmek istiyoruz ki İzmir İktisat Kongresi'nde alınan ve tezimize eklediğimiz 12 maddelik karar, Misak-ı İktisadî olarak tanımlanmıştır. Bu noktada şüphesiz Misak-ı Millî'ye bir gönderme mevcuttur. Bir başka ifade ile Türk, siyasal, askeri ve hukuki istiklalinin nasıl canı pahasına müdafaa ettiyse iktisadî hürriyetini de aynı inançla müdafaa edecektir, denilmektedir.

Lozan Barış Görüşmeleri'nin kesintiye uğradığı zaman zarfında İngiltere ve Fransa askeri güç yoluyla Türkiye Devleti'ni hazırlamış oldukları antlaşmayı kabule zorlamak istemişlerdir. İngiltere Akdeniz'deki donanmasını arttırmış, Fransa Suriye'de bulunan ordusunu tahkim etmiştir. İtilaf Devletleri'nin tehditleri Türk tarafı üzerinde herhangi bir etki yaratmamıştır. İtilaf Devletleri Türkiye Devleti'nin bu kararlı tutumu üzerine, mart ayında bir araya gelerek görüşmelere yeniden başlanmasına ikna olmuştur. Yapılan ön müzakerelerin akabinde Lozan Görüşmeleri'nin ikinci devresi 23 Nisan 1923'te başlamıştır. 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Belli başlı birkaç mesele haricinde Türkiye'nin talepleri kabul görmüştür. Biz çalışmamızın konusu hasebiyle Lozan Barış Antlaşması'nın iktisadî hükümlerini irdelleyeceğiz. İktisadî anlamda en büyük problemler olan kapitülasyonlar kaldırılmış²²⁶ ve Deyun-u Umumiye İdaresi'nin Türkiye üzerindeki tahakkümüne nihayet verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan

²²⁶ Bkz. Lozan Sulh Muahedenamesi, Madde:28. **Türkiye ve Düvel-i İtilafiye Arasında Lozan Sulh Muahedenamesi Mukavelat ve Senedat 24 Temmuz 1923-1339**, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1923, s. 11.

kalan borçların ise, Türkiye Devleti'nin payına düşen miktar üzerinden ödenmesi kararı alınmıştır.²²⁷

Atatürk Dönemi iktisat politikalarına, menfi manada Lozan Barış Antlaşması'nın iki etkisinden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçlardır. Türkiye Devleti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçların yaklaşık olarak %75'ini üstlenmiştir ki bu rakam 85 Milyon Lira altına tekabül etmektedir.²²⁸ Doğal olarak taksit ödemeleri Türkiye Devleti'ni iktisaden zorlamaktadır. Üstelik, borç ödemelerine 1929 senesinde başlanmıştır. Taksit ödemelerinin 1929 senesinde başlayan ödemelerin *Büyük Buhran*'a denk gelmesi, Türkiye'nin iktisat siyaseti üzerinde önemli bir etki oluşturmuştur. Lozan Barış Antlaşması'nın iktisadî anlamda menfi kabul edilebilecek bir diğer noktası da gümrük vergileridir.²²⁹ Yapılan antlaşma gereği Türkiye, beş yıl süre ile ithalat ve ihracat kısıtlamalarını kaldırmıştır. Ek olarak, gümrük vergilerinin 1 Eylül 1916 tarihinde kabul edilen Spesifik Tarife hükümleri üzerinden belirlenmesi kararlaştırılmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti'nin 1916 senesinde çıkardığı bu kanun o dönemde çok büyük tepki görmüştür. Zira yabancı devletler bu uygulamadan ciddi anlamda zarar etmiştir. Bu uygulamanın Türkiye aleyhine olmasının nedeni ise, enflasyon oranlarının aşırı artması nedeniyle, spesifik vergi tarifesinin yıpranması ve Lozan Barış Antlaşması'nda artış katsayısının düşük tutulmasıdır.²³⁰ Ele aldığımız maddeler, Türkiye'nin iktisat sistemini olumsuz etkilemekle birlikte, iktisadî hürriyetten yoksun bırakacak bir güce sahip değildir. Zira vergi tarifelerindeki kısıtlamalar ve ithalat-ihracata yasaklama getirilememesi belli bir zaman zarfı için geçerli olan uygulamalardır. Türk milleti Lozan Barış Antlaşması ile siyasi, hukuki, kültürel, ekonomik sahalarda istiklalini uluslararası kabul ile kazanmıştır.

²²⁷ Abula Mardonoviç Şamsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, Çev. Ataol Behramoğlu, 2. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, ss. 334-339.

²²⁸ Bkz. Madde: 46-47. **Türkiye ve Düvel-i İtilafîye Arasında Lozan Sulh Muahednamesi Mukavele ve Senedat 24 Temmuz 1923-1339**, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1923, ss. 16-17.

²²⁹ “*İşbu Mukavelenamenin mevkii mer'iyete vaz'ını müteakip diğer Düveli âkide arazisinden neşet ve yürüt eden mahsulâtı tabiiyeye veya mamueleye, Türkiyeye hini ithallerinde, tatbik olunacak tarifeler 1 Eylül 1916 tarihinde mevkii mer'iyete konulan Osmanlı sıklleti eşya tarifeleri olacaktır.*” **Düstur**, Teritp:3, Cilt:5, s. 182.; Uygulamanın detayları için, belirtilen noktadaki devam eden maddelere bakınız.

²³⁰ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, 9. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, (1908-2002), ss. 40-44.

Lozan Barış Antlaşması'nın Türkiye için iktisadî manada görece olumsuz yönlerine kısaca değindikten sonra, Yusuf Hikmet²³¹ tarafından Sevr Antlaşması²³² ile ilgili olarak, 1920 senesinde kaleme alınmış olan kitapçıktan bir alıntı yapmayı münasip buluyoruz. Maksudımız, Türk milletinin istiklale olan inancını en karanlık anlarda dahi bir lahza kaybetmediğini göstermektir. *“Fakat Türk milleti esareti kabul etmeyecektir. Çünkü hür ve müstakil olan adam kendi rızasıyla kulluğa bahusus garp kapitalizminin kulu olmağa razı olamaz. Bu sebepten Anadolu ve Türk milleti istiklalini müdafaa edecek ve galebe çalacaktır. Çünkü Hakk onun tarafındadır.”*²³³ Görüldüğü üzere Yusuf Hikmet, Sevr Antlaşması'nı bir tür “kulluk” olarak nitelemiştir. Özellikle kapitalizm vurgusu, Sevr'in iktisadi hükümlerine yönelik bir göndermedir. Buradan hareketle ifade etmek istiyoruz ki Sevr Antlaşması hükümlerinin ağırlığı düşünüldüğünde, Lozan Antlaşması'nın iktisadi hükümlerinde ele aldığımız iki maddenin herhangi bir ehemmiyeti olduğu söylenemez.

3.1.2. Türk Bankaları – I (Türkiye İş Bankası, Türkiye Sınai ve Maadin Bankası, Ziraat Bankası, Emlâk ve Eytam Bankası)

Atatürk Dönemi iktisat siyasetinin şekillenmesinde İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararların büyük bir öneme sahip olduğunu daha önce de ifade etmiştik. Bu doğrultuda atılan ilk adım Türkiye İş Bankası'nın kurulmasıdır. Türkiye İş Bankası, bizatihi Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle ve Millî Mücadele zaferine atfen 26 Ağustos 1924 tarihinde kurulmuştur. Bankanın genel müdürlüğüne, o dönem İmar Vekili olan Celal Bey²³⁴, yönetim kurulu başkanlığına ise, Siirt mebusu olan Mahmud Bey²³⁵ getirilmiştir.²³⁶ Banka'nın kuruluş sermayesi Gazi Paşa tarafından taahhüt edilmiş ve bunula birlikte ilk sermaye olan iki yüz elli bin Türk Lirası Gazi Paşa

²³¹ Bkz. Yusuf Hikmet Bayur.

²³² Sevr Antlaşması'nın iktisadi hükümleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Çağdaş Cansın Korkmaz, ss. 208-241.

²³³ Yusuf Hikmet, **Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi**, Ankara Vilayet Matbaası, 1336, s. 48.

²³⁴ Bkz. Celal Bayar.

²³⁵ Bkz. Mahmud Soydan.

²³⁶ Korkut Boratav, 1908-2002, s. 41.

tarafından ödenmiştir.²³⁷ Türkiye İş Bankası'nın amaçları banka nizamnamesinde şu şekilde açıklanmıştır:

*“Madde 2 – Şirketin maksad-i teşkili evvela alelumum banka muamelatını, saniyen kaffe-i teşebbüsat-ı ziraiye, sinai ve madeniye-i ve umur-u naftayı, salisen her türlü eşya ve levazımı istihlas, imal veya tedariki ve alelumum inşaat deruhte ve ifası ve bu hususat için şirketler tesisi, rabien bilumum mamulat-ı ticariyenin icrası gibi hususatı gerek kendi nam ve hesabına ve gerek yerli ve ecnebi müessesat ile müştereken veyahut bilve kale müessesat-ı mezkûre nam ve hesabına deruhte ve icra etmekten ibarettir. İşbu hususat tahdidi olmayıp tadadidir.”*²³⁸

Türkiye İş Bankası kurulduktan kısa bir süre sonra devlet desteğinin de vermiş olduğu güç ile sermayesini 1926 senesinde, iki milyon Türk Lirası'na çıkartmıştır. 1927 Yılında ise, İttihat ve Terakki Fırkası'nın millî iktisat siyaseti doğrultusunda kurmuş olduğu İtibar-ı Millî Bankası tüm mevduatıyla Türkiye İş Bankası'na katılmış, böylece bankanın sermayesi dört milyon Türk Lirası seviyesine yükselmiştir. Türkiye İş Bankası'nın nizamnamesinden de görüleceği üzere bankanın faaliyet alanı son derece geniş tutulmuştur. Banka bu doğrultuda Atatürk Döneminde birçok fabrika ve sanayi işletmesinin kurulmasına doğrudan iştirak veya nakdi destek yoluyla katkı sağlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kalkınma planının iktisadî yükü Türkiye Cumhuriyeti İş Bankası tarafından üstlenilmiştir.²³⁹

Türkiye İş Bankası'nın önemi elbette saydığımız bu hadiseler ile sınırlı değildir. Türkiye İş Bankası aynı zamanda Türk'ün iktisadî hayatta varlık göstermesi anlamına gelmektedir. Ahmet İhsan'ın *Servet-i Fünun*'da kaleme aldığı “Türkiye İş Bankası” isimli yazısı Türkiye İş Bankası'nın gerçek önemini ortaya koymaktadır.

“Yirmi, otuz sene evvelini idrak etmiş olanlar İstanbul'daki bankalarda gördüklerini pek âlâ tahattür ederler. O zamanın en yüksek bankalarından bir tanesi bir gün bana: Türklere mühürsüz para veremeyiz; Türk imzasını kabul etmeyiz! Demişti. Ve bunu bizlere söyleyenler İstanbul'un tatlı su Frenkleri yahud bir Rum veya Ermeni idi. O bankalarda Türklerden kimse olmadığı gibi İstanbul'un mali, sarrafi, tüccarı ve sinai hayatında Türk ismi duyulmaz idi. İşte bu iktisadî yokluk devrinden kalan çorak Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni Türkiye doğup (İş Bankası) kurulduğu zaman o müessesenin başına geçenler evvela memur bulmak zorluğu karşısında kaldılar ve azim ile, iman ile, fennî düşünce ile memurları yetiştirdiler. Bugün iftiharla diyorum ki Türkiye İş Bankası Türkiye bankacılık ve maliyeciliğinin kıymetli bir fidan bahçesi olmuştur. O bahçe yetiştiriyor, oradan alınan fidanlar, Türk kredi müessesemizin bütün Türkiye şehirlerinde yavaş yavaş açtığı şubelerini idare eyliyor; Türk sermayesi artıyor, kazanıyor; bu inkişaf sayesinde Türkler banka hayatında

²³⁷ Öztin Akgüç, **100 Soruda Türkiye'de Bankacılık**, 3. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1992, ss. 22-23.

²³⁸ **Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasisi**, Ankara, 1926, s. 4.

²³⁹ Akgüç, ss. 23-24.

mevki sahibi oluyor. Yirmi sene evvel Avrupa kredi müesseselerinde Türk imzasını kimse görmemişti. Türkiye İş Bankası'nın sade Avrupa'da değil, Amerika'da bile hasıl eylediği rabitaları, Türk müessesesinin kredisini Türk imzasıyla oralara götürdü ve tanıttı... Memleketi en müthiş felaketten kurtarıldıktan sonra ona medeniyet dünyasında muhterem bir mevki vermek için tarihin parlak inkılabını temin eden büyük Gazi, inkılabı yaşatmak hususunda iktisadî yükseltmemiz lazım olduğunu dahi bizlere işaret ediyorlardı. İktisadî itilânın mühim temel taşından birisi millî sermayeli bankalar idi. Banka, fabrika, sınai ve ticaret müesseseleri hakkında Alman muktesadlarından birisinin çok güzel bir düsturu vardı: (Kurulacak veya kurulmuş iktisadî müessesenin iktisadî sermayesini terazinin bir gözüne koymalı ve o sermaye ağırlığında iktidar-ı vukufa malik bir müdiri dahi terazinin diğer gözüne oturtmalıdır. Terazi doğru durursa müessese yürür) ... Muktesadın bu düsturunu Gazi Hazretleri tatbik buyurdular; İş Bankası'na Mahmud Celal Bey Efendi gibi bir müdür-ü umumi seçtiler, İş Bankası'nın sermaye ve müdüriyet kuvveti yani nakit kuvveti ile müdürün irfan ve zekâ kuvveti mütevazın oldu; bu sayede dört senede şahidi olduğumuz fevkalade inkişaf temin olundu. ”²⁴⁰

İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlardan biri de özellikle sanayi sektörünün desteklenmesine yönelik bir banka kurulmasıdır. Türkiye Sınai ve Maadin Bankası bu hedefler doğrultusunda, 19 Nisan 1925'te kurulmuştur.²⁴¹ Bankanın kuruluş amaçları 23 Nisan 1925 tarihli *Resmi Ceride*'de açıklanmıştır.

“Madde 1 – Müessesat-ı sınaiye tesisine hizmet ve buna müteferri bilcümle muamelâtı ticariye ve itibariyyeyi icra eylemek üzere «Türkiye Sınai ve Maadin Bankası» namıyla bir banka teşkil edilmiştir.

Madde 2 – Türkiye Sınai ve Maadin Bankası atıyüzzikir muamelat ile iştigal eder.

A – Bankaya devredilmiş olan müessesat-ı sanaiyeyi teşekkül edecek şirketlere devredinceye kadar bizzat idare etmek.

B – İştirak suretiyle tesisat-ı sanayide bulunmak ve işletmek.

C – Bizzat veya iştirak suretiyle maden imtiyazı almak ve biliştirak maden işletmek.

D – Türk sanayi ve maden ashabına ve maden mültezim amillerine ikrazatta bulunmak.

H- Maksat teşekkülüne muvafık olmak üzere her türlü banka muamelatı yapmak. ”²⁴²

Türkiye Sınai ve Maadin Bankası yeni kurulacak olan işletmelere kredi tahsis etmenin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma bir takım sanayi teşekküllerinin de işletmesini bir süre için devralmıştır. Bunlar, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Defterdar Yünlü Dokuma Fabrikası, Hereke Yünlü ve İpekli Dokuma Fabrikası ve Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası'dır. Saydığımız işletmeler haricinde mezkûr banka 17 farklı sanayi kuruluşunun da işletmesini üstlenmiştir. Fakat tecrübesizlik ve

²⁴⁰ Ahmet İhsan, “Türkiye İş Bankası”, **Servet-i Fünûn**, Cilt:64, Sayı: 1675, İstanbul, 1928, ss. 290-291.

²⁴¹ Akgüç, s. 24.

²⁴² “Türkiye Sınai ve Maadin Bankası Kanunu”, **Resmi Ceride**, 23 Nisan 1925.

yetersiz finansman nedeniyle banka kuruluş amaçlarını vasıl olamamıştır. Bankanın bünyesindeki tesisler 1932 senesinde Devlet Sanayi Ofisi'ne; yine aynı yıl bu bankanın kredilendirme işlemlerini gerçekleştirmesi amacıyla kurulan Türkiye Sanayi ve Kredi bankasına devredilmiştir.²⁴³

Atatürk Dönemi'nde millî iktisadın hayata geçirilmesi maksadıyla tesis edilen bir diğer banka da Emlâk ve Eytam Bankası'dır. Banka 22 Mayıs 1926 tarihinde kurulmuştur.²⁴⁴ Bankanın amaçları, 3 Haziran 1926 tarihinde *Resmi Ceride*'de yayınlanan "*Emlâk ve Eytam Bankası Kanunu*" ile açıklanmıştır.

"Birinci Madde – Her biri ellişer lira itibarı kıymetinde dört yüz bin sehine münkasem yirmi milyon Türk Lirası sermaye ile berveçhi ati hukuk ve imtiyazatı bir Emlâk ve Eytam Bankası Türk Anonim Şirketi teşkili için Hükümet'e mezuniyet verilmiştir. Şirketin müddeti doksan dokuz senedir. Merkez-i idaresi Ankara şehridir.

İkinci Madde – Bankanın maksad-ı teşekkülü bina ve bina üzerine inşaa olunacak arazi sahiplerine ikrazatta bulunmaktadır."²⁴⁵

Türkiye Cumhuriyeti'nin bir dizi savaştan yeni çıkmış ve şehirlerinin bu savaşlar dolayısıyla büyük zararlar gördüğü düşünüldüğünde, bankanın ülkenin yeniden imarı için kurulduğu söylenebilir. Banka ipotek teminatı suretiyle uzun vadeli krediler vererek imar faaliyetlerine önemli bir katkı sunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını Emlâk ve Eytam Bankası'nda da görmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nda yetimlerin muhafazası maksadıyla teşkil edilen "*Eytam Sandıkları*" bu bankaya devredilmiş ve bu vazifeyi Emlâk ve Eytam Bankası üstlenmiştir.²⁴⁶

Bankacılık alanında yapılan bir diğer önemli hamle de Osmanlı İmparatorluğu bakiyesi olan Ziraat Bankası'nın esaslarının yeniden tanzim edilmesi olmuştur. Banka kuruluş prensipleri itibarıyla aslında, çiftçilerin uygun faizle ve uzun vadeli taksitlerle sübvansede edilmesini sağlamaktadır. İttihat ve Terakki Fırkası'nın millî iktisat siyaseti doğrultusunda önemli vazifeler ifa etmiştir. Atatürk Dönemi'nde bankanın yapısı tam anlamıyla değiştirilmiştir. Ziraat Bankası yalnızca bir banka olmaktan çıkartılarak,

²⁴³ Akgüç, s. 25.

²⁴⁴ Derya Bozoklu, "Atatürk Döneminde Bankacılık Sistemine ve Gelişimine Genel Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:19, Sayı: 55, Ankara, 2003, ss. 285-286.

²⁴⁵ "Emlâk ve Eytam Bankası Kanunu", **Resmi Ceride**, 3 Haziran 1926.

²⁴⁶ Bozoklu, ss. 286.

iştirakler edinebilecek bir anonim şirkete dönüştürülmüştür. Banka iştiraklerin yanı sıra tarım kredi kooperatiflerinin oluşumuna da yardımcı olmuştur.²⁴⁷

Atatürk Dönemi iktisat siyasetinin 1. Devresi olarak adlandırdığımız 1923-1929 yılları arasında kurulan bankalar bunlardır. 1930 ila 1938 yılları arasında devletçi iktisat siyaseti doğrultusunda kurulan bankaları bir sonraki bölümde değerlendireceğiz. Ele aldığımız bankalar ve amaçlarına dair genel bir değerlendirme yapıldığında, şu husus ifade olunabilir ki amaç millî bir burjuvazi sınıfı yaratmaktır. Bu doğrultuda, her meslek grubu için banka kurulmuş ya da mevcut banka düzenlenmiştir.

3.1.3. Aşar Vergisi'nin İlgası

Millî ve halkçı iktisat politikası doğrultusunda atılan adımlardan biri de 1925 senesinde Aşar Vergisi'nin kaldırılmasıdır. Aşar'ın kaldırılması fikri esasen, Cumhuriyet öncesine dayanmaktadır. İttihat ve Terakki Fırkası'nın ve o dönemin millî iktisat yanlısı teorisyenlerin önemle üzerinde durduğu konulardan biri de Aşar Vergisi'nin kaldırılması ya da azaltılması hususudur. Zira çiftçiler verginin ağırlığı altında ezilmektedir. Aşar Vergisi ile ilgili sorunlardan biri de vergilerin mültezimler tarafından tahsil edilmesidir. Vergilerin mültezim tarafından toplanması hem devlete hem de millete zarar vermekteydi. Zira mültezimler bu uygulama ile ciddi kazançlar elde ediyordu. Aşar Vergisi'nin ilgası konusu uzmanlar tarafından farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Tüm yorumlarda ortak ifade olarak devletin bu verginin ilgasıyla ciddi oranda bir gelir kaybı yaşadığıdır. Korkut Boratav, Aşar'ın kaldırılmasının akabinde getirilen dolaylı vergilerin, kentli tüketici çevrelere dönük olduğunu ifade etmektedir. Buradan hareketle şu yoruma ulaşmak kabildir; Türkiye Cumhuriyeti'nin o tarihlerde ekseriyetinin kırsal nüfus olduğu düşünülürse, kırsal kesim üzerindeki vergi yükü azaltılmış ve getirilen dolaylı vergiler kentli nüfusa yüklenmiştir.²⁴⁸ Vergide adil dağılımın sağlanması noktasındaki katkı dolayısıyla bu hamle, halkçı olarak nitelendirilebilir. Murat Koraltürk konuya daha farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Aşar'ın ilgası ile devlet ciddi bir gelir kaybına uğramış, ikame edilen vergiler Aşar'ın

²⁴⁷ Afet İnan, **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, ss. 405-406.

²⁴⁸ Boratav, 1908-2002, ss. 53-55.

kaldırılması ile ortaya çıkan boşluğu dolduramamıştır. Koraltürk, Aşar'ın ilgasını bir tür vefa örneği olarak yorumlamıştır. Şöyle ki Millî Mücadele'nin iktisadi ağırlığı Türk çiftçisinin omuzlarında idi. Türkiye Cumhuriyeti de bunun bir karşılığı olarak Aşar Vergisi'ni kaldırmıştır.²⁴⁹ Biz de konuya farklı bir açıdan bakmak istiyoruz, çalışmanın ilk bölümünde iltizam usulü ve mültezimlerin Osmanlı İmparatorluğu içinde yarattığı sorunları ifade etmiştik. Korkut Boratav, mültezimlerin bir tür ilkel ticaret burjuvazisi mi yoksa yarı feodal bir unsur mu olduğu tartışmasına girmemiştir.²⁵⁰ Mültezim usulünün nasıl tasvir edileceği hususuna değinmemekle birlikte, kanaatimiz; Aşar'ın ilgasının devletin merkezi otoritesini güçlendirdiği yönündedir. Zira Türkiye Cumhuriyeti Lozan Antlaşması'nın iktisadi kısıtları ile zaten ekonomik açıdan zorlanmaktaydı. Üstelik 1929 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçlar ödenmeye başlanacaktı. Tüm bu iktisadî kısıtlara rağmen Türkiye Cumhuriyeti Aşar vergisini kaldırarak, hem çiftçiden yana bir tavır takınmış, hem de mültezimlere karşı merkezi otoritesini güçlendirmiştir. Ulus devlet mantığının merkezi otorite ile kaim olduğu düşünüldüğünde Aşar'ın ilgasının iktisadî zararları görmezden gelinebilir.

3.1.4. Teşvik-i Sanayi Kanunu

Türk milletinin iktisadi kalkınması maksadıyla gerçekleştirilen hamlelerden biri de 28 Mayıs 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur. Kanuna dair detaylara geçmeden önce önemle belirtmek isteriz ki 1913 senesinde yayınlanan Teşvik-i Sanayii Kanun-u Muvakkatı o tarihe kadar hâlen yürürlüktedir. Atatürk Dönemi iktisat siyasasına yön veren İzmir İktisat Kongresi'nde sanayinin teşvik edilmesi Türk tüccar ve sanayicilerinin ortak talebi olmuştur. Bu doğrultuda Hükümet, 28 Mayıs 1927 tarihinde yürürlükte olan sanayi teşviki kanunu düzenlemiş ve yenilemiştir. Yeni kanuna yalnızca sanayici ve tüccar gruplara verilen iktisadî teşvik ve imtiyaz nazarıyla bakmak eksik bir değerlendirme olacaktır. Zira Atatürk Dönemi iktisat siyaseti bütüncül bir yaklaşımla incelenebilir. Sanayici ve tüccar kesimlerine kanun yoluyla sağlanan kolaylıklar, aynı zamanda özellikle demiryolu inşa etmek suretiyle lojistik

²⁴⁹Murat Koraltürk, "Türkiye Ekonomisi (1923-1960), **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:17, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1024-1025.

²⁵⁰ Boratav, 1908-2002, s. 53.

açından desteklenmiştir. Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kabulünün ertesi günü yayınlanan, Cumhuriyet gazetesinin manşeti son derece anlamlıdır. “Ankara-Kayseri Demiryolu, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin fen ve umran sahasında kazandığı Dumlupınar zaferidir.”²⁵¹ Bununla birlikte kurulan bankalara da muhakkak değinmek gerekir. Tek kanatlı kuşun uçamayacağının bilincinde olan Türkiye Cumhuriyeti, millî burjuvazinin oluşturulması için Türk tüccarı ve sanayicisine kanat olmuştur.²⁵²

Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu detaylarıyla görebilmek maksadıyla, 15 Haziran 1927 tarihinde *Resmi Ceride*'de yayınlanmış olan kanun metnini inceleyeceğiz. Kanunun birinci ve ikinci fasıllarında, imtiyaz, muavenet ve muafiyetlerden kimlerin yararlanabileceği belirtilmiştir. Sınıflandırma prensibi işletmelerdeki makinelerin beygir gücü, sermaye değerleri ve istihdam ettikleri kişi üzerinden gerçekleştirilmiştir. 4. ve 5. Fasıllarda ise, ruhsat işlemleri ve imtiyazlardan hangi üretici gruplarının ne surette yararlanabileceği anlatılmıştır. Diğer Fasıllar olan, 6, 7 ve 8. Fasıllarda ise, kanundan yararlanabilecek olan işletmelerin mecburiyetler ve kurallara uyulmadığı taktirde verilecek cezalar işlenmiştir. Biz kanun metnindeki hukukî prosedür ve detayları doğrudan çalışmaya aktarmayı tercih etmediğimizden dolayı öneme haiz gördüğümüz maddeleri ele alacağız.

“Teşvik-i Sanayi Kanunu
(28 Mayıs 1927)
Kanun Numarası: 1055

*Üçüncü Fasil
Müsaade ve Muafiyetler*

Madde 4 – Sınai müesseselerin ve müstemilatının tesis, inşa ve tevsiyelerine ve kuvve-i muharrike istihsal ve nakline ve bu müesseseleri en yakın müsaid demiryolu, şosa, liman veya sahile rabıt için lüzumu olan her nevi nakliye ve tehmil ve tahliye vesait ve tesisatına muktezi arazi, belediye hudutları haricinde başka bir yere tahsis edilmemiş arazi-i milliden olduğu ve bu mahallerin müessese ve teferruatı için en münasip şeraiti haiz mahaller bulunduğu Ticaret Vekaleti'nce tasdik edildiği takdirde ceman on hektara kadar Vekiller Heyeti kararıyla müessese namına meccanen tefviz olunur. Bu arazi eşhasa ait olup sahiplerinden bilrıza alındığı taktirde istimlak kanununa tevfikan istimlakî caizdir.

Madde 5 – Sınai müesseselerin ve müstemilatının tesis, inşa ve tevsiyelerine muktezi olup belediye hudutları dahilinde bulunan ve devlete ait ve başak bir yerde tahsis edilmemiş olan arazi, arsa ve mebani taktir olunacak bedelleri on senede ödenmek üzere İcra Vekilleri Heyeti kararıyla müessese namına devir ve ferağ olunabilir.

²⁵¹“Ankara-Kayseri Demiryolu, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin fen ve umran sahasında kazandığı Dumlupınar zaferidir.”, **Cumhuriyet**, 29 Mayıs 1927, s. 1.

²⁵² İstiklâl Yaşar Vural, “Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:20, Kütahya, 2008, ss. 89-90.

Madde 6 – Sınai müesseselerin mebnî ve tesisatı veya bu müesseselerle devlet şebekesi arasında bîlarişum hususî telefon ve telgraf hututu inşasına müsaade olunabilir. Gerek bu hutut ve gerek müessesenin kuvve-i muharrikesini nakleden hatlar için umumi yolların kenarları ile devlete ait arazide meccanen ve sahipli arazide sahiplerine Ticaret Vekâletince takdir olunacak muhik bir tazminat itası suretiyle direk rekz olunması ve bunların icap ettikçe tamirleri caizdir.

Madde 7 – Sınai müesseselerle bunların bulundukları arazi ve bu arazi dahilindeki kaffe-i müştemilatı (amele ve müstahdemin sıhhi ve içtimai ihtiyaçlarına mahsus mebanî dahil) ve dördüncü maddede mezkûr her nevi tesisatı aşağıda yazılı vergi ve resimden muaftır.

A – Müskakkafat Vergisi'nden,

B – Arazi Vergisi'nden,

C – Kazanç Vergisi'nden,

D – Bu vergilerin idare-i hususiye ve belediyelere ait küsurat-ı munzamasından,

E – Maktu Zam Vergisi'nden,

V – Belediyeler ait inşaat, buhar kazanları, motorlar ve inbiklerin ruhsatiye resimlerinden,

Madde – 8 Sınai müessese vücuda getirmek maksadiyle müteşekkîl şirketlerin hisse senedat ve tahvilatı damga resminden muaftır.

Madde – 9 Sınai müesseselere ait olup, memleket dâhilinde bulunmayan veya kâfi miktarda istihsal veya imal edilemeyen aşağıda yazılı mevad gümrük ve duhuliye resimlerinden muaftır.

A – Bu müesseselerle müştemilatının tesis, inşa ve tevsiyelerine muktazi her nevi inşaat malzemesi,

B – Bu müesseselerin imalatına ve mamulâtının zurufuna muktazi mevad-ı iptidaiye,

C – Bu müesseseler için lüzumu olan her nevi makine, alet ve bunların yedek ve tecdit parçaları

D – Bu müesseselere ait olarak vücuda getirilecek nakileye, tahmil ve tahliye ve kuvvayı muharrike istihsal ve nakil tesisatına muktazi bilcümle malzeme (inşaat malzemesi dahil) ve vesaiti muharrika ve müteharrike.

Madde 10 – Sınai müesseselerle müştemilatının tesis, inşa ve tevsilerine ve dördüncü maddede mezkûr tesisatına muktazi her nevi inşaat malzemesi ve makine ve alet Türkiye dahilindeki şimendifer ve vapurlarda cari tarifelerden yüzde otuz tenzilat ile nakil ve bu tenzilattan istifade ettirilemeyen müesseselere aynı miktarda prim ita olunur.

Sınai müesseselerin mevad-ı iptidaiye ve mamule nakliyatı hakkında da İcra Vekilleri Heyeti kararıyla hususî tenzilatlı tarifeler tatbik edilebilir ve bu takdirde tatbiki kabul edilen tenzilatlı, tarifelerden istifade ettirileni iyen müesseselere tenzilat miktarınca prim itası mecburi olur.

Madde 11 – Sınai müesseselere Ticaret Vekâleti'nin teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti kararıyla bir sene zarfındaki mevad-ı mamuleler; kıymetinin yüzde onuna kadar prim ita olunabilir.

Madde 12 – Sınai — Sınai müesseselere lüzum olan tuz, ispiro ve mevad-ı infilakiyeyi Ticaret Vekâleti'nin teklifi üzerine cari fiyatlardan tenzilat icrasıyla sattırmağa veya buna mukabil pirim itasına İcra Vekilleri Heyeti mezundur.

Madde 13 – Hükümet idare-i hususiye ve belediyeler ve bunlara ait müessesat ile imtiyazlı şirketler ve bu kanundan istifade eden müesseseler ihtiyaçlarına göre alacakları her nevi mevaddan memleket dahilinde kâfi miktarda istihsal veya imal olup da mümessillerinin gördükleri işi görebileceği fennen. mütehakkik bulunanları hariçten gelenlerden yüzde on pahalı dahi olsa tercihen dahilden tedarik ve mübayaya mecburdurlar.

Altıncı Fesıl

Ruhsatnâme Sahiplerinin Mecburiyetleri

Madde 28 – Bu kanunda yazılı müsaade ve muafiyetlerden kısmen veya tamamen istifade eden sınai müesseselerin yalnız müdür ve muhasebecileri ecnebi olabilir. Bundan maada bilumum memurin ve müstahdemin ve amelenin Türk olması meşruttur. Ancak müessesenin işlemesine muktazi olup, dahilde bulunamayan mütehassıs memur ve ameleler oldukları vekâletin müsaadesi ve yerlerine Türk yetiştirilmesi şartıyla mahdud miktar ve müddetlerle ecnebi olarak; istihdam olunabilirler. Maden ocakları bu hususta Maadin Kanunu ahkâmına tabidirler.

Madde 29 – Sınai müesseseler için gümrük ve duhuliye rüsumundan muaf olarak geçirilen mevadın ait olduğu müesseseye sevk ve ithali ve müessesenin tesisinden matlup ve muntazır olan maksada göre sarf ve istimali mecburidir. Bu kabil mevad mahalli maliye memurlarına tahriren bildirilmedikçe müessese haricinde depo edilemeyeceği gibi bilcümle rüsumu tediye edilmedikçe gerek aynen gerek muafiyetin kabulünü müstelzim mamulattan gayri bir hale ifrağın sınai müessese haricine çıkarılamaz ve satılamaz.

Sekizinci Fasl

Müteferrik Mevad

Madde 42 – Bu kanunun neşrinden evvel muafiyet ruhsatnamesi kalmış bulunan bilumum müesseseler 1 kânunuevvel 1329 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatinin hitamı müddetine kadar eski müsaade ve muafiyetlerden istifadeye devam edebilirler. Bunlardan 1927 şenal maliyesi nihayetine kadar müracaat edenler sınıflarına göre ve bu kanun ahkâmına tevfikân yeniden muafiyet ruhsatnamesi almak hakkını haizdirler.”²⁵³

Türkiye Cumhuriyeti’nde sınai ve ticari kalkınma amacıyla çıkartılan işbu kanun, genel hükümleri itibariyle 1913 senesinde çıkartılan Teşvik-i Sanayi kanunu ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Her iki kanunun da milliyetçi bir içeriğe sahiptir. Daha pahalıya da mâl olsa, yerli ürün tercih edilecek ve işletmelerde Türk işçi çalıştırılacaktır. Yabancı personel çalıştırılmasına ise, yalnızca Türk işçileri yetiştirmesi koşulu ile izin verilmiştir. Atatürk Dönemi iktisat politikalarının I. Devresi değerlendirilirken liberal ya da karma ekonomi tabirleri kullanılmaktadır. Esasen her iki tabir de bu dönem için tam anlamıyla uygun düşmemektedir. Zira Mahmut Esat Bey’in İzmir İktisat Kongresi’nde ifade ettikleri gibi bu dönem devletçi ya da Liberal iktisat ile tam manasıyla açıklanamaz. Söz konusu olan iktisat politikaları Avrupa ya da Amerika menşei iktisatçılar tarafından üretilmiştir. Oysa Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu’ndan devraldığı kültürel, siyasi, askeri ve ekonomik miras ile kurulan bir Türk Devleti’dir. Dolayısıyla devrin iktisat siyasası da Türk’e göre şekillenmiştir. Devlet, millî burjuvazi yaratmak, bir an evvel kalkınmak ve iktisadî istiklalini muhafaza etmek istemektedir. Bu noktada bir süreklilik söz konusudur. II. Meşrutiyet Dönemi gözetilen ekonomi politikası da Atatürk Dönemi

²⁵³ “Teşvik-i Sanayi Kanunu”, **Resmî Ceride**, 15 Haziran 1927.

iktisat siyaseti de millî iktisat doktrini üzerine ikame edilmiştir. Amaç ve yöntem son derece benzerdir. 1913 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan kişilerin 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan da yararlanabilecek olmaları söz konusu olan devamlılığı kanıtlar niteliktedir. Bu devamlılığın sayısal karşılığını ve başarı oranlarını göstermek maksadıyla Türkiye Cumhuriyeti iktisat tarihi üzerine en kapsamlı çalışmalardan biri olan Yahya Tezel'in "*Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)*" isimli eserinden bir alıntı yapmayı uygun buluyoruz. "*Gerçekten de Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan kuruluşların sayısı 1928'de 1261'e, 1929'da 1589'a 1930'da 1857'ye yükseldi. Yeni kurulup kanundan yararlanmaya başlayan şirketlerin sayısı 1927'de 140, 1928'de 157, 1929'da 118 ve 1930'da 106 oldu.*"²⁵⁴ Tezel'den aktarmış olduğumuz sayılar bize, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan iktisadi mirası ve 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun muvaffakiyetini göstermektedir.

3.1.5. Kabotaj Kanunu

Atatürk Dönemi İktisat siyaseti incelenirken, görüyoruz ki her alanda millileşme söz konusudur. Cumhuriyet'in ilanı ile siyaset millileştirilmiş ve akabinde devam eden zaman zarfında, Türkleşme hayatın her sahasına sirayet etmiştir. İktisat sahası da Türkleşme ya da millileşmenin görüldüğü sahalardan biridir. Buna binaen Kabotaj Kanunu ile Türk denizleri, Türk denizcilerine ait kabul edilmiştir. Terim anlam olarak deniz kabotajı; "*Bir ülkenin bir limanından alman yük ve yolcuların aynı ülkenin diğer bir limanına deniz yolu ile taşınması anlamına gelir. Devletler çok kere, ticaret filolarını himaye maksadiyle kabotaj seferlerini kendi bayrağını taşıyan gemilere hasrederek yabancı (bayrak taşıyan) gemileri bundan menederler. Bu takdirde yabancı gemiler aleyhine bir «kabotaj yasağı» konmuş, milli gemiler lehine de «kabotaj tekeli» tesis edilmiş olur.*"²⁵⁵ Tahir Çağa'dan naklettiğimiz üzere kabotaj tekeli oluşturulması millî gemilere, yani Türk gemilerine yönelik müspet bir harekettir. Lozan Barış Antlaşması'nda kabotaj meselesin dair bir tekel söz konusu değildir. Fakat Lozan Barış Antlaşması'na ek olarak yapılan, Ticaret Mukavelenamesi de tarafeyn devletler mütekabiliyeti esas kabul ederek, tekel haklarını saklı tuttuklarını ifade

²⁵⁴ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 265.

²⁵⁵ Tahir Çağa, "Türkiye'de Deniz Kabotajı Tekeli", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt:41, Sayı:3-4, İstanbul, 1975, s. 197.

etmiştir.²⁵⁶ Deniz tekelinin oluşturulması ise, 19 Nisan 1926 tarihinde kabul edilen kanun ile sağlanmıştır.

“Türkiye Sahillerinde Nakliyatı Bahriye (Kabotaj) ve Limanlarla Kara Suları Dahilinde İcrayı San'at ve Ticaret Hakkında Kanun

Birinci Madde – Türkiye sahillerinin bir noktasından diğerine emtia ve yolcu olup nakletmek ve sahillerde limanlar dahilinde veya beyinde cer ve kılavuzluk ve herhangi mahiyette olursa olsun bilcümle liman hidematını ifa etmek yalnız Türkiye sancağını hamil sefain ve merakibe münhasırdır.

Ecnebi sefaini ancak memaliki ecnebiyeden almış oldukları yolcu ve hamuleyi Türk liman ve limanlarına ihraç ederler ve Türk liman ve limanlarından ecnebi liman ve limanlarına gidecek yolcu ve hamuleyi de alırlar.

İkinci Madde – Nehirler ve göller ve Marmara havzasıyla boğazlarda bilumum kara sularıyla kara sularına dahil bulunan körfez, liman koy ve sairde vapur, römorkör istimbot, motorbot, mavna, salapurya, sandal, kayıt velhasıl makine, yelken, kürek ile müteharrik merakibi kebire ve sagire ile tarak, prizman, maçuna, algarina, şat ve her nevi nakliye ve su dubaları limyo, sefaini tahlisiye ve emsali ile şamandıra, sal gibi sabit ve sabih vesait bulundurmak ve bunlarla seyrüsefer ve nakliyat icra etmek suretleriyle ticaret hakkı Türkiye tebaasına münhasırdır.

Üçüncü Madde – Kara suları dahilinde balık, istiridye, midye, sünger, inci, mercan, sedef ve saire saydı, kum ve çakıl ve saire ihracı ve gerek sathı bahirde ve gerek ka'rı bahirde mevcut kazazede sefain ve merakiple enkazı metrukenin ihraç ve tahlisi dalgıçlık, arayıcılık, kılavuzluk, deniz bakkallığı, bilcümle Türk vesait ve merakibi bahriyesi derununda kaptanlık, çarkçılık, katiplik, tayfalık ve amelelik ve saire icrası ve iskele, rıhtım hamallığı ve bilumum deniz esnaflığı icrası Türkiye tebaasına münhasırdır.

Dördüncü Madde – Hükümet; muvakkaten ve hiçbir hak temin etmemek şartıyla ecnebi tahlisiye gemilerinin icrayı sanat etmelerine ve Türk tahlisiye gemilerinde ecnebi mütehasıs ve kaptan ve tayfa istihdamına müsaade edebilir.

Beşinci Madde – Birinci madde hükmüne muhalif olarak Türkiye limanları beyinde kabotaj yapan sefain ve merakib-i ecnebiyeden bin liradan on bin liraya kadar ceza-i nakdî ahz ve ve o sefine ve merakip madde-i mezkûrenin ikinci fıkrası mucibince Türkiye limanları için hamule ve yolcu almak ve çıkarmaktan altı aydan bir seneye kadar men olunur.

Mügayir-i kanun hareket eden sefine bir şirketi bahriye veya müteaddit sefaine malik olan bir veya müteaddit eşhasa ait olursa işbu men keyfiyet-i şirketin veya eşhası mezkûrenin diğer sefainine de şamildir. İkinci ve üçüncü maddelerde zikrolunan teba-i mahalliye münhasır hukuku bahriyeden birini icraya cüret eden ecnebiler yüz liradan bin liraya kadar cezayı nakdi ve bir aydan üç aya kadar hapis cezasıyla mücazaat olunurlar. Bu cezalardan yalnız biri de hükmolunabilir. Mükerrirler hakkında iki kat olarak hükmedilir.”²⁵⁷

Kabotaj Kanunu’nun yürürlüğe giriş tarihi olan 1 Temmuz, günümüzde dahi resmi bir bayram olarak kutlanmaktadır. Böylelikle nasıl Lozan Barış Antlaşması ile kara hudutlarımız dahilindeki her türlü imtiyaza nihayet verilmiş ise bu kanun ile de

²⁵⁶ No:7 Lozan Sulh Muahedesinin Kabulüne Dair Kanunlar”, **Düstur**, Tertip:3, Cilt:5, s. 195.

²⁵⁷ “Türkiye Sahillerinde Nakliyatı Bahriye (Kabotaj) ve Limanlarla Kara Suları Dahilinde İcrayı San'at ve Ticaret Hakkında Kanun”, **Resmi Ceride**, 29 Nisan 1926.

Türk denizlerinde yabancıların tahakkümüne nihayet verilmiştir. Çalışmanın önceki bölümlerinde siyaset ve iktisadın birbiri içine geçmiş hadiseler olduğunu ifade etmiştik. Kabotaj Kanunu'nun kabulü sonrasında yayınlanan bir makale de bu ifademize güzel bir örnek teşkil edecektir. *Türk Hava Mecmuası*'nda "Cumhuriyet Rejiminin İktisadî Bir Zaferi (Kabotaj)" ismiyle yayınlanan makale son derece dikkat çekicidir. Makaleye dair değerlendirmeye geçmeden önce, dönemin siyasal ortamının tahlili, ifademizi açıklaştıracak ve güçlendirecektir. 1926 senesi Türkiye Cumhuriyeti'nde fevkalade önemli hadiselerin vuku bulduğu bir yıl olmuştur. Cumhuriyet rejiminin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmıştır. Kısa bir süre sonra da İzmir Suikastı hadisesi gerçekleşmiştir. İstiklal Mahkemeleri hadisenin faillerini bulmak ve cezalandırmak maksadıyla faaliyete geçmiştir. Olayla alakalı olan eski İttihat ve Terakki mensupları ya da devrin tabiriyle İttihatçılar yargılanmış ve cezalandırılmıştır. Daha önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi idam edilen isimlerden biri de İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti'nin Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey'dir. Suikast girişimi sonrasında yapılan yargılamalar ile birlikte bir anlamda İttihatçılar tasfiye edilmiştir. *Türk Hava Mecmuası*'nda neşrolunan makalede dönemin siyasi ve iktisadî iklimini okumak mümkündür.

"Eski rejimler, bu gibi millî haklarla milletin istiklal ve hürriyeti arasında ve bunun istinad ettiği iktisadî iktidar arasında kati bir münasebet olduğunu bile idrak edemezdi. Bunu en büyük ispatı şudur: Mefsup İttihad ve Terakki'nin malî siyasetini yani Türkiye'nin iktisadiyatını idare edenler şu kanaatte idiler: devlet şimendifer işletemez, ve işletmemelidir. Devlet ticaret gemileri işletemez, ve işletmemelidir. Devlet şunu ve bunu yapmamalı ve her şeyi serbest rekabete terk etmelidir! Bu, maaruf İngiliz iktisatçısı (Adam Smith)in fikri idi. Serbest ticaret ve rekabet sistemini müdafaa etmiş olan bu İngiliz; bütün dünyayı aldatmış ve emelini memleketini menfaati uğruna yalan söylemek için alet olarak kullanmıştı: ziraatte, san'atta, ticarete ve seyr-ü sefainde en birinci mertebede olan İngiltere, bu sahaların hiçbirinde kendi sahasına yetişemeyen milletlere karşı serbestiyi müdafaa etmek zaruretinde idi; halbuki bizzat İngiltere kendi ziraatını, san'atını, ticaretini, seyr-ü sefaini ve said-i bahriyesini hep himaye sistemi sayesinde terakki ettirmiş ve İngiliz Bankası'nın serveti ve kredisi, İngiliz iktisadî teşkilatı ve kanunları ile bunları hep himaye etmişti. Nitekim bugün bile bu himaye usulü tatbik ediliyor. Bütün felaketlerini yarım emellerinin (Adam Smith)e inanmış olmasına medyun olan eski zamanın Fransa'sı, Almanya'sı, İspanya'sı ve Portekiz'i gibi bizde de son iktisadî inhitatımızı, sabık İttihad ve Terakki maliyecisinin ve onun maruf şakirtlerinin kuru kafalarına yani (Adam Smith)in nazariyesine inanmalarına medyunuz. Bereket versin ki son millî inkılabı idare edenlerin zekâsı ve onlardan ilham alanlar, bu köhne kafalı maliyecilerin köhne akidlerine yanaşmadılar, ve bizzat hayattan aldıkları tecrübelerle istinad ederek hem şimendifer yaptılar, hem de kabotaj hakkından Türk milletinin istifade

etmesinin temellerini Lozan'da kurdular. Bu köhne kafalı maliyecilerin köhne akidesi yanında, ilhamını daima büyük müncimizden alan İsmet Paşa hazretlerinin şimendifercilik ve gemicilik siyasetini bir kere düşününüz, derhal hükmedersiniz ki memleketin ihtiyaçlarını, hayati tecrübelerle o görünmüş olanlar olmasaydı, sade kitap cümleleri ezberlemiş o maliyeciler, memleketin iktisadî inhitatını cehaletleriyle uzun müddet idame edeceklerdi, çok şükür ki artık böyle bir tehlike kalmadı. Kara sularımızda gemi işletmek hakkının münhasıran Türk gemilerine inhisarı, pek büyük iktisadî neticelere müsaittir: bir kere kara sularında seyr-ü sefain eden ecnebi gemileri yerine, artık bundan sonra Türk Bayrağı taşıyan Türk gemilerini ve yalnız bunları göreceğiz, ki bu, iktisadî istiklalimiz namına ve geniş manasıyla siyasi istiklalimiz namına büyük bir zaferdir. Bu manevi ve büyük neticenin yanında maddi neticeler de aynı ehemmiyete haizdirler: şimdiye kadar ecnebi kumpanyalarının keselerine giren insan ve eşya nakliye icraatları, bundan sonra Türk'ün kendi kesesinde kalacak. Bu da millî servetin artması noktasından çok mühimdir. Sonra bu gemileri işletenler Türk kaptanları, Türk tayfaları olduğu için işsizlikten, parasızlıktan kıvranan birçok Türkler, iş sahibi olmuşlar demektir. Bunların ileyhleri ile beraber teşkil ettikleri yekûn birçok binleri aşar, ve gemilerimiz arttıkça bu adetler de artar. Daha sonra bir Türk gemici zümresinin yetişmesi memleketin bahri iktidarı noktasından ehemmiyetlidir: biz de seyd-i bahri – ki büyük bir servet-i menbaidir, ve İngiliz servet semanının ilk temel taşıdır – ticareti arttıkça, bu işe muktezi tecrübeli gemicileri orada bulacaktır ve bilhassa askeri gemilerimize muktezi gemiciler için, ticaret gemilerimiz bir depo mahiyetindedir. (Esasen bahri devletlerin bahri kuvvetleri, kısmen ticaret gemilerinde kullanılan tecrübeli gemicilere istinad eder.) Şimdi bir de bunu diğer iktisadî neticelerini şöyle gözden geçirelim: Türkiye sahalarındaki emtianın kıymeti Türk gemiciliği sayesinde artacak, çünkü bunun başka yerlere nakledilmesi imkân-ı hasıl oluyor demektir, ve nakliye masrafı ne kadar ucuz olursa bu emtianın istihsalatı da o kadar artar. Emtiayı yetiştiren araziye ve imalathanelere gelince; mahsulleri kolaylıkla sarf ve istihlak edildiği ve fazla para getirdiği için bunlarında mülkiyet kıymetleri bilnetice artar. Seyr-ü sefainin içtimai neticesi de büyüktür: nakliye vasıtasının çokluğu, halkın temasını arttırdığı için bu, maddi şeylerin mübadelesini teshil ettiği derecede manevi kıymetlerin de yani fikirlerin de mübadelesini artırır. İktisad ilmine mahsus fikirler ve tecrübeler, bu temaslar vasıtasıyla halkın en aşağı tabakasına kadar nüfuz eder: halk; yeni insanların, yeni arif ve adetlerin, yeni tecrübeler ve fikirlerin tesiratına maruz kaldıkça, kendi sefalet menbağı olan o eski rejimlere mahsus eski görenlerden, eski hurafeler ve akidelerden sıyrılmak arzusunu ister istemez duyar. Hülasaten sayıp döktüğümüz millî seyr-ü sefainin iktisadî ve içtimai neticeleri millî servetin artmasını intaç eder ki, buna istinad eden Türk Tayyare Cemiyeti'nin de iradı şüphesiz artmış olur. Cumhuriyet rejiminin bu iktisadî zaferini Türk Tayyare Cemiyeti ve onun organı olan (Türk Hava Mecmuası) hararetle selamlar. ”²⁵⁸

Haşim Nahit'in kaleme aldığı makale, yalnızca kabotaj tekelinin sağladığı iktisadî faydalar açısından değerlendirilemez. Makaleyi birkaç farklı noktadan değerlendirmek gereklidir. İlk olarak, Mehmed Cavid Bey meselesini ele almak lazımdır. Mehmed Cavid Bey, II. Meşrutiyet Devri'nde İttihat ve Terakki Fırkası'nın

²⁵⁸ Haşim Nahit, “Cumhuriyet Rejiminin İktisadî Bir Zaferi (Kabotaj)”, **Türk Hava Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:7, Ankara, 1926, ss. 1-2.

Maliye Nazırı olarak uzunca bir müddet görev ifa etmiştir. Haşim Nahit'in "*Maliyeci*" şeklinde göndermede bulunduğu, liberal iktisat müdafî olan kişi Mehmed Cavid Bey'dir. Çalışmanın önceki bölümünde kendisinden, eserlerinden ve faaliyetlerinden detaylı bir biçimde bahsetmiştik. O bölümde de görüleceği üzere Mehmed Cavid Bey liberal iktisattan yanadır. Fakat buradan hareketle İttihat ve Terakki Fırkası'nın tamamının liberal iktisadı savunduğunu söylemek son derece yanlış olur. İfade ettiğimiz üzere, İttihat ve Terakki'nin liberal iktisat siyaseti 1908'den Bab-ı Ali Baskını'na kadar sürmüştür ve iktidarı tam anlamıyla ele geçirememiş olmanın getirdiği bir zorunluluğun neticesidir. İttihat ve Terakki'nin esas iktisat politikası, bahsetmiş olduğumuz üzere millî iktisat siyasasıdır. Hatta öyle ki 1913'ten 1918'e kadar geçen zaman zarfındaki faaliyetler Cumhuriyet Dönemi iktisat politikalarını temel oluşturmuş ve de ışık tutmuştur. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında tatbik olunan siyasetin ne kadar benzer olduğunu ve Cumhuriyet'in adeta II. Meşrutiyet Dönemi iktisat siyasetinin mütemmimi olduğunu daha net göreceğiz. Üzerinde durmak istediğimiz bir diğer nokta da Atatürk Dönemi iktisat siyasetinin ilk devresi olan 1923-1929 senelerine dair yapılan tespitlerdir. Bu döneme dair yapılan saptamalarda "*Liberal*" ve "*Karma*" iktisat tabirleri kullanılmaktadır. Bizler iktisatçı olmamamız hasebiyle, konuya daha ziyade tarihi ve siyasi perspektiften bakıyoruz. Bu husustan hareketle, Türkiye Cumhuriyeti'nin millî burjuva yaratmak ve iktisadî kalkınmayı temin için çıkardığı kanun, teşvik ve uygulamalar silsilesi zannımızca liberal iktisat olarak tanımlanamaz. Zira şöyle ki II. Meşrutiyet Devri'nde millî iktisat siyasetini konu alan fikir adamları ve yazılarının geçerliliği Atatürk Dönemi'nde de sürdürülmüştür. Hatta millî iktisat siyasasının başlıca müdafilerinden biri de Haşim Nahid'dir. Yaptığımız taramalar neticesinde, Haşim Nahid'in millî iktisat siyasetini mevzu alan birçok makalesi ile karşılaşmış bulunmaktayız. Kendilerinin bu tarz-ı siyasisi dönemin Hükümet'i tarafından da destek bulmuştur. Millî iktisat fikrinin babalarından kabul edilen Frederich List'in, "*Millî İktisadiyat Sistemi*" isimli yazısı Haşim Nahid tarafından tercüme edilmiş ve Ticaret Vekaleti tarafından yayınlanmıştır.²⁵⁹ Burada Haşim Nahit'in de millî iktisat siyasetini savunmasına rağmen kalemini neden bu raddede sert kullandığı sorusunun akla gelmesi çok

²⁵⁹ Detaylı bilgi için bkz. Frederich List, **Millî İktisadiyat Sistemi**, Çev. Haşim Nahid, Türkiye Cumhuriyeti İktisat Vekaleti, İstanbul, 1927, ss. 1-32.

doğaldır. Mevzu ziyadesiyle hassas olduğundan, detaylara dahil olmadan, İttihatçıların tasfiyesinin basın ve kamuoyunda yarattığı etki olarak ifade edilebilir. Haşım Nahit'in, Kabotaj Kanunu'nun Türk milletinin iktisadi hürriyet, tekâmül ve terakkisine sağlayacağı faydalara dair yaptığı tespitler fevkalade yerindedir.

3.1.6. Ticari Müesseselerde Türkçe Zorunluluğu

İktisat sahasında Türklüğün terakkisi maksadıyla, 10 Nisan 1926'da "*İktisadî Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun*"²⁶⁰ yayımlanmıştır. Öncelikle bu kanunun ilk olmadığını ifade etmek isteriz. Benzer amaç ve içeriğe sahip bir kanun, İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti tarafından 23 Mart 1916 senesinde çıkartılmıştır. İş dünyasında Türkçe'nin kullanılmasının teşviki esasen Cumhuriyet'in ilanını müteakiben başlamıştır. Murat Koraltürk; henüz bu kanun çıkmadan önce, Hükümet'in, Belediyelerin ve hatta Türk Ocakları gibi kurumların ticaret hayatında Türkçe'nin kullanımın zorunlu hale getirilmesi için çaba sarf ettiklerini ifade etmiştir. Örneğin; İzmir Belediyesi aldığı karar ile çarşı ve pazarda esnafın Türkçe dışında bir dilde satış yapmasını yasaklamıştır. Nihayet 805 sayılı kanunun yayınlanması ile birlikte Türkçe kullanılması tam anlamıyla resmiyet kazanmıştır. Kanun uyarınca yazışmaların, muhasebe kayıtlarının ve sair kayıtların Türkçe tutulması zorunlu hale getirilmiş, aksi taktirde para cezası ve tekrarı vukuunda ticaretten men cezası uygulanmasına karar verilmiştir. 1916 ve 1926 senelerinde çıkartılan bu iki kanunu aynı maksat üzere çıkartıldığı ifade edilebilir. Koraltürk, işbu kanunun amacının yabancılara Türkçe öğretmek değil, Türklerin istihdam edilmesini sağlamak ve bu kanun sayesinde, yabancı şirketler üzerinde tahakküm kurulmasının amaçlandığını iddia etmiştir.²⁶¹ Kanuna dair kanaatimiz, bu uygulamanın son derece doğal olduğudur. Zira Türk milleti, Millî Mücadele hareketini kazanmış ve Gazi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yeni ulus devletini kurmuştur. Dolayısıyla, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin her alanda millileşmesi elzemdir. Gazi Paşa'nın İzmir İktisat Kongresi'ndeki sözleri hatırlandığında kanunun maksadı daha da açık hale gelecektir.

²⁶⁰ Kanun hakkında detaylı bilgi için bkz. "İktisadî Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun", **Resmi Ceride**, 10 Nisan 1926.

²⁶¹ Murat Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 266-275.

Gazi Paşa, Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat devleti olacağını ifade etmişlerdir. İktisat devletinin inşası için de millî bir burjuva oluşturmak şarttır. Kanaatimizce bu kanunun esas maksadı budur. Birtakım çevrelerde bu tür uygulama ve kanunların “ırkçılık” ile itham edildiği malûmdur. Bu iddialara tarih üzerinden bir hatırlatma ile cevap vermek mümkündür. Bilindiği ve tezimizin önceki bölümlerinde ifade etmeye gayret ettiğimiz üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkler ekseriyetle, bürokrat, asker ve çiftçidir. Gazi Paşa da İzmir İktisat Kongresi'nde bu hususa vurgu yapmış, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünde, bu durumun temel nedenler arasında olduğunu vurgulamıştır. Türkler, bu meslekler ile iştigal ederken, imparatorluğun gayrimüslim tebaası tüccarlık ile zenginleşmiştir. Türklerin duçar olduğu bu vaziyet, II. Meşrutiyet'in getirdiği milliyetçi aydınlanma ile anlaşılmış ve millî iktisat siyaseti ile Türkler, sanayi ve ticaret sahalarına kazandırılmak istenilmiştir. Ekalliyetin milliyetçik fikri çerçevesinde ayaklanıp, Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparak, kendi devletlerini kurmaları ve Osmanlı İmparatorluğu'nda kalan kendi soydaşlarını kışkırtmaları, Türk Devleti'nin içişlerine müdahale olarak eleştiri konusu edilmezken; Türk ulus devleti olan, Türkiye Cumhuriyeti'nde Türkçe'nin ticari hayatta geçerli tek dil olmasının eleştirilmesi ve suçlanması mantık çerçevesinde izah edilemez.

3.1.7. Yabancılar Ait İktisadî Teşekküllerin Millileştirilmesi

Cumhuriyet bir millileşme hareketidir. Lozan Antlaşması ile yabancı devlet ve şirketlerin tahakkümü her ne kadar büyük oranda nihayet bulduysa da Anadolu topraklarında halen birçok yabancı şirket mevcuttur. 1923-1929 iktisat devresinde iki mühim millileştirmeden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki Deyun-u Umumiye İdaresi'nden kalma bir yapı olan Reji İdaresi'dir. İkincisi ise, Anadolu topraklarındaki yabancılar ait demiryollarıdır.²⁶² Reji İdaresi, 1883'te Deyun-u Umumiye İdaresi tarafından kurulur. Şirket her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa'ya olan borçlarının tahsili maksadıyla kurulmuşsa da çok uluslu bir yönetim şemasına sahiptir. Şirketin umum müdürlüğüne Osmanlı Bankası getirilir, ortakları arasında Anstalt Kredi ve Alman Banker S. Bleichroeder ve sair isimler mevcuttur. Kendi kolluk

²⁶² Güneri Akalın, **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları**, Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2008, s. 103.

kuvvetine de sahip olan bu şirketin imtiyaz hakkı 1925 senesine kadar devam etmiştir. Reji idaresi hem devlet hem de tütün çiftçileri için önemli bir sorun oluşturmıştır. Daha önce de belirttiğimiz üzere, İzmir İktisat Kongresi'nde Türk çiftçisinin temel taleplerinden biri Reji İdaresi'ne son verilmesidir.²⁶³ Reji Şirketi ve Türkiye Devleti arasındaki meseleler, 13 Haziran 1923 tarihinde taraflar arasında yapılan antlaşma ile geçici olarak çözüme kavuşturulmuştur. Yapılan antlaşmaya göre Türkiye Devleti, kırk milyon Frank ödeyerek satın almak suretiyle Reji İdaresi'ne son verebilecektir. Hukuki zeminin olgunlaşması ve gereken malî kaynağın tedarikinin ardından Hükümet, 30 Temmuz 1924'te Reji Şirketi'nin imtiyazına nihayet vermiş ve Mart 1925'te ödemeleri yaparak Reji Şirketi'ne el koymuştur.²⁶⁴ Böylelikle, Türk'ün iktisadî hürriyeti üzerindeki sömürge gölgelerinden biri de millî iktisat ışığı ile yok edilmiştir.

Atatürk Dönemi millileştirme hamlelerinden biri de demiryolları alanında gerçekleştirilmiştir. Türkiye tarihinde demiryolu inşası 1856 yılında İngiliz imtiyazlı İzmir-Aydın Demiryolu'nun inşası ile başlamıştır. Akabinde imtiyaz sahibi devletlere Fransa, Belçika ve Almanya da katılmıştır. Türkiye toprakları Avrupa ve Asya kıtaları arasında köprü konumunda olduğundan, yabancı devlet ve şirketler için son derece büyük lojistik öneme sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde de devlet eliyle demiryolu inşa girişiminde bulunulmuştur. Bu girişimlerden 1911 ve 1914 senelerinde olanlar bizler için oldukça anlamlıdır. Zira bu tarihler aynı zamanda İttihat ve Terakki Fırkası'nın millî iktisat siyasetini işletmeye başladığı yıllara tekabül etmektedir. 1911'da Samsun-Sivas, 1914'te Ankara-Erzurum hattının inşasına başlanmıştır. Samsun-Sivas arasında inşa olunan hattın imtiyazı 1914'te Fransız "Regie Generale" şirketine devredilmiştir. Ankara-Erzurum hattı ise, 1918 senesine kadar devam etmiş, Mondros Mütarekesi'nin akdi ile son bulmuştur.²⁶⁵ Muvaffak olamasa dahi, devlet eli ile millî iktisat maksadıyla atılmış bu adımlar son derece kıymetlidir. Esasen Atatürk Dönemi demiryolu politikası, İsmail Hüsrev Tökin'in az evvel atıfta bulunduğumuz makalesinde, bir cümle ile izah olunmuştur. *Bugün demiryollarında millî şiarımız:*

²⁶³ Serdar Ösen, "Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılarıyla Mücadele: Niğde Örneği", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:38, 2015, ss. 52-53.

²⁶⁴ Ersin Gürdamar, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tütün Politikaları**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2019, ss. 56-59.

²⁶⁵ İsmail Hüsrev (Tökin), "Demiryollarımız", **Hayat Mecmuası**, Cilt:5, Sayı:115, İstanbul, 1929, ss. 213-214.

*‘Türkiye şömendöferleri Türklerin malı olmalıdır’.*²⁶⁶ Mahmud Sadık Bey, *Servet-i Fünun*’da 1927 senesinde yayınlanan; *“Türkiye’de Demiryolu Siyaseti Muvaffakiyetleri”* isimli makalesinde, Cumhuriyet rejiminin inşa ettiği demiryolları hakkında bilgiler vermiştir. Mahmud Sadık Bey’in şu cümleleri, zannımızca dönemin millî iklimini ziyadesiyle açıkça aksettirecektir. *“Bütün bu medeni muvaffakiyetler Türk zekasıyla, Türk irfanıyla ve Türk kollarının sai ve ameliyle yapılmaktadır ve bunu Cumhuriyet idaresine borçluyuz.”*²⁶⁷ Dönemin kalem erbaplarından yapmış olduğumuz alıntılar kati surette hamasi bir söylemden ibaret değildir. İlhamını bizatihi yaşanan hayattan almıştır. Şöyle ki Osmanlı İmparatorluğu’nda ifade ettiğimiz üzere demiryolu işletmeciliğinin ekseriyeti yabancı şirketlerin elinde bulunmakta idi. Bu şirketler de çalışan olarak kasten *“Rum”* ve *“Ermeni”* kişileri işe alıyor, Türkleri demiryollarından uzak tutuyordu. Bu vaziyetin yegâne istisnası olarak, Türkler tarafından işletilen Hicaz Demiryolu hattı gösterilebilir. Demiryolları askeri ve ticari lojistik açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu sebepten ötürü Türkler bu sahadan uzak tutulmak istenilmiştir. Millî Mücadele esnasında Ankara Hükümeti yabancı şirketlere ait demiryolu hatlarına el koymak mecburiyetinde kalmıştır. Fakat Mudanya Mütarekesi kabul edilince, el koyduğu hatları sahiplerine iade etmiştir. Buradan, Türk vatanını Sevr Antlaşması ile parçalamak azminde olanların iktisadi gölgeleri olan şirketlerin hukukunun, savaş ortamında dahi Türkiye Devleti tarafından gözetilerek; hakka riayet edildiği sonucuna varılabilir. Her ne kadar kısım itibari ile 1923-1929 yılları arasını işlese de ifade edebiliriz ki Atatürk Dönemi demiryolları ister bizatihi devlet eliyle ister yabancı şirketler tarafından yapılmış olsun, neticeten Devlet tarafından satın alınmış ve millileştirilmiştir.²⁶⁸

Atatürk Dönemi ekonominin millileştirilmesi yahut Koraltürk’ün tabiri ile *“Türkleştirilmesi”* siyasetinin bir de mali boyutu mevcuttur. Bu siyasetin tatbik olduğu yıllarda dahi millileştirme ya da devletleştirme politikası tenkit edilmiştir. Tenkidin ilk safhası uygulamaların yabancı sermayeyi ülkeden kaçıracağından kaynaklanmıştır. İkinci safhada ise, millileştirmelerin ekonomik yükünün Devlet için büyük bir maddi külfete neden olması gelmektedir. Malum olduğu üzere emperyalist

²⁶⁶ İsmail Hüsrev, s. 216.

²⁶⁷ Mahmud Sadık, *“Türkiye’de Demiryol Siyaseti Muvaffakiyetleri”*, **Servet-i Fünun**, Cilt:62, Sayı:1605, İstanbul, 1927, s. 5.

²⁶⁸ Müşerref Avcı, *“Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası”*, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt:14, Sayı:54, Ankara, 2014, ss. 43-53.

siyaset Türkiye Cumhuriyeti’ni iktisaden mahkûm etmek istemektedir. Nitekim millileştirmeler dolayısıyla da devlet her sene büyük miktarda millî sermaye yurtdışına gitmiştir. Bu durumun eleştirisi siyaset sahnesine de yansımıştır. Teceddüt Fırkası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası uygulanan siyaseti Türk ekonomisine zarar verdiği gerekçesi ile eleştirmiştir. Ekonomi politikalarındaki farklı tercihler İsmet İnönü ve Celal Bayar arasında yaşanan tartışmalarının temel nedenlerinden biri olmuştur. Millileştirme politikasını tenkid edenler, Atatürk Dönemi dış borçlarının en büyük kısmının millileştirmelerden kaynaklandığını ifade etmiştir. Millileştirmeler yerine, vergi gelirleri ve dış borçlanmaların yeni iktisadî teşebbüslerde kullanılmasının ekonomik açıdan daha faydalı olduğunu savunmuşlardır. Sonuç olarak millileştirme hareketinin devletçiliği ortaya çıkardığını ve bu faaliyetlerden umulan faydanın sağlanamadığını öne sürmüşlerdir.²⁶⁹

Atatürk Dönemi iktisat siyasasının II. Devre’sine geçmeden evvel, I. Devre olan 1923-1929 yılları ile ilgili umumî bir tahlil faydalı olacaktır. Bu döneme dair yapılacak değerlendirmenin sıradan bir ekonomi-politik tahlili olmadığını ifade etmek şarttır. Zira 600 senelik Osmanlı İmparatorluğu nihayet bulmuş, emperyalist işgalci devletlere karşı bir Millî Mücadele gerçekleştirilmiş, meşrutî monarşiden Cumhuriyet rejimine geçilmiştir. Atatürk Dönemi millî iktisat siyaseti değerlendirilirken saydığımız hadiseler bir an dahi gözden çıkartılmamalıdır. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu’ndan müspet ve menfî miraslar devralmıştır. Devlet geleneği, milliyetçilik, bağımsızlık aşkı, Türk modernleşmesi, siyasi, askeri, iktisadî ve kültürel altyapılar, 2000 seneyi aşkın zamandır devam edegelen Türk medeniyetini Osmanlı İmparatorluğu üzerinden Türkiye Cumhuriyeti’ne aktarmıştır. Saydığımız bu olgular müspet yanlar olarak ifade olunabilir. Menfî yanlar ise; on yıllardır süregelen savaşlar içinde harap olmuş, hayat pahalılığı, salgın hastalıklar, kıtlık, yetersiz eğitim seviyesi ve iflas etmiş bir iktisadî sistemin çarklarında öğütülen Türk milletidir. O millet ki tüm bu şartlar dahilinde dahi istiklâl-i millîden bir an olsun vazgeçmemiş, Gazi Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Millî Mücadele’de muzaffer olmuştur. Yeni devrin iktisadî hayatı, maziden gelen ve bu bölümün girişinde anlattığımız etkenler üzerine bina olunmuştur. Atatürk Dönemi iktisat siyasasının temelini; iktisadî bağımsızlık ve millî iktisat siyaseti oluşturmıştır. Bu siyaset Türkiye Cumhuriyeti’ne II. Meşrutiyet’ten

²⁶⁹ Akalın, ss. 109-113.

kalan mirastır. II. Meşrutiyet Devri Türkçülük fikrinin iktisadî yansıması olan millî iktisat politikası Atatürk Dönemi'nde de devam etmiştir. Hatta egemenlik hakkının Cumhuriyet rejimi ile Türk milletine verilmesiyle birlikte, millî iktisat fikri ve Türkçülük daha güçlenmiştir. Peki anlatma gayreti içinde olduğumuz Atatürk Dönemi'nde tatbik olunan millî iktisat siyaseti ne derece muvaffak olmuştur? Bu suale Doktor Abdullah Cevdet Bey'in 1929 senesinde *İçtihat*'ta neşrolunan "İktisadî Vatanperverlik" makalesinden bir parça alıntı yaparak cevap vereceğiz.

*"Büyük bir milletin, harbî umumide muzaffer ve harbdan pek çok müstemlike ve erazî kazanarak çıkmış olan bir milletin şehremini bir mecliste üç sene evvel şu sözleri söylemiştir: 'Harbî umumîden kimin mağlup, kimin muzaffer çıktığı on seneden evel malum olmaz. Muzaffer millet on sene sonra harice ihtiyac arzetsinsin kendisine lâzım olan her şeyi kendisi yapan ve istihsal eden millet olacaktır.' Bu çelik gibi bir sözdür ve mâ'nası keskin ve derin gider. Biz Türkler bunun mâ'nasını anladığımızı fiiliyat ile göstermeye davetliyiz ve bu dâvete icabet etmeye hazırız."*²⁷⁰

Atatürk Dönemi ekonomi politikalarının muvaffakiyeti uzmanlarca farklı yorumlanmıştır. Başarılı yahut başarısız bulanlar mevcuttur. Biz mümkün mertebe iki görüşü de aktarmaya gayret göstereceğiz. Oktay Yenal, "*Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*" isimli kitabında 1920'li yıllara dair genel bir değerlendirme gerçekleştirmiştir. Ülkenin savaştan yeni çıkmış olmasına rağmen, yeni rejimin devlet kurumlarının oturduğunu, genel güvenliğin sağlandığını, ulaşım ve eğitim alanlarında önemli atılımların sağlandığına dikkat çekmiştir. Özellikle Demiryolu inşa siyasetinde büyük bir başarı kazanıldığını belirterek, Gayri safi Milli Hasıla oranında %9 gibi bir rakama ulaşıldığını ifade etmiştir. İlâveten ithalat ve ihracat dengesi büyük oranda sağlanmış ve Türk Lirası'nın altın ve döviz karşısındaki kıymeti muhafaza edilmiştir. Yenal, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın *Onuncu Yıl Söylevi*'nden de örnek vererek; Gazi Paşa'nın "*Az zamanda çok ve büyük işler yaptık*" ifadesini iktisat sahasındaki başarılarla delil olarak ortaya koymuştur. Bununla birlikte Yenal'ın tespitleri dönemin olumsuz yanlarını da ortaya koymuştur. Bilhassa Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun istenilen sonuçlarını vermediğini ve hür teşebbüsün önemli bir muvaffakiyete vasıl olamadığını da ifade etmiştir. Lozan Antlaşması'ndan kaynaklı iktisadî kısıtlamaların sona erdiğini ve fakat Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan borçların ödenmeye başladığını ve

²⁷⁰ Abdullah Cevdet (Karlıdağ), "İktisadî Vatanperverlik", *İçtihat*, Cilt:24, Sayı:280, İstanbul, 1929, s. 5248. Alıntı ile ilgili bilgi notu: Harf İnkılabı o tarihte henüz yapıldığından, birçok yayında imla hataları mevcuttur. Biz, mesleki etik gereği, hata da olsa aynıyle aktarmayı münasip bulduğumuzdan imla hatalarını düzeltmeden aktardık.

bu durumun denk bütçe oluşturulmasını zorlaştırdığını belirtmiştir. Son olarak bütün dünyayı etkisi altına 1929 Ekonomik Buhranı'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat siyasasına yeni bir bakış getirdiğini söylemiştir.²⁷¹

Feroz Ahmad, *“İttihatçılıktan Kemalizme”* eserinde Atatürk Dönemi iktisat siyasetinin I. Devresi'ni ekonomi-politik açısından incelemiştir. Konuyu tıpkı bizim incelediğimiz şekilde, II. Meşrutiyet'ten başlayarak siyasal ve ekonomik perdeden aktarmayı tercih etmiştir. O senelerde Türkiye nüfusunun kırsal ağırlıklı olması noktasından hareketle, çiftçiler ve toprak ağaları arasındaki ilişkide devletin konumlanışını ortaya koymuştur. Devletin çiftçiler lehine gerçekleştirdiği fiiliyatı olumlamakla beraber, iktisadî kalkınma için yeterli olmadığını da ifade etmiştir. Ahmad'ın anlatımında ekonomik verilerden ziyade siyasal nazariyeler hakimdir. Özellikle Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın farklı tarihlerde gerçekleştirdiği konuşmalarından yola çıkarak, Gazi Paşa'nın iktisadî fikir portresini oluşturup, tahlil etmiştir. Evvela Gazi Paşa'nın Türkçü ve devrimci yönüne vurgu yapmıştır. Ahmad, Gazi Paşa'nın Sovyet Büyükelçisi Aralov ile olan konuşmasından alıntı yaparak, Gazi'nin zihnindeki iktisadî tasavvuru göz önüne sermiştir. *“Türkiye’de sınıflar yoktur... Türkiye’de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvazimizi ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız, çünkü sermayemiz yok.”*²⁷² Gazi Paşa'nın bu ifadeleri esasen 1923 ve 1929 seneleri arasında icra edilen iktisadî faaliyetlerin özeti olarak değerlendirilebilir. Ahmad, değerlendirme alanını geniş tutarak, II. Meşrutiyet'ten Atatürk Dönemi'ne göndermeler bulunmuş ve kıyaslamalar yapmıştır. Atatürk Dönemi'nde de tıpkı II. Meşrutiyet'te olduğu gibi devlet destekli bir müteşebbis sınıf yaratılmak istenildiği, iktiza eden finansmanın devlet tarafından tedarik edilmeye çalışıldığını; gümrük ve vergi siyaseti ile de müteşebbisin sübvansede edildiğini söylemiştir. Akabinde ise, 1923-1929 bandında devlet eliyle veyahut müteşebbis tarafından gerçekleştirilen iktisadi eylemleri kısaca özetlemiştir. Ahmad'ın bu döneme dair ifadeleri son derece olumlu olmuştur.²⁷³ Aynı döneme dair Eric Jan Zürcher'in yorumlarının da Feroz Ahmad ile paralel olduğu söylenebilir. Zürcher, millî iktisat siyaseti ile ülkedeki Rum ve Ermeni tüccarların yerine Türk tüccarının ikame edildiğini ve bunula birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nde

²⁷¹ Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, 1. Baskı, Homer Kitapevi, İstanbul, 2003, s. 63.

²⁷² Ahmad, s. 236.

²⁷³ Ahmad, ss. 220-238.

yabancı sermaye karşıtı bir tutumun bulunmadığını, eşitlik ilkesine uyulması kaydıyla belirtmiştir. Çiftçiye yönelik gerçekleştirilen desteklemelerin ve vergi politikalarındaki düzenlemelerin Türk tarımını büyük oradan iyileştirdiğini, 1923-1926 seneleri arasında %90 oranında artış olduğunu belirtmiştir. 1926-1929 seneleri arasında yaşanan kuraklık nedeniyle zirai istihsalde ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Zürcher'in dönemin iktisadî işleyişine dair eleştirisi, dış ticaret açısından kaynaklı Türk Lirası'nın kambiyo kurundaki düşüş üzerinden gerçekleşmiştir.²⁷⁴

N.V. Yeliseyeva ve A. Z. Manfred'in "*Yakın Çağlar Tarihi*" isimli eserinin "*Türkiye'de Ulusal Burjuva Devrimi*" bölümü, tarih yazımında ideolojik saiklerin ne derece önemli olduğunu ve bakış açısını ne kadar etkilediğini göstermesi maksadıyla tarafımızca incelenecektir. Bu eser son derece geniş bir zaman dilimini Marksist tarih yazımı çerçevesinde incelemiş, Atatürk Dönemi'ne de değinmiştir. Öncelikle Yeliseyeva ve Manfred, Türkiye'nin emperyalist ülkeler karşısında giriştiği Millî Mücadele hareketine büyük bir saygı içinde yaklaşmışlardır. Fakat savaşı işçi ve köylü sınıfının değil, Türk ulusal burjuvazisinin verdiği ifade etmişlerdir. Bu tutum ideolojik tarih tahlilinin bir neticesidir. Zira, daha önce Feroz Ahmad'dan yapmış olduğumuz Gazi Paşa'nın cümlelerine dair olan alıntıda da görüleceği üzere, Türkiye'de sınıflı toplum yapısından bahsetmek mümkün değildir. Fakat bununla birlikte Atatürk Dönemi iktisat siyasetinin amacının da Türk burjuvazisi yaratmak istediği de hakikattir. Hemen ilave edilmelidir ki Türk modernleşmesinin amacı Türkiye'yi yayılmacı emperyalist sisteme kapitalist bir ülke olarak eklemek değildir. Zannımızca Yeliseyeva ve Manfred'in ıskaladığı en önemli nokta burasıdır.²⁷⁵ Yeliseyeva ve Manfred'in bazı ifadelerini doğrudan alıntılarla suretiyle aktarmayı uygun buluyoruz.

"Sınıfsal ve Ulusal çelişkilerin giderek artması, burjuva devrimcilerini, daha önce siyasal güçlerini kırmış oldukları eski hasımlarıyla yeni işbirlikçi-burjuvazisiyle (komprador) yakınlaşma yoluna gitti. Bu da burjuva devrimcilerinin, ister istemez, emperyalist devletlerle yaklaşımlarına ve giderek yabancı sermayeye boyun eğmelerine yol açtı. Bunun sonucu olarak, gerici çevrelerin eğilimleri, Türk hükümetlerinin iç ve dış politikaları üzerinde gitgide

²⁷⁴ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, 7. Baskı, İstanbul, 2000, ss. 283-285.

²⁷⁵ N.V. Yeliseyeva; A.Z. Manfred, **Yakın Çağlar Tarihi**, Çev. Özdemir İnce; Ergün Tuncalı, 3. Baskı, Konuk Yayınları, İstanbul, 1978, ss. 433-437.

daha çok yansımaya başladı. 1938 yılında Atatürk'ün ölümünden sonra ise, bu eğilimler büsbütün egemen oldular."²⁷⁶

Kanaatimiz Atatürk Dönemi'ne dair bu iddiaların hiçbir müspet temel üzerine oturmadığı yönündedir. Buraya kadar izah etmeye çalıştığımız noktanın esası şudur; Türkiye Cumhuriyeti iktisadî istiklali için her bedeli ödemiştir. 1923-1929 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti Lozan Antlaşması'nın gümrük kısıtlamalarına, savaştan yeni çıkmış olmasına, sermaye yoksunluğuna ve ödenecek olan Osmanlı borçlarına rağmen millileştirme siyasetini gerçekleştirmiştir. Bu şartlar altında, yeni kurulmuş bir ülkede bu derece büyük satın almaların iktisadî ağırlığı düşünüldüğü vakit, millileştirmenin ne kadar büyük bir likit gerektirdiği daha net anlaşılacaktır. Tüm bu yükün altına girerek, iktisadî hürriyetini muhafaza eden Türkiye Cumhuriyeti'nin "yabancı sermayeye boyun eğmesi" veyahut "işbirlikçi-burjuvazi" ile ittifak yoluna gitmesi yorumu abesle iştigal etmektedir.

1923-1929 yılları arasında uygulanan iktisat politikalarına dair şahsi kanaatimiz, son derece müspettir. Zira ifade ettiğimiz üzere Türkiye Cumhuriyeti yaşanan bir dizi büyük felaketin akabinde kurulmuştur. Taktir edilecektir ki altı yıl gibi bir zaman zarfında tüm iktisadî meselelerin halledilmesi mümkün değildir. Fakat Türkiye Cumhuriyeti, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde bu kısa süre zarfında önemli mesafe kat etmiştir. Devlet eliyle ya da müteşebbisler tarafından kurulan iktisadî yapılar, açılan madenler, bankalar, çıkartılan kanunlar, oluşturulan kamuoyu bu iddiamıza delildir. Son tahlilde 1923-1929 devresi, Anadolu topraklarında iktisadı Türkleştirmiştir. Cumhuriyet rejimi yönetme erkini Türk milletine vermekle kalmamıştır. Aynı zamanda Türk milletine iktisadi hürriyet ve kalkınma imkanını da sunmuştur. Yangın neticesi tahrip olmuş ormanlık alanda arazi çoraklaşır ve toprak verimsizleşir. Anadolu toprakları ve Türk milleti son on yıllardır büyük yangınların cenderesinde kavrulmasına rağmen, Gazi Mustafa Kemal Paşa liderliğinde necip Türk milleti, mümbit Anadolu topraklarında az bir zaman zarfında, büyüyüp yeşerecek millî iktisat fidanları dikmeye muvaffak olmuştur.

²⁷⁶ Yeliseyeva; Manfred, s. 437.

3.2. ATATÜRK DÖNEMİ MİLLÎ İKTİSAT – 2. DEVRE: DEVLETÇİLİK (1930-1938)

Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat politikaları 1929 senesinden itibaren değişmeye başlamıştır. Değişime neden olarak, iç ve dış iktisadî dinamiklerden bahsetmek mümkündür. Ayrıca belirtmelidir ki Türkiye Cumhuriyeti'nin iç siyasetinde yaşanan hadiseler de iktisat politikalarının değişiminde rol oynamıştır. Bu dönemin iktisat politikalarını incelemeye geçmeden önce, ilk olarak söz konusu olan etkenleri tahlil edeceğiz. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923-1929 yılları arasındaki iktisat siyaseti; iktisadî bağımsızlığın düstur edinildiği ve hızlı kalkınma hedefi doğrultusunda, devlet destekli müteşebbis yaratarak, iktisadın her sahasında Türkleşmek olarak tanımlanabilir. Bu politika 1929 yılından itibaren değişmeye başlamıştır. Fakat hemen ifade edilmelidir ki iktisadî bağımsızlık, hızlı kalkınma ve millî iktisat fikirlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Devlet aklı, 1929'un mevcut şartları dahilinde hedeflenen iktisadî merhalelerin hür teşebbüs eliyle gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını idrak etmiştir. Bu idrakin neticesinde, Türk iktisadî sisteminde kademeli olarak devletçilik usulüne geçilmiştir.

Devletçi iktisat siyasetine geçişte bir dizi ekonomik neden mevcuttur. İlk olarak, ithalat ve ihracat rakamları arasındaki farkın ihracat aleyhine açılmasından bahsetmek mümkündür. 1926-1929 yılları arasında yaşanan kuraklık, temel beslenme maddeleri olan hububatların ithalat oranını yükseltmiştir. Doğal olarak bu durum ithalat ihracat dengesine ciddi oranda zarar vermiştir. İkinci olarak, Lozan Barış Antlaşması'nın 1929 senesine kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin gümrük rejimini tayin hakkını kısıtladığını daha önce de belirtmiştik. Devlet vergi değişikliğine gitmeden önce bir kısım tüccar, düşük vergi oranlarından faydalanmak maksadıyla stokçuluk yapmıştır. İhtiyaç duydukları likiditeyi de krediler yolu ile karşılamışlardır. Üçüncü olarak ise, demiryolu inşası ve yabancılara ait demiryollarının millileştirilmesi işlemlerinin devlet hazinesine bindirdiği döviz yükünden bahsedilebilir. Dördüncü ve son olarak da Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçların ilk taksit ödemesinin antlaşma gereği, 1929 yılında yapılacak olması, dahili iktisadî nedenler olarak sayılabilir. Özetlediğimiz tüm bu nedenler devletin nakit ihtiyacını arttırmıştır. İhracat oranlarının düşüşü ve ithalat oranlarındaki artış da devlet gelirlerinin azalmasına ve bütçe açığının artmasına neden olmuştur. Vuku bulan tüm bu hadiseler ve 1929 yılında

tüm dünyayı etkisi altına alan Büyük Buhran, Türk Lirası'nın uluslararası piyasalarda değer kaybetmesine neden olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti mevcut krizi göğüsleyebilmek maksadıyla, dış borçlanma yoluna gitmiştir.²⁷⁷

Türkiye Cumhuriyeti'nde devletçi iktisat siyasetine geçiş tedricen gerçekleşmiştir. 1920'li yılların ikinci yarısında başlayan kuraklık, tahıl fiyatlarındaki düşüş ve 1929 Buhranı Devlet'i olduğu kadar Türk milletini de iktisadî bir darboğaza sürüklemiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile 1930 senesinde kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası veyahut popüler tabir ile "Güdümlü Muhalefet" in kısa süre zarfında halk kitleleri arasında destek bulması, devleti iktisat siyasetinde değişikliğe mecbur etmiştir. İfade ettiğimiz iktisadî sıkıntıları daha açık bir biçimde göstermek için İsmail Hüsrev Tökin'in 1934 senesinde "*Türkiye Köy İktisadiyatı Bir Millî İktisat Tetkiki*" isimli eserinden kısa bir alıntı yapmak istiyoruz.

*"Fiatların sukutu tesirlerini Devletin varidatında da göstermiştir. Buhrandan evvel Devlet varidatının kaynaklarını köylünün kârlı satışları canlandırıyordu. Halbuki bugün müstahsil vergi borcunu sermayesinden ödemektedir. 1929 senesinde okkası iki buçuk lira eden tiftik şimdi aşağı yukarı mahallinde otuz kuruştur. Halbuki hayvanın yalnız vergisi 40 kuruş tutmaktadır ki, köylü vergiyi verebilmek için hayvanın mahsulünü değil kendisini satmaya mecbur oluyor. Köylü yaşamak için istihsal vasıtalarını kime satıyor? Elinde sermayesi, parası olanlara. O halde buhran Türkiyede servet, mülkiyet kutuplaşmasına, yani iktisaden mukavim olmıyan köylüye ait istihsal vasıtalarının iktisaden mukavim olan zümreler elinde toplanmasına sebep olmaktadır."*²⁷⁸

Devletçilik siyasetinin tatbik sebebine dair buraya kadar ifade ettiğimiz hadiseleri, esasen İsmet Paşa'nın 12 Aralık 1929 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmadan da okumak kabildir.

"Milletin Çok Saygıdeğer Vekilleri ; Millî para üzerine düşündüklerimizi milletin Büyük Meclisine söylemek için müsaade isterim. Çıktığından beri millî para, her sene nihayetinde bir miktar tenezzül kaydetmiştir. Son beş, altı senelik tenezzülün sebepleri şunlardır: Bir çok seneler kapalı, mahrumiyet içinde kalmış memleket sulh ile nefes aldıktan sonra bir çok ihtiyaçlarını hariçten tedarik etmek mecburiyetinde kaldı. Hazır yiyen geçmiş asırların kötü mirası olarak, açık bütçe ile memleket idare etmeğe çalışmak, alışılmış bir hastalıktı. Sonra üst üste bir kaç yıl verimsiz ve kısır geçti. Bunların hepsinden mühim olmak üzere daha doğrusu bunların hepsine asıl sebep olarak memlekette millî iktisadın kıfayeti gibi bir düşünce vatandaşın ve cemiyetin fikrinde yer tutmamıştı... Şimdi bu sene için toplanan ve millî paranın tenezzülüne sebep olan yeni amillerden bahsedeceğim. Bunun birincisi; haricî borçların tediyesine başlanmasıdır. Bu seneki tediyeler için daha evvelden ihtiyatlı ve hazırlıklı bulunmak sayesinde haricî tediyeye menfi

²⁷⁷ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001) "Ekonomi Politik" Açısından Bir İrdeleme**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, (Kriz), ss. 57-58.

²⁷⁸ İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı Bir Millî İktisat Tetkiki**, 1. Baskı, Kadro Mecmuası Neşriyatı, Ankara, 1934, s. 145.

tesirini maddeten fazla hissettirdi denilemez. Fakat bu bir amildir ki her sene mevcut ve müessir olacaktır; ve bunun tesiri diğer tedbirlerle muvazeneye getirilmek lâzım gelecektir. Diğer taraftan borcu tanımak, bir mukaveleyi müstekimane tatbik etmeye çalışmak, emniyet ve itibara müsbet tesir eder avamilden addolunmak tabiidir. Yeni gümrük tarifesinin tatbiki vesilesile bazı tüccarın isabetsiz telâşından bu kürside daha evvel bahsetmiştim. Bu telâş yüzünden az zamanda memlekete yığılmış olan malların tesiri son haftalarda menfi olarak pek ziyade göze çarpmıştır."²⁷⁹

İsmet Paşa'nın buraya kadar ki ifadeleri Türkiye Cumhuriyeti'nin 1929 senesinde içinde bulunduğu halin özeti niteliğindedir. İsmet Paşa konuşmalarının devam eden satırlarında, vaziyet karşısında alınacak tedbir ve uygulamalardan bahsetmiştir. Madde madde özetleyecek olursak:

- Türk parasının değer kaybının önlenmesi maksadıyla, Türk lirasının değerinin altına bağlanacaktır.
- Bütçe açıklarının giderilecek, denk bütçenin temini için, detaylı tahkikat ile gelir ve gider kalemlerinin hesaplanacak.
- Ülkenin tüm ihtiyaçları kendi üretimi ile temin edilecek. Millet kendi üretimi ile yetinecek. Milli tasarruf tedbirleri alınacak. Yerli malı tüketilecek.
- Devlet bankası kurulacak. Bu banka aracılığı ile paranın değeri altına mukabil hesaplanacaktır.

İsmet Paşa'nın konuşması, aslında 1930-1938 seneleri arasında takip edilecek iktisat politikalarının özeti niteliğindedir. Devletçilikten doğrudan bahsedilmese de satır aralarından bunu çıkartmak mümkündür. İsmet Paşa'nın konuşması üç nokta ile özetlenebilir, Paşa'nın ifadesi ile "Millî İktisat, Millî Para ve Millî Tasarruf" yeni devrenin iktisadî sistematiği bu üç amil üzerine ikame edilmiştir.²⁸⁰

Devletçilik düşüncesi, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 3. Büyük Kongresi ile daha da önem kazanmıştır. Fırka Nizamnamesi'nde Cumhuriyet Halk Fırkasının Ana Vasıfları kısmında devletçilik şöyle tanımlanmıştır: "*Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa iktisadî sahada- Devleti filen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır.*"²⁸¹ Görüleceği üzere Fırka, bireyi yok saymıyor, aksine esas kabul

²⁷⁹ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre:3, İçtima:3, Cilt:14, 13. İnikad, 1. Celse, s. 31.

²⁸⁰ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre:3, İçtima:3, Cilt:14, 13. İnikad, 1. Celse, ss. 32-35.

²⁸¹ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931, s. 31.

ediyor. İzmir İktisat Kongresi'nde Mahmud Esad Bey'in ifadeleri ettiği hususlar²⁸² 1931 senesinde de geçerlidir. Zira Türk tipi devletçilik modeli, Sosyalist, Komünist ve Faşist sistemlerde olduğu şekilde bireyi yok sayan, mülkiyet hakkını kabul etmeyen bir devletçilik modeli değildir. Esasen 1929 Büyük Buhranı sonrasında benimsenen devletçi iktisat sistemi ideolojik değil, tamamen pragmatist ve rasyonalisttir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın iktisadî devletçilik anlayışını daha açık bir biçimde gösterebilmek maksadıyla, Fırka'nın 1931 senesi Nizamnamesi'nin üçüncü kısmı olan, iktisat esaslarını aynen aktarmayı münasip buluyoruz:

“ÜÇÜNCÜ KISIM

İktisat

ZİRAAT VE SANAYİ, MADENLER VE ORMANLAR, TİCARET, NAFİA İŞLERİ

Normal Sermayenin membaı 1 — İktisatta hareketli sermaye mühimdir. Normal sermayenin yegâne membaı millî sây ve tasarruftur. Bunun için çalışmayı arttırmak fert ve aile hayatında ve umumiyetle Devlet idaresinde mahallî ve millî idarelerde tasarruf fikrini kökleştirmek, Fırkamızın başlıca prensibidir.

Sigorta, kredide ucuzluk ve kolaylık 2 — Kredi ve sigorta meseleleriyle ihtiyacın talep ettiği ehemmiyette iştigal olunacaktır. Kredide ucuzluk ve kolaylık temini başlıca emelimizdir.

Tediye muvazenesi 3 — İthalâtın ihracattan fazla olmaması ve en nihayet aynı kıymette olması tediye muvazenesinin temini için elzem addettiğimiz şarttır.

Çiftçi kooperatifleri 4 — Çiftçimizi kredi ve istihsal kooperatifleri gibi iktisadî teşekküllere mazhar etmek ve bu teşekkülleri terakki ve tekâmül ettirmek gayedir. Ziraat Bankası Büyük arazi ve çiftlik sahiplerinin ziraî kredileri rehin mukabili temin olunacaktır. Ziraî kredinin ana müessesesi olan Ziraat Bankamızı kanunî mürakabe altında bulunduracak surette sahiplendirmek ve faaliyetini daha ziyade ziraî sahada teksif etmek tedbiri alınacaktır. Bankanın sermayesini ziraî hareket ve faaliyetlerin inkişafını temin edecek kıymete çıkarmak, esaslı çalışma mevzuumuz olacaktır.

Küçük sanat erbabı ve esnaf, Sanayi 5 — Küçük sanatler erbabını ve esnafı müşküller ve zaafılardan kurtarmak ve onları daha kuvvetli, emniyetli bir vaziyete koymak ve onlara kredi müesseseleri yaratmak düşündüğümüz esaslı noktalardandır. Küçük ve büyük sanayi, iptidaî madde müstahsillerinin menfaatlerine de uygun himayeye nail olacaklardır.

Amele ve işçilerimiz, iş kanunu Milliyetçi Türk amelesi ve işçilerinin hayat ve haklarını ve menfaatlerini göz önünde tutacağız. Sây ile sermaye arasında ahenk tesisi ve bir iş kanunu ile ihtiyaca kâfi hükümlerin vaz'ı, Fırkanın mühim işleri arasında görülür.

Sanayi ve Maadin Bankası- Sanayi ve Maadin Bankasını hareketli bir sermaye ile teçhiz etmek aslî düşüncelerimizdendir.

Ticarette normal çalışan ve tekniğe dayanan sermayeyi himaye 6 — Memleketin inkişafında bütün ticaret faaliyetleri mühimdir. Normal çalışan ve tekniğe istinat eden sermaye sahipleri teşvik ve himayeye layıktır.

Haricî Ticaret 7 — Haricî ticaretimizin tanzimi başlıca işimizdir. Bu hususta ticaret erbabının faaliyetini semereli kılacağız. Millî mahsulât ve mamulâtımız

²⁸² Bkz. İzmir İktisat Kongresi, “Ne (bırakınız geçsinler bırakınız yapınlar) mektebine ne de sosyalist komünist, etatist veya himaye mekteplerinden değiliz.”

revaçlarını teshil, şöhretlerini muhafaza ve ihraçlarını temin tedbirleriyle yakından alâkadar olacağız.

Ormanlarımız 8 – Vatan servet membaları olan ormanları ve madenleri işletmek ve bu suretle istikbalimizi açmak ve aydınlatmak için yapılabilecek olan her tedbire tevessül olunacaktır.

Nafia işleri 9 – Nafia işlerimiz, her şubesinde, amelî ve verimli bir tatbik programına tevfikân takip olunacaktır. Bu işlerden büyük feyiz ve kuvvet vasıtası olan demiryolu inşaatına devam edeceğiz.

Limanlarımız- Limanlar inşaatına münasip zamanlarda başlamak lüzumu göz önünde tutulacaktır.

Şoselerimiz- Vilâyet şoseleri üzerinde çalışmakla beraber memleketi bağlayan ey i ve fennî köprülere ve şose şebekesine kavuşmak için amelî bir program tatbik olunacaktır.

Su işleri- İktisadî maksatlara vefa edecek bir büyük su işi idealimizdir. Küçük su işlerimizi başarmak ilk hedeflerimizdendir.

Nakliyecilik 10 — Kara, deniz, hava nakliyeciliğinin tanzim ve inkişafına çalışacağız.

Hayvancılık 11 — Hayvancılığın teşvikine ve hayvanlarımızın ıslahına ve çoğaltılmasına çalışılacaktır.

Balıkçılık ve Süngercilik 12 — Balıkçılığa ve süngerciliğe ehemmiyet vereceğiz.

Devlet İşlerinde Millî İktisat 13 – İktisadî mülâhazalarımızda her hangi Vekâlet ve makamlara taallûk eden bütün Devlet işlerinin, millî iktisat noktai nazarından, mutlak kârli ve faydalı olması kaidesini umumiyetle esas tutarız. Eskiden kalmış kanunların ve usullerin zamanla noktadan ıslahına ehemmiyet veriyoruz.”²⁸³

Cumhuriyet Halk Fırkası nizamnamesinden de görüleceği üzere uygulanan devletçilik politikası pratik ve pragmatist amaçlara müstenittir. Üzerinde muhakkak durulması gereken bir diğer nokta da yine aynı nizamname içindeki şu bölümdür: “Sınıf yok iş bölümü var 2 — Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdî ve içtimâî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir.”²⁸⁴ Türkiye tarihinde bu anlayış esasen II. Meşrutiyet Devri’ne ve Meşrutiyet Devri özelinde Ziya Gökalp’e dayanmaktadır. Bu noktadan iki neticeye ulaşmak mümkündür. İlki, II. Meşrutiyet Dönemi Türk aydınlarının düşüncelerinin Cumhuriyet Dönemi’nin zihin dünyası üzerindeki devam eden tesiridir. İkincil olarak ise, Türk tipi devletçilik anlayışında Sosyalizm ve Komünizm modellerinde olduğu gibi sınıflı toplum modelinin değil, iş bölümü fikrinin benimsendiğidir. Cumhuriyet Halk Fırkası’nın

²⁸³ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931, ss. 32-34.

²⁸⁴ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931, s. 32.

1935 senesinde hazırlanan programı ile devletçilik, Fırka'nın temel ilkelerinden biri haline getirilmiş, 1937 yılında ise, Türkiye Cumhuriyeti Anayasa'sına dahil edilmiştir.²⁸⁵

3.2.1. Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ve Faaliyetleri

İsmet Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde irad ettiği konuşmanın hemen ardından, bizatihi Gazi Paşa'nın himaye ve emirleri doğrultusunda, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti 14 Aralık 1929'da kurulmuştur. Cemiyet'in kurucuları şu isimlerdir: Kazım Paşa, Hasan Bey (Saka), Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), Saffet Bey, Mahmut Bey, Celal Bey (Bayar), Dr. Fuat Bey, Rahmi Bey, Reşit Saffet Bey, Besim Atalay Bey, Şükrü Bey, Hakkı Saffet Bey.²⁸⁶ Cemiyet'e ilk üye olan şahıs Gazi Paşa olmuştur. Bütün milletvekilleri cemiyetin tabii üyesi kabul edilmiştir. Cemiyet'in temel gayesi, yerli malı ürün üretimi ve tüketimini arttırmaktır. Cemiyet'in başkanlığına ise, dönemin Meclis Başkanı olan Kazım Paşa (Özalp) getirilmiştir. Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin Gazi Paşa'nın himayesinde olması ve kurucu üyelerin birçok önemli kurum ve bankanın üst düzey görevlileri olması, Devlet'in yerli malı üretim ve tüketimine ne derece önem verdiğini açıkça göstermektedir.²⁸⁷ 14 Aralık 1929 tarihli *Milliyet* gazetesinde cemiyetin kuruluş haberi: “*Millî iktisat hareketi başlamıştır*”²⁸⁸ başlığı ile ilan edilmiştir. Esasen Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Atatürk Dönemi iktisat siyasetinde yeni bir dönemin habercisi niteliğindedir. Zira İsmet Paşa'nın Meclis'te gerçekleştirmiş olduğu konuşmanın akabinde, hedeflenen iktisat siyaseti doğrultusunda atılan adımlar, millî iktisat olarak telakki edilmiştir. Bu minvalde cemiyet, devletçi millî iktisat politikasının Atatürk Dönemi'ndeki ilk adımı kabul edilebilir. İsmet Paşa'nın konuşmasının ardından Gazi Paşa, İsmet Paşa'ya çektiği telgrafta şu cümleleri sarfetmiştir: “*Milli paramızın kıymetini muhafaza yolunda hükûmetin aldığı tedbirlerin aldığı tedbirlerin iyi neticeler vermekte*

²⁸⁵ Durmuş Yalçın, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II), ss. 325-326.

²⁸⁶ “*Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Yüksek Himayeleri altında Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti teşekkül etmiştir.*”, **Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon Kodu:490-1-0-0 Cumhuriyet Halk Partisi, Yer no: 1-3-16.

²⁸⁷ Doğan Duman, “Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, İzmir, 1992, s. 130.

²⁸⁸ “*Millî iktisat hareketi başlamıştır*”, **Milliyet**, 14 Aralık 1929, s. 1.

olmasından memnunum. Büyük millet meclisinin bu vesile ile de tecelli eden itimadı ve bütün fili tasvibi iktisat mücadelemizde muvaffakiyetimiz için pek kıymetli bir teşviktir efendim.”²⁸⁹ Gazi Paşa’nın telgrafını İsmet Paşa şöyle cevaplamıştır: “Millî paramızın kıymetini muhafazada ve millî iktisat mücadelemizde yüksek alâka ve yüksek rehberliğinizin en önde olduğunu bildiren telgrafnamenizi muvaffakiyetimiz için kat’ı bir hüccet telakki ederim. Her büyük millî mesele Büyük Gazinin rehberliği ile behemehal müspet neticeye ereceğinde şimdiye kadar asla şüphe etmedim. Atı için de hiç tereddütüm yoktur.”²⁹⁰

Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti esasen cemiyet mahiyetinden çok, devletin resmi bir kurumu gibidir. Zira cemiyet, devletin en üst düzey temsilcileri tarafından himaye edilmekte ve yönetilmektedir. Üstelik Cumhuriyet Halk Fırkası’nın her bir milletvekili tabii üye kabul edilmekte ve cemiyet, fırka tarafından desteklenmektedir. Cemiyetin tarafından neşrolunan eserler, Cumhuriyet Halk Fırkası teşkilatlarınınca tavsiye olunmaktadır. Buna örnek olarak Cumhuriyet Halk Fırkası Katib-i Umumiiliği tarafından, İdare Hey’et-i Riyaseti’ne gönderilen yazı verilebilir.

“Umumi Reisimiz Gazi Hazretlerinin Himayeleri, Büyük Millet Meclis Reisi Kâzım paşa hazretlerinin riyasetleri ve İzmir Me’busu esbak İktisat Vekili Rahmi beyfendinin idaresi altında çalışan (Millî İktisat ve Tasarruf) cemiyetinin iki seneden beri tasarrufu Halk arasında itiyat haline getirmek, yerli mallarını sevdirmek ve sürdürmek, iktisadî varlığımızı tanıtmak ve yükseltmek hususlarındaki mesai ve muvaffakiyeti her tarafta şükranla görülmektedir. Cemiyetin gayeleri Fırkamızın prensipleri içindedir. Programımız (Fert ve Aile hayatında tasarruf fikrini kökleştirmeye) başlıca prensiplerimizden saymakta ve (Millî mahsul ve mamulatımızın revaçlarını teshil, şöhretlerini muhafaza ve ihraçlarını temin tedbirleriyle) yakından yakından alakadar olmağı emretmektedir. Onun için, Millî iktisat ve tasarruf cemiyetinin mesaisine yardım, teşebbüslerine muzaheret Fırkamızı esaslı vazifelerindendir. Teşkilatımızın, Millî iktisat ve tasarruf cemiyeti şubelerile sıkı temasta bulunarak onların faaliyetleriyle yakından alakadar olmasını, bilhassa 12 kânunuevvelde başlayacak olan tasarruf ve yerli mallar haftasındaki mesaide onu himaye ve takviye etmesini; cemiyetin şubelerine Fırkamız delaletiyle yer tedariki imkânının araştırılmasını, cemiyetin (Senayi kongresi raporları ve cihan iktisadiyatında Türkiye gibi) çok faydalı tavsiye eylemesini rica eder ve muhabbetlerimi teyit eylerim efendim.”²⁹¹

Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, *İktisat ve Tasarruf* adlı bir dergi yayınlarak; milletin yerli malı üretim, tüketim ve tasarruf bilincini arttırmak için çaba göstermiştir. Her yıl 12-19 Aralık tarihleri arasında, Başbakan ve Bakanlar

²⁸⁹ “Millî iktisat mücadelesi”, **Milliyet**, 15 Aralık 1929, s. 1.

²⁹⁰ “Millî iktisat mücadelesi”, **Milliyet**, 15 Aralık 1929, s. 1.

²⁹¹ **BCA**, Fon kodu: 490-1-0-0 Cumhuriyet Halk Fırkası, Yer no: 2-7-18.

düzeyinde katılım ile düzenlenen Yerli Malı Haftası aracılığıyla, tüm yurttta tasarruf ve yerli malı tüketmenin önemi; seminerler, konferanslar, söyleşiler, sergiler ve tiyatro gibi faaliyetlerle halka anlatılmıştır. Cemiyetin temel amacı, yerli malı ürünlerde kaliteyi arttırmak ve halkı yerli ürün tüketimine sevk ederek, ithalat giderlerini azaltmak yoluyla, devlet bütçesindeki açığı kapatmaya yardımcı olmaktır.²⁹² Örneğin, 1930 yılında Yerli Malı Haftası etkinlikleri dolayısıyla Cemiyet, Milliyet gazetesine verdiği ilanda şunları ifade etmiştir:

*“Vatandaş! Tasarruf ve yerli malı haftası başladı... Bu hafta bütün yiyeceğini, içeceğini giyeceğini yerli malından al. Yerli malı satmayan dükkânlardan alış veriş etme. Bu suretle yerli mallarını tanıyacaksın. Yerli malı kullanmak sende bir itiyat haline girecek ve artık daima yerli malı kullanacaksın. Aynı zamanda tacirler de senin yerli malına karşı rağbetini görecek ve hep yerli malı getirecekler. Eğer yerli malından bir şikâyetin varsa bize bildirmeği unutma.”*²⁹³

Aynı tarihte yayınlanan Milliyet gazetesinin ilk sayfasındaki şu cümle son derece manidardır: *“Millî mücadelede birinci hedefimiz Akdeniz ikinci iktisattır.”*²⁹⁴ Esasen bu ifade, Gazi Paşa’nın Başkomutanlık Meydan Muharebesi’ndeki emri olan *“Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz’dir. İleri.”* cümlesine bir gönderme barındırmaktadır. Bir başka deyişle millî iktisat ve istiklâlin siyasi bağımsızlığın mütemmimi olduğu hatırlatılmaktadır. İsmet Paşa, Yerli Malı Haftası dolayısıyla Ankara Türk Ocağı’nda önemli bir konuşma gerçekleştirmiştir.

“Efendiler ihtiyacımızı tahdit ederek ve kendi mahsul ve mamulâtımıza rağbet ederek varacağımız ilk netice ancak açlıktan kurtulmak olacaktır. Bu netice ile ancak bir tedafî vaziyet temin edebiliriz. Fakat bu vaziyet ve tedbirler inkişafı ve ilerlemek temin etmeye kifayet edemez. Memleket muhtaç olduğunu daha bol, daha geniş mikyasta tedarik edebilmelidir. Her nevi millî ve medenî ve iktisadî tesisat için hariçten çok malzeme almağa mecbur olacağız. Şu halde asıl netice hariçten satın almamak kabiliyetimizin artması yani harice satacak kıymetlerimizin çoğalması lâzımdır. Mahsulümüz çok olmalı ve satabilmeliyiz. Hükûmet bütün tedbirlerinde bu gayeye yürümeğe mecburdur. Mes’elenein çok mücadeleli ve çok muğlak olduğunu zikretmeğe hacet yoktur. Bu hususta asıl âmil millî iktisatta millî teşkilattadır. Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyetinin ifa etmeğe çalıştığı bu lüzum ve intibahı fennî bir surette millete anlatmağa çalışmaktır. Millî iktisadın himaye ve teşvikinde bilhassa mücadele etmeğe mecbur olduğumuz içtimaî afet millî satıcıların bir intibah devrinin kendilerine verdiği vazifeden tegafül etmeleri ihtimalidir. Müstehlik vatandaşın yerli maldan yemek ve giymek emeli müstahsil vatandaş tarafından ihtiyaca tâbi olarak tekâmül etmeğe çalışmak iyi ve ucuz vermek arzusu ve mücahadesi ile mukabele görmezse bütün emekler heba olur. Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyetinin bilhassa faaliyetini tecviz ettiği istikametlerden biri budur. Memnuniyetle görüyoruz ki

²⁹² Doğan Duman, ss. 138-141.

²⁹³ “Vatandaş!”, **Milliyet**, 12 Aralık 1930, s.2.

²⁹⁴ “Millî mücadelede birinci hedefimiz ‘Akdeniz’ ikinci İktisattır”, **Milliyet**, 12 Aralık 1930, s.1.

cemiyet geçen sene zarfında müstehliklerle müstahsiller arasında muvaffakiyetli rabitalara tavassut etmiştir. Bu tavassutlar tarafından her iki cephede ve iyi niyetle telâkki olunmuştur. Millî iktisat mücadelesinde iktisadî teşhizat için elzem olan büyük ve esaslı vasıta sermayedir. Sermaye için hariçten gelecek muvakkat ikrazların kıymeti söz götürmez. Fakat asıl millî sermaye milletin kendi tasarrufu ve biriktirmesiyle temin olunabileceği mütevazî paralarla en devamlı malıdır. Her ailenin sühuletle biriktirebileceği mütevazî paralarla en devamlı ve esaslı millî sermayeler birikebilir. Millî Tasarruf ve İktisat Cemiyetinin millete bilhassa öğreteceği şey ufak milli tasarruflardan millî sermayenin nasıl birikeceğini anlatmaktır.”²⁹⁵

İsmet Paşa'nın buraya kadar ki ifadeleri tasarruf, birikim ve yerli malı kullanmanın önemini ifade etmektedir. Aynı konuşmanın devam eden cümlelerinde bir nokta vardır ki Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat siyasetinde devletçilik ilkesine dümen kırışının sinyalini vermektedir.

“Efendiler; bugün iktisadî mücadelesinden bahsederken sözlerimi bir esaslı noktaya işaret etmeden bitirmeyeceğim. Görüyorsunuz ki millî iktisat bahsinde açıktan ve kendi kendini yemekten kurtulmak, sonra aktif bir iktisadî inkişafa girmek, hükûmetçe ve milletçe bir çok teşkilâta ve içtimâî tedbirlere lüzum gösteriyor. Hükûmet teşkilâtının ve millî teşekküllerin iktisadın her sahasında müdahaleleri zaruri görünüyor. Müdafaa-i istihsal satış hususunda milletler mütemadiyen teşkilâtlara gidiyor. Bizim takip edeceğimiz yol da ancak teşkilât âlemi içinde mütemadiyen kendimizi teşhiz etmek ve muhtelif sahalarda ferdî ve çaresiz kalan müstahsil ve müstehliklerimizi teşkilâtlarla takviye etmeğe çalışmaktır. Hatta nazarı olarak kendilerini ferdîyetçi ve liberal zannedenlerin bile bizzarure karşısında hükûmetten yani onun yardım için teşkilâtları olmamasından şikâyet etmeleri manidar değil midir? Bu tabii sebeplerdir ki biz hükûmetin memleket iktisadiyatına her sahada yardımcı müdahalesi ve teşkilâtı ile hükûmetin vazife ifa etmesi lâzım geldiği esasını takip ediyoruz.”²⁹⁶

Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin faaliyetleri içinde 1930 senesinde Sanayi Kongresi ve 1931 senesinde Ziraat Kongresi'nin toplanmasını görmek mümkündür. Her iki kongreye alanının uzman isimleri ve meslek erbapları iştirak etmiş ve mevcut sorunlara çözüm yolları aranmıştır. Kongrelerin raporları Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından yayınlanmıştır.²⁹⁷

²⁹⁵ “Başvekil ve Meclis Reisi birer nutuk söylediler”, **Cumhuriyet**, 13 Aralık 1930, s. 4.

²⁹⁶ “Başvekil ve Meclis Reisi birer nutuk söylediler”, **Cumhuriyet**, 13 Aralık 1930, s. 4.

²⁹⁷ Doğan Duman, s. 139. Ziraat Kongresi hakkında detaylı bilgi için bkz. **Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1931.; Sanayi Kongresi hakkında detaylı bilgi için bkz. **1930 Sanayi Kongresi: Raporlar-Kararlar-Zabıtlar**, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, 1930.

3.2.2. Türk Parasının Kıymetini Muhafaza Mücadelesi Çerçevesindeki Faaliyetler

İsmet Paşa'nın 12.12.1929 tarihinde gerçekleştirdiği konuşmanın yeni dönemin iktisadî yol haritası olarak değerlendirilebileceğini daha önce de ifade etmiştik. Konuşmada ele alınan konulardan biri de dahili ve harici nedenler dolayısıyla Türk parasının değer kaybı meselesi ve bu soruna karşı alınacak önlemlerdir. Bu doğrultuda Hükümet'in aldığı belli başlı tedbirler olmuştur. Bunlar; 16 Mayıs 1929'da kabul edilen, "*Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu*"²⁹⁸ ve 20 Şubat 1930'da kabul edilen, "*Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun*"dur.²⁹⁹ Hükümet tarafından döviz işlemlerini kontrolünü sağlamak maksadıyla, Bankalar Konsorsiyum'u kurulmuştur. Merkez Bankası'nın kuruluşunun ardından, döviz işlemlerinin takibatı daha katı kurallara bağlanmıştır. Neticeten Türk parasının kıymetini muhafaza etmek için, Türk parasının İngiliz Sterlin'i karşısındaki kuru sabitlenerek, altın paritesine bağlanmıştır. İngiltere'nin altın paritesinden ayrılmasının akabinde Türk parasının değeri, Fransız Frank'ına entegre edilmiştir. Fransa'nın da da altın sistemini terk etmesinin ardından, Türk parasının değeri 1930 yılında belirlenen altın değerine sabitlenmiştir.³⁰⁰ Hükümetçe çıkartılan bir dizi kanun yalnızca Türk parasının değerini korumakla kalmamıştır, aynı zamanda devletin ekonomi piyasalarındaki hakimiyetini de kuvvetlendirmiştir.³⁰¹

Türk parasının değer kaybı ile ilgili olarak birkaç nedenden bahsetmek mümkündür. Dönemin Maliye Vekili Şükrü Bey'in (Saraçoğlu) ifadeleri doğrultusunda bu sebepleri özetleyecek olursak; öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma borçların devleti döviz darboğazına soktuğu ifade edilebilir. İkinci olarak ise, ithal ürünlerin devlet ekonomisine getirdiği yükten bahsedilebilir. İsmet Paşa zaruri olan ürünlerin satın alınacağını fakat mübayaatta azami tasarruf edileceğini ifade etmiştir. İsmet Paşa'nın ve Şükrü Bey'in paranın değer

²⁹⁸ Detaylı bilgi için bkz. "*Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu*", **Resmî Gazete**, 30 Nisan 1929, ss. 7404-7408.

²⁹⁹ Detaylı bilgi için bkz. "*Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun*", **Resmî Gazete**, 25 Şubat 1930, s. 8733.

³⁰⁰ Yahya S. Tezel, ss. 155-156.

³⁰¹ Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1. Cilt (1929-1932)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988, s. 43.

kaybına ilişkin müstereken üzerinde durdukları nokta ise, borsa spekülasyonları yolu ile vurgun yaparak zenginleşen kimselerdir. Maliye Vekili Şükrü Bey, geçen seneye nazaran 34 milyon Türk Lirası daha az ithalat yapıldığını ve fakat iktisadî vaziyette umulan düzelmenin gerçekleşmediğine dikkat çekerek, spekülasyonculara karşı önlem alınacağını belirtmiştir. *Türk Parasının Kıymetinin Korunması Hakkında Kanun*’unun maddelerini metne ilave etmeme nedenimiz mezkûr kanunun muğlak oluşundan kaynaklanmaktadır. Daha doğru bir ifade ile bu kanun Türk parasının korunması maksadıyla Hükümet’e tam yetki vermektedir.³⁰² Türk parasının kıymetini muhafaza için çıkartılan bu kanun ile ilgili olarak Mehmet Asım Bey’in (Us) *Vakit* gazetesinde dikkate şayan bir yazısı mevcuttur. Devrin tabiri ile “*spekülasyoncular*”ın Türk iktisadî hayatındaki etkisini aktarmak gayesi ile adı geçen yazının bir kısmını metne aktaracağız. Fakat evvelâ altını çizmek istediğimiz husus, yazının başlığıdır. “*Mali takriri sükûn*” Türk inkılaplarının muhafazası maksadıyla çıkartılmış olan; “*Takrir-i Sükun Kanunu*”na bir gönderme ile Mehmet Asım Bey, kaleme aldığı yazı için bu ismi tercih etmiştir.

“Hükûmetin mali sahada mühim idari tedbirler almak ihtiyacını hissetmesinin sebebi para mücadelesine başlar başlamaz bir müddet tevakkuf ve intizar vaziyeti almış olan borsa muhtekirlerinin son günlerde yeniden faaliyete geçmek teşebbüslerinde bulunmalarıdır. Malumdurki hükümet paramızın kıymetini muhafaza etmek için bütçeden döviz mübayaasını icap edecek her türlü sarfiyatı tevkiif etmiştir. Bu nevi sarfiyatı ancak hayati zaruretlere hasretmiştir. Netekim bizzat İsmet paşa Hz. nin Mecliste izah ettikleri veçhile şubata kadar bütçede döviz mübayaasını icap edecek tahsisatların yekunu (15) milyon lirayı bulduğu halde hükümet bu tahsisatların on parasını bile sarfa müsaade etmemiştir. Bir kulakları İstanbul borsasında bir kulakları Ankarada olan isterlin spekülasyoncuları tabii 15 milyonluk sarfiyatın tevkiif karanmı duyar duymaz önümüzdeki mart içinde hükümetin milyonlarca liralık isterlin almak zaruretinde kalması ihtimalini düşünerek fırsat gününü beklemek üzere el altından spekülasyona koyulmuşlardır. Son günlerde İngiliz lirasının birden bire 1030 dan 1070şe kadar fırlaması bunun neticesidir. İşte İsmet paşa Hz. bu vaziyeti nazarı dikkate alarak spekülasyonculara karşı şiddetle harekete geçmeğe lüzum görmüştür; ayna zamanda hükümetin 15 milyon liralık tahsisatın sarfını tevkiif etmesi isterlin mübayaasının tehiri demek olmadığını yüksek sesle Millet Meclisi kürsüsünden ilân etmiştir. Belki borsada spekülasyonculuk yapan adamlar resmen devlet bütçesine girmiş tahsisatların nihayete kadar tutulamiyacağını, mutlaka bir gün borsadan külliyetli miktarda isterlin mübayaasına hükümetin muztar kalacağını zannediyorlar. Eğer böyle ise bu adamlara ihtar edelim ki zanlarında çok yanlışlar. Bu hatalarını anlamak için Türk milletinin daha 10 sene evvel istiklâl mücadelesine girdiği zaman büyük müşkülâta karşı ne tahammül gösterdiğini, bu yolda ne harikalar yarattığını bir kerre hatırlamaları kâfidir. Eğer borsa spekülasyoncuları istiklâl mücadelesinde üniformalı birer

³⁰² “Millî paramızın korunması için”, *Vakit*, 21 Şubat 1930, s. 4.

kumandan veya zabıt olarak bütün bir husumet alemine karşı harbeden kahramanları bu gün karşılarında smokinli, yahut fraklı centilmen adamlar kıyafetinde görüyorlar, bu hallerine bakarak onları değişmiş zannediyorlarsa aldanmış olduklarını çok sürmiyecek, hakikate başlarını çarparak anlayacaklardır. Temenni edilir ki bu suretle nihayet hakikati anlayacak olanlar B. M. Meclisinin hükümete verdiği yeni kanun kuvvetini istimal ihtiyacı bırakmasınlar. Her kes iyi bilmelidir ki cumhuriyet kanunları gizli ve açık her türlü şekaveti şiddetle menetmiştir. Spekülasyon ise böyle mühim zamanlarda memleket ve millet için en büyük şekavet kuvvetlerinden fazla bir tehlikedir. Binaenaleyh medeni haydutluğun en şenilerinden olan spekülasyonda kâr ve menfaat arıyanlar kanun kuvvetinin kahrından korkmalıdır."³⁰³

Mehmet Asım Bey'in bu satırları, borsa spekülasyoncusu tabir edilen kimselerin piyasa üzerindeki olumsuz etkisini göstermenin yanında, farklı bir noktayı da göz önüne koymaktadır. Zannımızca bu nokta, ancak idealizm sözcüğü ile ifade edilebilir. Devrin önemli insanların birçoğlarında bu hususiyet görülmektedir. Mehmet Asım Bey'in Millî Mücadele göndermesi de buradan gelmektedir. İstiklal-i tamm düsturuna bir lahza dahi olsun zarar gelmemesi için ömür tüketen o kuşağın insanları, iktisadî istiklali Millî Mücadele'nin devamı olarak görmüşlerdir.

Türk parasının değerini koruma ve kuvvetlendirme maksadıyla hükümet tarafından bir dizi kanun çıkartılmıştır. 1567 sayılı Kanun ile Türk parasının yurtdışına çıkışı yasaklanmış ve ihraç mallarda tağşiş yapılmaması için kanunun verdiği yetkiyle hükümet ihraç mallarını denetlemeye başlamıştır. Tağşişin engellenmesi için 1930 yılında ayrıca bir kanuna bağlanmış. 1705 sayılı "Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Korunması Hakkında Kanun"unun 1. Maddesi ile kanunu kapsam ve amaçları şu şekilde açıklanmıştır.

"Madde 1 — Dahilî ve haricî ticaret menfaatlarını korumak ve ticaret malları üzerinde tağşiş ve hilelere mâni olmak üzere menşei nebatî, hayvanî, madenî bilûmum mevat ile bunların nim mamul ve memûllerini veyahut bunların terkibinden husule gelen mevadın ihrarına, imaline, tathirine muayyen sınıf ve nevilere tefrikına, ambalajlarına, zarflarına, alım satım ve muhafazalarına ve bu hususlarda tâbi olacakları usul ve şartlara ve bu gibi mevat için hususî veya millî muayyen alamet ve izahata istimali mecburiyetine müteallik tedbirler almağa Hükümet mezundur."³⁰⁴

Devletin iktisadî hayatın her sahasında aldığı tedbirlere rağmen geçmişten gelen şartlar ve 1929 Buhranı'nın tesirleri devlet gelirlerinde istenilen artışı sağlayamamıştır. Hükümet 1 Aralık 1931 tarihinde çıkardığı 1890 Numaralı "İktisadî

³⁰³ "İhtikâr âleminde malî tahriri sükûn", Mehmet Asım (Us), **Vakit**, 22 Şubat 1930, s. 4.

³⁰⁴ "Ticarette tağşişin men'i ve ihracatın mürakabesi ve korunması hakkında kanun", **Resmî Gazete**, 10 Haziran 1930.

Buhran Vergisi”³⁰⁵ ile devlet gelirlerini arttırmak istemiştir. 1931 senesinde hükümet tarafından gerçekleştirilen bir diğer düzenleme de dış ticarete ülke menfaatleri korumak maksadıyla çıkartılan, 1873 sayılı “*Ticaret Mukavelesi veya Modüs Vivendi aktetmiyeu devletler ülkesinden Türkiyeye yapılacak ithalâta inemnuiyetler veya tahdit veyahut takyitler tatbikına dair kanun*”dur. 22 Temmuz 1931 tarihli bu kanun ile devlet, dış ticarete önemli bir düzenleme husule getirmiş ve modüs vivendi yapmayan ülkeler ile ticareti kesme kararı almıştır. Kanunun fevkalade önemli bir diğer maddesi ile de ithal edilecek birtakım ürünlerde ruhsat sistemi ve sınırlandırma getirilmiştir. Kanuna iki açıdan bakılması mümkündür. Öncelikle, Türkiye Cumhuriyeti dış ticaretini yapacağı devletlerarası antlaşmalar ile hukuki bir zemin üzerine bina etmek istemiştir. İkincil olarak ise, ithalat kısıtlaması yolu ile bütçe açıkları kapatılmaya çalışılmıştır.³⁰⁶ Esasen bu kanun ile ithal ürünlere getirilen tahdit uygulaması Kontenjan Usulü’nün de başlangıcını oluşturmuştur. Bu uygulama sayesinde dış ticaret açığı önemli ölçüde kapatılabilmektedir.³⁰⁷

Büyük Buhran’ın etkilerinin geçmesiyle birlikte, 1932 senesinden itibaren ithalata getirilen kısıtlamalar gevşetilmeye başlanmış ve bu uygulamanın yerine Kliring Usulü ikame edilmiştir. Bu sistem 1929 krizinin getirisi olarak birçok ülke tarafından kullanılmıştır. Kliring ya da takas sistemi ile ülkeler ikili ticaret antlaşmaları vasıtasıyla ödemeleri döviz kullanmadan mal takası sistemiyle gerçekleştirmiştir.³⁰⁸ 1929 Krizi sonrasında Türkiye Cumhuriyeti’nin dış ticareti kliring sistemi üzerine şekillenmiştir. Tezel’in verdiği rakamlara göre “*İthalatın %84’ü ve ihracatın %81’i*”³⁰⁹ kliring sistemi ile yapılmıştır. İkili antlaşmalar ile gerçekleştirilen bu ticaret sistemi, ticarete mütekabiliyeti getirmiştir. Bir başka ifade ile bu uygulamada tek taraflı alım söz konusu değildir. Bu sayede Türkiye Cumhuriyeti’nin, istihsalı takas usulü ile satın alma birimine dönüştürmüştür. Bu uygulama ile ilgili olarak Ahmet Hamdi Bey (Başar) şunu söylemiştir; “*Binaenaleyh paraya yegâne ve hakiki karşılık*

³⁰⁵ İktisadi Buhran Vergisi hakkında detaylı bilgi için bkz. “İktisadî Buhran Vergisi Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, 1 Aralık 1931.

³⁰⁶ “Ticaret Mukavelesi veya Modüs Vivendi aktetmiyeu devletler ülkesinden Türkiyeye yapılacak ithalâta inemnuiyetler veya tahdit veyahut takyitler tatbikına dair kanun”, **Resmî Gazete**, 1.08.1931.

³⁰⁷ Levent Özkardeş, “Cumhuriyetin İlk Yılları ve 1929 Ekonomik Buhranında Dış Ticaretin Yönetimi”, **Gümrük ve Ticaret Dergisi**, Sayı:6, Ankara, 2015, s. 29.

³⁰⁸ Kuruç, s. 48.

³⁰⁹ Tezel, s. 157.

istihlak edilecek istihallerden ibarettir."³¹⁰ Hakikat, Ahmet Hamdi Bey'in ifade ettiği şekilde vuku bulmuştur. Örnek vermek gerekirse, 1934 yılında Millî Müdafaa Vekilliği'nce Türk Ordusu'nun ihtiyacı olan; 115.000 Lira kıymetindeki askeri malzemenin satın alım işlemlerinin, döviz yoksunluğu da belirtilerek, kliring usulü ile gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır.³¹¹ Türk milletinin üretimi takas/kliring usulü ile satın alma aracı haline dönüşmüştür. İthalat kalemlerinin döviz kullanmadan yapılması da ülkenin döviz ihtiyacını azalmıştır. 1926 yılı ithalat-ihracat rakamları: 234.699.735 milyona 186.422.755 milyon iken, 1935 yılında ithalat-ihracat rakamları; 88.823.480 milyona 95.861.137 milyondur.³¹² İthal ikame usulü, tasarruf politikaları, yerli üretim, takas/kliring sistemi ile ithalat ciddi oranda azaltılmış ve dış ticaret kaynaklı bütçe açıklarına nihayet verilmiştir.

3.2.3. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

İsmet Paşa'nın 12 Aralık 1929 tarihli konuşmasında işlediği ve ekonomi yönetiminde uygulanacak olan dört madde bahsetmiştik. Ele aldığımız kısma kadar ilk üç maddenin gerçekleştirildiğini ifade etmek mümkündür. Son olarak ise, devlet bankasının kurulması meselesi kalmıştır. Esasen devlet eliyle bir merkez bankası kurulma fikri II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar gitmektedir. İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti'nce kurulan Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın zamanla merkez bankasına dönüşerek, Osmanlı Bankası'nın yerini alması beklenmiştir. Fakat bu beklenti çalışmanın daha önceki bölümlerinde de ifade ettiğimiz üzere karşılıksız kalmıştır. Merkez bankasının kuruluşu ile ilgili olarak farklı görüşler ve öneriler mevcuttur. Millileştirme hareketi kapsamında Osmanlı Bankası'nın millileştirilmesi ya da bankanın mevcut hali ile görevine devam etmesi bu görüşlerden ilkidir. İkinci görüş ise, İş Bankası'nın merkez bankasının görev ve rolünü üstlenmesidir. Görüşün temelinde, İş Bankası'nın son derece başarılı olan bankacılık faaliyetleri yatmaktadır. İş Bankası Umum Müdürü olan Celal Bayar bu modelin uygulanması noktasında yabancı uzmanlara raporlar hazırlatmış ve Başvekil İsmet Paşa'ya takdim etmiştir.

³¹⁰ Ahmet Hamdi (Başar), **İktisadî Devletçilik İkinci Cilt**, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1933, s. 207.

³¹¹ **BCA**, Fon kodu: 30-18-1-2 Kararlar Daire Başkanlığı, Yer no: 42-8-11.

³¹² Sevilay Özer, "1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Çerçevesinde Yerli Malı ve Tutum Haftası Kutlamaları", **Turkish Studies**, Cilt:8, Sayı:5, Ankara, 2013, s. 607.

Fakat İsmet Paşa tarafınca bu teklif makul bulunmamıştır. Neticeten Merkez Bankası Başvekil İsmet Paşa ve tarafgirlerinin arzusu üzere, anonim şirket niteliğine haiz, sermaye yapısı ve kanunî yaptırım gücüne haiz olması sıfatıyla bir devlet bankası olarak tesis edilmiştir.³¹³ Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası 11 Haziran 1930 tarihinde çıkartılan 1715 sayılı kanun ahkâmınca kurulmuştur.

Mezkûr kanuna göre Merkez Bankası'nın vazifeleri kanunun 2. Maddesinde şöyle açıklanmıştır:

“Madde 2 — Memleketin iktisadî inkişafına yardım gayesile tesis olunan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının vazifesi aşağıda gösterilmiştir:

1 - İskonto fiyatını tesbit ve para piyasasını ve tedavülünü tanzim etmek;

2 - Hazine muamelelerini ifa etmek;

3 - Hükümetle müştereken Türk evrakı nakdiyesinin müstakbel istikrarına matuf bütün tedbirleri ittihaz eylemek.”³¹⁴

Merkez Bankası 15 milyon Türk Lirası sermaye ile kurulmuş ve hisseleri dört kısma ayrılmıştır.

- A Grubu: Bu kısım hisseler devlet kurumlarına aittir ve sermayenin %15'ini oluşturmaktadır.
- B Grubu: Türkiye’de millî bankalara ayrılmıştır, oranı belli değildir.
- C Grubu: Türkiye’deki yabancı bankalara aittir ve oranı %10 ile tahdit edilmiştir.
- D Grubu: Türk tabiyetli özel ve tüzel kişilere tahsis edilmiştir.³¹⁵

Merkez Bankası 11 Haziran 1930 tarihinde kurulmasına karşın hayata geçirilmesi ancak 3 Ekim 1931’de mümkün olabilmıştır. Gecikmenin nedeni bankasının tesisi için gereken sermayenin sağlanması ve yapılan ön hazırlıklardan kaynaklanmıştır. Bankanın kurulması için gerekli olan altın ve döviz rezervinin dönemin koşulları taktir edildiğinde Devlet eli ile sağlanmasının zorluğu idrak olunacaktır. Gerekli sermaye, *The American Turkish – Investment Corporation* ile aktedilen kibrît imtiyazı karşılığında sağlanmıştır. Hatta, Merkez Bankası kanunu ile

³¹³ Akalın, ss. 139-146.

³¹⁴ “Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu”, **Resmî Gazete**, 30 Haziran 1930.

³¹⁵ Akalın, s. 147.

Kibrit İmtiyazı aynı gün *Resmî Gazete*'de ilan edilmiştir.³¹⁶ Tanınan imtiyaz hakkı uyarınca, 25 yıllık kibrit ve çakmak üretim, dış alım ve satım hakları adı geçen şirkete devredilmiştir. Şirket ayrıca tutuşturucu madde temini için İstanbul'da fabrika açmayı da taahhüt etmiştir. Verilen imtiyaza karşılık Türkiye Cumhuriyeti, 25 sene boyunca her yıl düzenli ödeme ve mezkûr şirketten 10 milyon altın lira tutarında kredi teminine hak kazanmıştır. Böylelikle Merkez Bankası'nın teşkili için iktiza eden sermaye tahsis edilmiştir.³¹⁷

Merkez Bankası'nın tesisinin akabinde Türkiye Cumhuriyeti kendi parası üzerinde hâkimiyet kurmuştur.³¹⁸ Dönemin Maliye Vekili Şükrü Bey (Saraçoğlu) Merkez Bankası'na dair şunları ifade etmiştir:

*“Evrakı nakdiyemiz şimdiye kadar devlet itibarı altında idi, dedi. Şimdi tesbit edilen madde ile bundan sonra İhraç bankası itibarı altında olacaktır. Binaenaleyh bankanın bu der'uhtesine mukabil hazine bankaya aynı miktarda borç senedi verecek, senet bedellerini tediye için de bütçeden her sene yüzde bir nispetinde tevfiyat yapılarak bankaya verilecektir. Bundan başka hazine meskûk ve külçe olarak bankaya 500.000 altın lira para tevdi edecektir. Ayrıca 116 milyon 492 bin beynelmilel itibarı kıymeti haiz altın frank tahvilleri verecektir. Bu suretle hazine kısa bir zamanda borç senetleri bedelini bankaya tediyeye çalışacaktır.”*³¹⁹

Devlet tarafından ihraç olunan 158.748.563 Liralık kıymete haiz evrak-ı nakdiye Merkez Bankası uhdesine alınmıştır.³²⁰

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın başarısı ile ilgili olarak, 1937 senesinde Sait Emin Özbek tarafından yazılan “*Tasarruf Ekonomi İlmindeki Yeri Türkiyede Tasarruf Hareketleri*” isimli esere baktığımızda, Maliye Vekili Şükrü Bey'in taahhüdünün yerine getirildiğini görmekteyiz. 1937 senesi itibarıyla bankanın itibari sermayesi olan 15 milyon liranın, 10 milyon 500 bin liralık kısmı ödenmiştir. Emisyon hareketi bağlamında Merkez Bankası'nın altın rezervi 1932 yılında; 18.483.380 iken, 1935 senesinde bu miktar 29.494.349'a çıkartılmıştır.³²¹ Merkez

³¹⁶ Bkz. “Kibrit ve çakmak inhisarı işletmesinin devrine ve on milyon dolarlık istikraz aktine dair kanun”, **Resmî Gazete**, 30 Haziran 1930.

³¹⁷ Akgüç, ss. 139-141.

³¹⁸ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, (Türkiye Ekonomisi), s. 65.

³¹⁹ “Devlet Bankası kanunu Dün Mecliste ittifakla kabul olunmuştur”, **Cumhuriyet**, 12 Haziran 1930, s. 1.

³²⁰ “Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu”, **Resmî Gazete**, 30 Haziran 1930.

³²¹ **BCA**, Fon Kodu:490-1-0-0 Cumhuriyet Halk Partisi, Yer no:1453-23-1. Not: Sait Emin Özbek'e ait olan bu esere, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi aracılığı ile ulaştığımız için kitaba değil, arşive atıf yapmayı yazım etiği açısından daha uygun bulduk.

Bankası'nın kuruluşu ile ilgili olarak Sait Emin Bey'in ifadeleri, devrin iktisadî zihniyetinin ortaya konması açısından faydalı olacaktır: *"Millî piyasada banknot neşrederek, para piyasasını tanzim ve iskonto haddini tesbit gibi nazik bir âmme işini Türkiye Cumhuriyeti gibi, milliyetçilik ve halkçılık devletçilik esasları ana prensipleri arasında bulunan bir irade rejimi, tabiatıyla ancak yine millî kaynaklardan doğmuş, öz millî bir bankadan başka bir müesseseye tevdi edilemezdi."*³²² Sait Emin Bey'in bu ifadelerinden, Atatürk Dönemi iktisat siyaseti, ister hür teşebbüs yaratma eğilimli ister devletçi eğilimli olsun ana amilinin milliyetçilik ve millî iktisat olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Kitaba dair kaydın da Devlet Arşivleri içinde Cumhuriyet Halk Partisi fon kodunda olduğu düşünüldüğünde, ülkenin iktisadî idaresinin milliyetçilik üzerine ikame edildiği ifade olunabilir.

3.2.4. Türk Bankaları – II (Sümer Bank, Eti Bank, Deniz Bank, Belediyeler Bankası, Türkiye Halk Bankası, Tük Ticaret Bankası)

Atatürk Dönemi devletçilik politikaları uyarınca kalkınmanın devlet eliyle sağlanması maksadıyla bir dizi banka kurulmuştur. Bu bankalar; Sümerbank, Belediyeler Bankası, Etibank, Denizbank ve Halk Bankası olarak sayılabilir. Devletçi iktisat siyaseti dahilinde adı geçen bankalar ve faaliyetleri kısaca incelenecektir.³²³ Söz konusu olan bankaların 1923-1929 seneleri arasında kurulan bankalardan farkı noktasında şunlar ifade edilebilir; Atatürk Dönemi iktisat siyasetinin ilk devresinde oluşturulan bankalar, daha ziyade devlet destekli hür teşebbüsün oluşturulması ve geliştirilmesi maksadıyla kurulmuştur. Devletçi iktisat siyaseti çerçevesinde kurulan bankalar ise, kamu iktisadî teşebbüsleri olarak tanımlanabilir.

Sümerbank 3 Haziran 1933'te kabul edilen kanun uyarınca 20 milyon Türk Lirası sermaye ile kurulmuştur. Bankanın görevleri kuruluş kanununda şu şekilde sıralanmıştır:

"A) Devlet sanayi ofisinden devralacağı fabrikaları işletmek ve hususî sanayi müesseselerindeki Devlet iştirak hisselerini ticaret kanunu hükümlerine göre idare etmek.

B) Hususî kanunlarla verilmiş salâhiyetlere istinaden yapılacak fabrikalar hariç olmak üzere Devlet sermayesile vücutte getirilecek bütün sınaî müesseselerin etüt ve projelerini hazırlamak ve bunları tesis ve idare eylemek;

³²² BCA, Fon Kodu:490-1-0-0 Cumhuriyet Halk Partisi, Yer no:1453-23-1.

³²³ Akgüç, s.31.

C) Teessüsleri veya tevsileri memleket için iktisaden verimli olan sanayi işlerine sermayesinin müsaadesi nispetinde iştirak veya yardım etmek.

Ehemiyyetleri itibarile alelûmum sanayi işleri şu suretle sıralanır:

1) Ana iptidaî maddeleri memlekette yetişen ve henüz istihsal miktarı istihlâki karşılayamıyan sanayi,

2) Ham ihracat mallarını mamul veya kısmen mamul hale koyarak kıymetlendiren ve sürümünü kolaylaştıran sanayi,

3) Mamulâtı memleket dahilinde büyük mikyasta istihlâk olunan ve ham iptidaî maddeleri henüz memlekette yetiştirilmemekle beraber teessüsleri halinde iptidaî maddelerinin de memlekette yetiştirilmesi mümkün olan sanayi,

4) Ham iptidaî maddeleri memlekette bulunmadığı gibi yetiştirilmesi de kabil olmyan fakat imal safhalarının memlekete temin edeceği faydalar ehemmiyetli miktara balığ olan sanayi,

D) Memlekete ve kendi fabrikalarına lüzumu olan usta ve işçileri yetiştirmek üzere mektepler açmak ve sanayi mühendis ve mütehassıslarını yetiştirmek için dahildeki yüksek mekteplerde talebe okutmak veya bu maksatla iktisat Vekâletince açılacak mekteplere yardım etmek ve ecnebi memleketlere talebe ve stajiyer göndermek.

E) Sanayi müesseselerine kredi temin etmek ve alelumum bankacılık işlerini yapmak;

F) Millî sanayiî inkişaf tedbirlerini aramak ve gerek bu hususta gerek İktisat Vekâletince tetkik için bankaya verilecek mevzular hakkında mütalaa beyan etmek.³²⁴

Sümerbank, kanunundan görüleceği üzere sıradan bir kamu iktisadi teşebbüsünün çok daha ötesinde yetki ve faaliyet alanına sahiptir. Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası'nın varidatı Sümerbank'a devredilmiştir. Sümerbank, bilhassa I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın icrasında çok önemli bir vazife üstlenmiştir. Plan çerçevesinde Sümerbank'ın inşa ettiği bankalardan bir kısmı şunlardır: Kayseri Bez Fabrikası, İzmit Kağıt Fabrikası, Ereğli Bez Fabrikası, Bakırköy Pamuklu Fabrikası, İstanbul Cam ve Şişe Fabrikası, Zonguldak Şömikok Fabrikası, Isparta Gülyağı Fabrikası, Keçiörlü Kükürt Fabrikası, Bursa Merinos Fabrikası, Nazilli Basma Fabriakası, Gemlik Sun'î İpek Fabrikası, Karabük Ereğli Demir Çelik Fabrikası, İzmit İkinci Kağıt Fabrikası, Selüloz Fabrikası, Malatya Bez Fabrikası ve diğerleri. Cumhuriyet idaresinin en önemli arzularından biri de Türkiye'yi üreten ve üretken kılmak olmuştur. Bu doğrultuda Sümerbank'ın 1937 yılında bastırılmış olduğu kitapçıkta Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nın yıllık istihsaline bakmakta fayda vardır. "Kösele imali 1933'te 412.000 kilo iken 1934'te 818.574 ve 1935 de 1.326.823 kilo olmuştur. Kundura imalatı da 1933 de 326.707 çifte, 1934 de

³²⁴ "Sümerbank Kanunu", *Resmî Gazete*, 11.06.1933.

504.709 çift ve 1935 de 702.709 çift yükselmiştir.”³²⁵ Üretim rakamlarından da görüleceği üzere hem Sümerbank hem de tatbik olunan kalkınma programı amaçlarına ulaşmaktadır. Faaliyete geçen fabrikaların üretim portföyleri ithalat oranlarında da azalmayı sağlamıştır. Daha farklı bir ifade ile Türk mahsulü olan ürünler, Türkiye Cumhuriyeti’ni ithalat cenderesinden kurtarmıştır. Sümerbank kitapçığında bu hadise şu cümle ile ifade edilmiştir: “Ege Bağcılarını şimdi Türk Kükürdü kullanıyor.”³²⁶ Kitapçıkta bu ifadenin hemen yanı başında Isparta’da inşa edilen Keçiborlu Fabrikası’nın fotoğrafı mevcuttur. 1930’lu yıllar Türkiye’de yerli üretim ve iktisadi milliyetçiliğin yükseldiği yıllar olmuştur. Açılan fabrikalar sadece iktisadi yükseliş ve kalkınmanın merkezi değildir. Topyekûn bir kalkınmadan bahsetmek daha uygun olacaktır. Zira şöyle ki fabrikaların teknik eleman ve mühendis ihtiyacının temini için yurtdışına öğrenci gönderilmiştir. Türk fabrikaları, Türk usta ve mühendisleri tarafından idare edilmek ve çalıştırılmak istenilmiştir. İlaveten, fabrikaların açıldığı bölgelerde istihdam edilen personeller için yeni konutlar inşa edilmiştir. Çalışanların sosyal hayatı da düşünülerek spor ve sanat faaliyetlerinin icrası için tiyatro, spor sahası ve benzeri alanlar oluşturulmuştur. Sümerbank eliyle kurulan bu tesisler yine Sümerbank tarafından açılan mağazalarda satışa sunulmuştur. Böylelikle vatandaşların yerli malı ürün kullanma alışkanlığı da arttırılmıştır.³²⁷

Fabrikalar çevresine inşa edilen sosyal tesisler ile ilgili olarak, İzmir İktisat Kongresi’nde İşçi Grubu’nun devletten talep ettiği hususlara dair bir hatırlatmada bulunulabilir. Çalışmanın önceki bölümünde ele aldığımız İzmir İktisat Kongresi’nde meslek gruplarının devletten talep ettikleri hususlar içinde İşçi Grubu’nun fabrikaların çevresinde işçilerin sosyal hayatlarını devam ettirebilmesi için tesisler kurulması istenilmiştir. Devlet eliyle açılan fabrikalarda işçilerin arzularının gerçekleştirilmiş olduğu söylenebilir. Buradan ulaşılabilecek bir diğer sonuç da devletçilik prensibinin tatbikinde bireyin yok sayılmadığıdır. Millet talepleri devlet tarafından dikkate alınmakta ve mümkün mertebe hayata geçirilmektedir.

³²⁵ **Sümerbank**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937. Not: Sümerbank’a ait olan kitapçıkta sayfa numarası verilmediğinden, sayfa numarasını dipnotta gösteremiyoruz.

³²⁶ **Sümerbank**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

³²⁷ **Sümerbank**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Atatürk Dönemi'nde kurulan bir diğer devlet bankası da Etibank'tır. Etibank 14 Haziran 1935'te 2805 sayılı kanun uyarınca 20 milyon Türk Lirası sermaye ile kurulmuştur. Etibank'ın görevleri kuruluş kanunda şu şekilde ifade edilmiştir:

- “A - Maden cevherleri, taşocağı maddeleri, madenî ham maddelerle maden malzemesi almak, satmak ve bunların alım ve satımına tavassut etmek;*
B - Türkiyede bitüm ve petrol ve tabii müştakları için iptidai istikşaf ve taharri ruhsatnameleri, maden taharri ruhsatnameleri veya bunların hisselerini istihsal veya teferruğ etmek;
C - Türkiyede, maden imtiyazları, maden ocağı imal ruhsat tezkereleri, taşocağı ruhsatnameleri veya bunların hisselerini istihsal, teferruğ etmek;
D - Türkiyede elektrik istihsal, nakil ve tevzi imtiyazları almak ve işletmek, elektrik santralleri kurmak, hatları yapmak, elektrik enerjisi dağıtmak, bunlarla alakası olan her türlü işler ile uğraşmak, her nevi elektrik malzemesi, alâti veya makinesi imal edebilecek fabrikalar kurmak ve elektrik malzemesi, alâti veya makineleri alım satımı yapmak;
E - Başlıbaşına veya başkalarile birlikte A , B , C ve D bendlerinde yazılı işleri görecekticari teşekküller kurmak ve Türkiyede veya hariçte kurulmuş olan bu gibi teşekküllere iştirak etmek;
*F - Her nevi banka muameleleri yapmak; İle uğraşır.”*³²⁸

Etibank kurumu kanun maddelerindeki görev ve sorumluluk tanımından da görüleceği üzere bankacılık faaliyetlerinin yanı sıra maden arama, işleme ve elektrik işleri ile de ilgilenmekle vazifelendirilmiştir. 2804 Sayılı kanun ile kurulan Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü ile 2819 sayılı kanun ile kurulan Elektrik İşleri Etüt Dairesi kurumlarının çalışmalarını hayata geçirmek vazifesi Etibank'a tevdi edilmiştir.³²⁹ Ayrıca, devletçi iktisat siyaseti doğrultusunda millileştirilen birçok madenin işletmesi Etibank'a devredilmiştir.³³⁰ Etibank tarafından çalıştırılan çeşitli işletmelerden bazıları şunlardır: Ereğli Kömürleri İşletmesi müessesesi, Garp Linyitleri İşletmesi, Ergani Bakır İşletmesi, Murgul Bakır İşletmesi, Şark Kromları İşletmesi, Divriği Demir Madeni İşletmesi, Keçiözümlü Kükürtleri İşletmesi, Çatalağzı Elektrik İstihsal ve Tevzi Müessesesi ve diğerleri.³³¹

Etibank'ın kurulmasını *Ulus* gazetesi Etibank'ın kurulmasına dair şu satırları kaydetmiştir: “*Kamutay: üçüncü kanunla da, önceki iki kanunun yarattığı kurumları tamamlayıcı Eti Bank'ı kurmaktadır. Elektrik etüd idaresiyle maden arama enstitüsü,*

³²⁸ “Eti bank Kanunu”, **Resmî Gazete**, 22 Haziran 1935.

³²⁹ Mehmed Gökhan Polatoğlu, “Atatürk Dönemi'nde Maden ve Enerji Alanında Kurulan Bir İktisadi Devlet Teşekkülü: Etibank”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:38, Sayı:66, Ankara, 2019, ss. 449-450.

³³⁰ **BCA**, Fon kodu: 30-18-1-2 Kararlar Daire Başkanlığı, Yer no: 62-18-5.

³³¹ Hâmide Topçuoğlu, “Etibank ve Sosyal Politikası”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:13, Sayı:1, Ankara, 1956, ss. 301-303.

ancak, rantabl, işletme projeleri hazırlayacaklardır. Bunları başaracak kurum Eti Bank olacaktır. Sümer Bank gibi adını türklerin büyük medeniyet tarihi sayfalarından alan bu kurum da, yurda yararlı olmakta ötekinden geri kalmayacaktır.”³³² Gazete de ifade edildiği gibi iktisadi milliyetçilik, devletçi ekonomi politikalarının tatbikinde açıkça görülmektedir. Devlet eliyle Türk iktisadî inkişafını gerçekleştirecek olan kurumlara verilen Sümer ve Eti gibi isimler tarihe yapılan bir göndermedir. Sümer ve Eti medeniyetlerinin menşelerinin Türk olup olmadığı bizim konumuz değildir. Fakat bu medeniyetlerin Anadolu topraklarında kurulmuş olduğu ve Anadolu’nun bin yıldan uzun süredir Türk idaresinde olduğu düşünüldüğünde, kurulan bankalara bu isimlerin verilmesi son derece manidardır. Anadolu topraklarındaki antik medeniyetlerin Türk kabul edilerek, kurumlara o isimlerin verilmesi esasen tüm dünya kamuoyuna bir mesaj vermektedir. Mesaja farklı açılardan okumak mümkündür. İlk olarak, Anadolu’nun antik dönemden beri Türk toprağı olduğu çıkarımında bulunulabilir. İkinci olarak ise, Türkiye Cumhuriyeti’nin kendisini, söz konusu olan antik medeniyetlerin varisi olarak görmesi ifade edilebilir. Varsayım mahiyeti taşıyan değerlendirmelerimizden hangisi geçerli olursa olsun, devletçi iktisat modelinde Türk vurgusunun ön planda olduğu son derece açıktır.

Etibank icra ettiği iktisadî faaliyetler ile Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci ve İkinci Kalkınma Planları’nın gerçekleştirilmesindeki başat aktörlerden biri olmuştur. Planların tatbik edildiği seneler arasında Etibank bünyesindeki işletmeler aracılığıyla Türkiye Cumhuriyeti’nin maden üretiminin yarısından fazlasını gerçekleştirmiştir. Tabiri caizse Etibank, devletin maden ve elektrik sahalarındaki eli olarak nitelendirilebilir.³³³

Devletçi iktisat siyasetince kurulan bankalardan bir diğeri de Denizbank’tır. Denizbank 27 Aralık 1937’de 3295 numaralı kanun hükümlerince kurulmuştur.³³⁴ Bankanın görev ve sorumluluk sahası mezkûr kanunda şöyle izah edilmiştir:

- “A) bu kanunla uhdesine geçen ve ileride geçecek olan inhisar ve imtiyazları işletmek;*
- B) İnhisarı tazammun etmemek şartile deniz, göl, nehir ve limanlarda ve bunların kıyılarında deniz ticareti, sanayii ve inşaatı ile denizcilik mevzularına dahil diğer her türlü işleri ve bu meyanda yapacağı deniz, göl, nehir ve liman münakalâtının*

³³² “Memleketin endüstrileşmesinde yeni adımlar atıldı” **Ulus**, 17 Haziran 1935, s. 1.

³³³ Polatoğlu, s. 472.

³³⁴ Abdülaziz Kardaş, “Cumhuriyet Dönemi’nde Bir Bankacılık Serüveni: Denizbank (1937-1939)”, **İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:10, İğdır, 2016, s. 131.

mütemmimi addolunacak ve İcra Vekilleri Heyeti kararile zaruri görülecek iskele ve şehirler arasında kamyon ve otobüslerle nakliyat yapmak ve bu işler için taahhüdata girişmek;

C) Denizcilik işlerinde kredi açmak;

D) Her türlü banka muameleleri yapmak;

E) Turizm işlerinin denize aid kısımlarile uğraşmak;

F) Deniz sıhhi ve içtimai yardım teşkilâtı kurmak ve işletmek;

G) Devlet Reisine aid deniz vasıtalarını, bilûmum işletme, mübayaat, inşaat ve müteferrik masrafları karşılığı olarak İktisad Vekâleti bütçesine her sene konulacak tahsisatı toptan alarak idare etmek.”³³⁵

Denizbank, devletçi iktisat politikaları doğrultusunda tesis edilen diğer bankalar gibi, devlet namına her türlü deniz, göl, nehir ve sair alanlardaki işletmeyi yürütmek maksadıyla oluşturulmuştur. Dikkat edilirse devlet, her ticaret sahasında faaliyetleri kendi namına yürütmesi için bir banka tesis etmiştir. Denizbank’ın Genel Müdürlük makamına da İş Bankası’nın İstanbul Şube Müdürü olan, Yusuf Ziya Öniş atanmıştır.³³⁶ Öniş’in Denizbank’ın müdürlüğüne atanmasını iktisadî açıdan tahlil etmek mümkündür. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere İş Bankası grubu Celal Bayar’ın idaresinde oluşturulmuştur. Bayar, Atatürk Dönemi iktisat siyasetindeki ılımlı devletçi ya da görece daha liberal olan kanadı temsil etmektedir. Bayar’ın 1932’de İktisat Vekilliği’ne 1937’de de Başbakanlık makamına getirildiği düşünüldüğünde, Atatürk’ün de ılımlı devletçi iktisat sisteminden yana olduğu sonucuna ulaşılabilir. Öniş’in Denizbank Genel Müdürlüğü’ne atanmasına da bu açıdan bakmak mümkündür.

Denizbank’ın Atatürk Dönemi’ndeki faaliyetlerinden muvaffakiyet ile bahsetmek mümkün değildir. Zira bankanın ismi birtakım yolsuzluklara ve usulsüzlüklere karışmıştır. Neticeten Gazi Paşa’nın vefatının ardından Temmuz 1939’da Denizbank lağvedilmiş, bankanın görev ve sorumlulukları Devlet Deniz Yolları ve Devlet Limanları ismi ile teşkil edilen devlet kurumlarına tevdi edilmiştir.³³⁷

Türkiye Cumhuriyeti’nde 1930’larda yaşanan değişim ve dönüşümler, iktisat sahasına da tesir etmiştir. Harf İnkılabı’nı, Dil Devrimi izlemiş ve Türkçe’nin sadeleştirilmesi hareketi, Devlet politikalarına yansımıştır. Bu durum, dilde Türkleşmek olarak tabir edilebilir. Tıpkı Sümerbank ve Etibank’ta olduğu gibi Denizbank için de Türkçe biri isim seçilmiştir. Denizbank isminin ise Atatürk

³³⁵ “Denizbank Kanunu”, **Resmî Gazete**, 30.12.1937.

³³⁶ **CBA**, Fon kodu: 30-18-1-2 Kararlar Daire Başkanlığı, Yer no: 82-6-2.

³³⁷ Kardaş, ss. 145-148.

tarafından tavsiye olunduğu Gazi Paşa'nın şu ifadesinden çıkartılabilir: “*Şu günlerde, yüksek Meclise su mahsulleri ve Deniz Bank hakkında bir lâyiha gelecektir. Mevzuunun yüksek alâkanızı çekeceğinden hiç şüphem yoktur.*”³³⁸ Dilde sadeleşmenin nasıl gerçekleştirileceği tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmalardan biri de Denizbank mevzunda yaşanmıştır. Bankanın isminin, Deniz Bankası olması gerektiğini savunan görüşler de mevcuttur.³³⁹ Bizlerin burada dikkat çekmek istediği nokta pek tabii olarak Türkçe'nin dil bilgisi kaideleri değildir. Biz Atatürk Dönemi, Türkiye Cumhuriyet'inde ulus devlet mantığının tam anlamıyla vücut bulduğunu göstermek istiyoruz. Daha farklı bir ifade ile devlet her alanda millî ve milliyetçi bir tavır takınmıştır. Kamu iktisadî teşekküllerinin isimlendirilmesi esnasında kurumlara verilecek isimlerin Türkçe'nin dil bilgisi kurallarına uygun olmasına gösterilen dikkat de bunun açık bir göstergesidir.

Atatürk Dönemi'nde devlet eliyle kurulmuş olan bankalardan biri de Halk Bankası ve Halk Sandıkları'dır. Halk Bankası ve Halk Sandıkları'nın kurulması ile alakalı 2284 sayılı kanun 8 Haziran 1933'te kabul edilmiştir. Lakin bankanın teşkili için iktiza eden sermayenin temin edilemeyişi sebebiyle banka ancak 1938 senesinde faaliyete geçebilmiştir.³⁴⁰ Mezkûr kanunda bankanın görevleri şöyle tarif edilmiştir:

- “A) İcap eden yerlerde halk sandıkları namı altında ve anonim şirket halinde küçük kredi müesseselerini teşkil ve bunlara yardım,*
- C) Halk sandıklarının terakki ve inkişafını temin için lâzım gelen muameleleri ifa ve tedbirleri ittihaz,*
- D) Mevduatı koruma kanununa göre halk bankası ile halk sandıklarını sermayeleri ve ihtiyatları yekûnu esas tutularak ve her birinin sermayesi ne olursa olsun "mevduat kabul eder.”*³⁴¹

Halk Bankası'nı dönemin diğer bankalarından farklı değerlendirmek mümkündür. Zira Halk Bankası, devletin iktisadî üretim sahasındaki eli olmaktan ziyade, esnaf ve sanatkârların kredi meselesini çözüme kavuşturmak maksadıyla tesis edilmiştir. Halk Bankası'nın yükleneceği görevin önemine dair Gazi Paşa yaptığı konuşmada şu hususları dile getirmiştir: “*Küçük esnafa ve küçük Sanayi erbabına muhtaç oldukları kredileri kolayca ve ucuzca verecek bir teşekkül vücuda getirmek ve*

³³⁸ “Atatürkün Nutukları”, **Ulus**, 2 Kasım 1937, s. 2.

³³⁹ “Denizbank, kelimesi öz türkçedir” **Ulus**, 28 Aralık 1937, s. 8.

³⁴⁰ Naci Yılmaz, “1930-1946 Döneminde Türk Bankacılık Tarihi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 181.

³⁴¹ “Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanunu”, **Resmî Gazete**, 18.06.1933.

kredinin, normal şartlar altında, ucuzlatılmasına çalışmak ta çok lazımdır."³⁴² Halk Bankası 3 Milyon Türk Lirası sermaye ile anonim şirket şeklinde faaliyete başlamıştır. Bankanın faaliyete başlaması bilhassa dönemin Başvekili olan Celal Bayar'ın gayretleri ile gerçekleştirilmiştir.³⁴³ Celal Bayar, 1937 Kasım'ında Gazi Paşa tarafından Başvekillik makamına atanmasının akabinde Meclis'te yaptığı konuşmada Halk Bankası ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

*"Şef küçük esnafa ve küçük sanayi erbabına muhtaç oldukları kredileri kolayca ve ucuzca verecek bir teşekkül vücade getirmek ve kredinin normal şartlar altında ucuzlatılması direktifini vermişlerdir. Kabul buyurmuş olduğunuz Halk bankası ve halk sendikaları kanunu malumunuzdur. Memleketimizde diğer saha arda çalışan kredi müesseselerinin çoğalmakta bulunmasına rağmen bu çeşit küçük kredi ihtiyacını tatmin yolu çok dardır. Birkaç kredi müessesesi istisna edilirse bunlar için hemen hemen gizli tefeciden başka müracaat edilecek kapı yoktur. Halk bankası ve halk sendikaları bu boşluğu dolduracaktır. Bu banka ve sendikalarının esas mukaveleleri küçük kredinin hususiyetleri gözönünde tutularak hazırlanmıştır."*³⁴⁴

Halk Bankası ve Halk Sandıkları'nı iktisat-siyaset parametreleri bağlamında tahlil etmek mümkündür. Celal Bayar, devletçi iktisat siyasetinin en güçlü anlamda tatbik edildiği, 1932-1937 seneleri arasında İktisat Vekilliği görevini ifa etmiştir. Daha evvel de ifade ettiğimiz üzere Bayar, devrin görece daha liberal kanadını temsil etmektedir. Atatürk Dönemi devletçi iktisat siyasetinin uygulandığı yıllarda, liberal kanadın öncüsü kabul edilebilecek bir ismin, bu görevde tutulması Türk tipi devletçilik ya da ılımlı devletçilik olarak tasvir edilebilir. İlavenen devletçi iktisat modelinin icra edildiği dönemde, müteşebbis sınıfın kredi ihtiyaçlarının da devletçe gözetilmesi, Atatürk Dönemi devletçilik anlayışının farkını ortaya koymaktadır. Her ne kadar tarih biliminde varsayım üzerine kalem oynatmak doğru değilse de Bayar'ın Başvekillik makamına atanması, belki de devletçi iktisat siyasasında yumuşamaya gidileceği ve hür teşebbüsün ön plana çıkartılabileceği bir dönemin başlangıcı olarak yorumlanabilir. Fakat Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'deki vefatı sonrasında, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı oluşu ve akabindeki zaman zarfında Türk siyasi ve iktisadî hayatında yaşanan değişim ve dönüşümler, bizim bu türde bir yorumu ancak varsayım olarak ifade etmemize neden olmaktadır.

³⁴² "Atatürk'ün Nutukları", **Ulus**, 2 Kasım 1937, s. 2.

³⁴³ Akgüç, ss. 34-36.

³⁴⁴ "Küçük Esnafa Kredi", **Anadolu**, 9 Kasım 1937, s. 8.

Atatürk Dönemi iktisat siyasetini başlıklandırırken liberal ve devletçi değil de millî iktisat başlığını neden seçtiğimize dair güzel bir örnek de Türk Ticaret Bankası'dır. Banka esasen, 1913'te *Hacı Adem Beyzade İbrahim Sîpahizade Hamid Ve Şürekâsı Adapazarı İslâm Ticaret Bankası* ismi ile tesis edilmiştir. Komandit olarak kurulan banka, başarılarının akabinde anonim hale dönüştürülmüş ve 1919'da *Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi* ismini almıştır. Cumhuriyet'in ilanının ardından banka tekrar isim değişikliğine gitmiş ve bankanın adı; *Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Türk Anonim Şirketi* olarak değiştirilmiştir. Atatürk Dönemi siyasal gelişmeleri bankanın iki kez daha isim değişikliğine gitmesine neden olmuş, nihai olarak banka; *Türk Ticaret Bankası Anonim Şirketi* adını almıştır. Banka kurulduğu dönemden itibaren gelişme ve büyüme göstermesine rağmen 1929 iktisadî buhranının menfi tesirlerinden kaçınmayı başaramamıştır. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e millî müteşebbislerin tesis etmiş olduğu Türk Ticaret Bankası'nın içine düştüğü iktisadî darboğazdan Devlet tarafından kurtarılmıştır.³⁴⁵ Devlet eliyle yapılacak olan yardım, arşiv kayıtlarına şu suretle aksetmiştir:

*“Bankanın buhranlı vaziyete düşmesinin sui niyetten veya usulsüz muamelattan mütevellit olmadığı anlaşılmış ve memleket hayatı iktisadiyesinde yer tutmuş olan bu müessesenin kuvvetli bir yardımla kurtarılması bir çok cihetlerden faydalı ve lüzumlu görüldüğünden bu maksadın temini için Bankanın tezyid edilecek sermayesine Millî Bankalarla birlikte Hazinesin de iştiraki münasip görülmüş ve fakat Hazinesin hisse iştiraki olan 250.000 liranın tesviyesi ancak bir kanunla mümkün olabileceğinden intizara tahammülü olmıyan vaziyetin düzeltilmesi için ileride kanun çıkartılmak üzere Hazine hissesinin şimdiden millî bir banka vasıtasile mevzuubahis bankaya verilmesi Maliye Vekilliğinin 18/9/1934 ve 9936 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri heyetince 19/9/1934 te tasvip ve kabul olunmuştur.”*³⁴⁶

Devlet eliyle gerçekleştirilen bu yardım ile banka kurtarılmıştır. Devletçi iktisat politikalarının uygulandığı bir dönemde dahi Devlet, millî müteşebbisin yanında olduğunu bu hamle ile açıkça göstermiştir.

Devlet tarafından kurulan bankalara dair son örneğimiz, Belediyeler Bankası'dır. Günümüzde İller Bankası ismiyle faaliyet gösteren bu banka, 24 Haziran 1933'te 2301 sayılı kanun hükmünce oluşturulmuştur. Banka devlet girişimciliğinden ziyade şehirlerde belediyelerin alt ve üst yapı faaliyetlerini sağlayabilmeleri için iktiza

³⁴⁵ Münir Kutluata, “Sakarya’da Bankacılık ve Türk Ticaret Bankası”, **Sosyoloji Konferansları**, Sayı:11, İstanbul, 1970, ss. 77-83.

³⁴⁶ CBA, Fon kodu:30-18-1-2 Kararlar Daire Başkanlığı, Yer no:48-62-7.

eden kredilerin temini ile şehir planlamadaki teknik mevzularda belediyelere destek olunması amacıyla oluşturulmuştur.³⁴⁷

3.2.5. Planlı İktisat Siyaseti ve Birinci Beş Yıllık Sanayi Kalkınma Planı'nın Tatbiki

1929 Büyük Buhranı'nın ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat siyasasındaki değişikliklerini daha önce ifade etmiştik. Devlet destekli millî burjuvazi yaratma düşüncesi ve serbest piyasa ekonomisi, yerini devletçi iktisat siyasetine bırakmıştır. Gülten Kazgan bu durumu şöyle nitelendirmiştir: *“Büyük Dünya Ekonomik Bunalımı’nda bütün dünya denetimli ekonomiyi, serbest piyasa ekonomisi ve serbest sermaye akımları yerine koyarken, Türkiye kendi koşulları da eklenince devletçi-plancı (ithal-ikameci) bir anlayışa geçti. Bu, adeta, ‘milli iktisat’ anlayışında yeni bir çeşitlemeydi.”*³⁴⁸ Şevket Süreyya³⁴⁹, *Kadro* dergisinde kaleme aldığı “Plan mefhumu hakkında” isimli makalesinde planlı ekonomi ya da devletçi iktisat sistemine dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Aydemir’in konuya üç farklı açıdan baktığı ifade edilebilir. *“Klassik Marksizme göre plan, büyük istihsal vasıtaları üstündeki mülkiyet münasebetlerinin bir ihtilal ile tasfiyesi tarikile, istihsal anarşisinin ve bütün istihsal sirkülasyonlarının tanzimi demektir. Bu telekkiye göre planlı iktisat, ancak bir ‘Dünya iktisadiyat’ olabilir. Sombart’a göre ise plan, bir millî iktisat mevzudur. Ve yeni manasiyle millet iktisadiyatı, ancak planlı bir iktisadiyat ve planlı bir iktisadiyatta ancak bir millet iktisadiyatı olabilir.”*³⁵⁰ Yazının devam eden satırlarında Şevket Süreyya, Wernert Sombart’ın tezinin nasıl gerçekleştirileceği hususunun muğlak kaldığını da ifade ederek, Sombart’ın tezinin Türkiye için son derece uygun olduğunu ifade etmiştir. Şevket Süreyya makalesini şu paragraf ile sonlandırmıştır: *“Hem müstakil hem tezatsız milleti, bütün fonksiyonları nizam altına alınmış, bütün mekanizması idrak edilmiş, hem kendi cemiyeti içindeki kanuniyetleri, hem üstünde yaşadığı tabiatın bütün kör ve asi kuvvetlerini tahakkümü altına almış, fakat bütün millî bünyesi ve millî hususiyetleri masun yeni bir millet tipini cihana ilk defa Türk*

³⁴⁷ Akgüç, ss. 33-34.

³⁴⁸ Kazgan, Türkiye Ekonomisi, s. 60.

³⁴⁹ Şevket Süreyya Aydemir.

³⁵⁰ Şevket Süreyya (Aydemir), “Plan mefhumu hakkında”, *Kadro*, Sayı:5, Ankara, 1932, (Plan), ss. 8-9.

milleti veriyor.”³⁵¹ Aydemir’in yazılarından da görüleceği üzere Türkiye Cumhuriyeti’nin tatbik ettiği devletçi iktisat modeli kendine özgüdür ve temelinde millî iktisat nizamı vardır. Buradan hareketle defaatle ifade ettiğimiz üzere Atatürk Dönemi iktisat politikaları zamanın koşullarına göre ister liberal eğilimli ister devletçi eğilimli olsun esas, millî iktisat üzerine ikame edilmiştir. Planlı ekonomi ya da devletçi iktisat usulünün pratiğinde de millî iktisat vardır. Vedat Nedim’in *Kadro*’da kaleme aldığı, “Millî İktisat: Türk devletçiliği ihtibas devletçiliği değildir” isimli makalesindeki şu ifade de Türk tipi devletçilik modelinin özgünlüğünü kanıtlar niteliktedir:

*“Türk şeeniyetine has bir Devlet telakkisine, Türk şeeniyetine has bir millet telakkisine, Türk şeeniyetine has bir iktisat telakkisine dayanmayan görüşler daima yama, daima taklit, daima sahte, daima makyaj kalmağa mahkûmdur. Türk devletçiliği, (millet) şeeniyetine dayanır. Garp devletçiliği -ister kapitalist ister sosyalist olsun- sınıf şeeniyetine dayanır. Garpte millî iktisadiyat denilen şey sadece bir sınıf iktisadiyatıdır.”*³⁵²

Atatürk Dönemi devletçilik politikasının fikri altyapısı ve özgünlüğüne dair değerlendirmelerin ardından, devletçi iktisat siyasetinin en önemli tatbiki olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nı ele alacağız. Bu plan Türkiye Cumhuriyeti’nde sınai kalkınmanın devlet eli ile gerçekleştirilmesi maksadıyla hazırlanmıştır. Planın hazırlık sürecinde Sovyetler Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki diplomatik temas ve iş birliği politikasının bir sonucu olarak, Rus Prof. Orlof, 1932 yılı ağustos ayında Türkiye’ye gelmiş ve Türkiye’nin ekonomik vaziyetini tahlil için yurdu beraberindeki heyet ile beraber gezmiştir. Prof. Orlof başkanlığındaki heyet çalışmalarını 1933 senesinde tamamlayarak, raporlarını İktisat Vekaleti’ne sunmuştur. Raporun, dönemin İktisat Vekili olan Celal Bayar tarafından da kabul görmesiyle birlikte, 17 Nisan 1934’te Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulama konulmuştur.³⁵³ Devlet aklı yalnızca Prof. Orlof’un tavsiyeleri ile yetinmemiştir. 1933 senesinde Washington Büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey vasıtasıyla, Amerikan iktisatçılardan Edwin Kemmerer ile bağlantı kurulmuştur. Büyükelçi aracılığı ile Kemmerer ve beraberindeki heyet Türkiye’ye davet edilmiştir. Kemmerer ve beraberindeki heyet

³⁵¹ Şevket Süreyya, Plan, s. 12.

³⁵² Vedat Nedim (Tör), “Millî İktisat: Türk devletçiliği ihtibas devletçiliği değildir”, **Kadro**, Sayı:17, Ankara, 1933, ss. 17-18.

³⁵³ Korkut Boratav, **100 Soruda Türkiye’de Devletçilik**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, (100), s. 13.

Türkiye'nin genel durumu ve iktisadî vaziyeti ile ilgili bir rapor hazırlamıştır.³⁵⁴ Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı üçlü bir sac ayağı üzerine ikame edilmiştir:

- İlk olarak, kurulacak fabrika ve tesislerin hammaddelerinin Türkiye'de üretilbilir olması.
- İkinci olarak ise, kurulacak işletmelerin yüksek teknoloji içermesi.
- Üçüncü olarak ise, tesis edilecek fabrika ve sınai tesislerin üretim kapasitelerinin öncelikle dahili ihtiyacı karşılayabilmesi.³⁵⁵

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın tatbiki için Devlet, Sümerbank'ı vazifelendirmiştir. Plan'ın tatbiki için aynı zamanda bazı üretim kollarının sorumluluğu İş Bankası'na verilmiştir. Sümerbank tarafından bastırılan ve daha önce de kullanmış olduğumuz kitapçıkta faaliyet kolları şu şekilde ifade edilmiştir:

- “1 – Dokuma endüstrisi (Pamuk, Kendir, Yün)
- 2 – Maden endüstrisi (demir, semikok kömürü, müştakları, bakır, kükürt)
- 3 – Sellüloz endüstrisi (Sellüloz, kâğıt ve sun'i ipek)
- 4 – Seramik endüstrisi (Şişe, Cam, Porselen)
- 5 – Kimya endüstrisi (Zaçyağı, Klor, Südkostik süperfosfat)”³⁵⁶

Sanayi Planı içinde uygulanacak olan yatırımların maliyetinin 40 milyon Türk Lirası'nı geçeceği ve bu maliyetin bir kısmının da döviz gerektirdiği, Bakanlar Kurulu raporları ile ifade edilmiştir. İktiza eden sermaye, büyük ölçüde Sovyetler Birliği'nden temin edilen krediler ile karşılanmıştır. Buna karşılık kurulan iktisadi teşekküller, yerli üretimi arttırdığından dolayı önemli miktarlarda ithalat kısıtlaması sağlayarak Türk ekonomisine katkıda bulunmuştur. Programın uygulanışı için 5 yıl süre tanınmış olmakla birlikte, yapılan çalışmalar sayesinde hedeflenen süreden çok daha önce Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı muvaffak olmuştur. İlaveten, sanayi tesislerinin kurulumu için hesaplanan maliyetler yetersiz kalmış ve Plan çerçevesinde tesis ve inşa edilen sanayi işletmeleri çok daha yüksek bir maliyete mâl olmuştur. Kurulması hedeflenen tesislerin bir kısmından yüksek maliyetler dolayısıyla vazgeçilmiştir. Neticeten 1936 senesine gelindiğinde Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı büyük ölçüde tamamlanmış ve derhal İkinci Plan için çalışmalara başlanmıştır. 1938 senesinde yeni plan uygulamaya konulmuş ve fakat 1939'da başlayan II. Dünya Savaşı sebebiyle

³⁵⁴ Tezel, ss.267-268.

³⁵⁵ Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, s. 326.

³⁵⁶ Sümerbank, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı bir süre ertelenmek suretiyle rafa kaldırılmıştır. Projelerin tamamlanması ancak 1950 senesinde mümkün olabilmıştır.³⁵⁷

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nı değerlendirildiğinde, Türkiye'nin özgün bir model denediği ifade edilebilir. Zira devletçi iktisat siyasetinin ekonomiye yansımaları olan bu plan icra edilirken, özel teşebbüs yok sayılmamış ve devlet eliyle desteklenmeye devam edilmiştir. Kurulan iktisadi işletmeler Türk sanayine hız kazandırmış ve ilerleyen on yıllardaki sanayi tesislerinin temelini oluşturmuştur. İthal-ikameci iktisat politikaları başarılı olmuştur.³⁵⁸

Çalışmanın bu bölümüne Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Türk tipi devletçilik mevzuundaki sözleri ile nihayet vermeyi munasip buluyoruz.

*“Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi 19'uncu asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizde manâsı şudur. Fertlerin hususi teşebbüslerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline alması[dır]”.*³⁵⁹

³⁵⁷ Tezel, ss. 270-273.

³⁵⁸ Hasan Özyurt, “Atatürk Dönemi, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938)”, **Sosyoloji Konferansları**, Sayı:19, ss. 144-146.

³⁵⁹ Servet Mutlu, “Düşünce ve Uygulamada Devletçilik”, **Türk Yurdu**, Cilt:31, Sayı:63, Ankara, 2011, s. 129.

SONUÇ

II. Meşrutiyet ve Atatürk Dönemi ekonomi politikalarını kendi içlerinde ayrı ayrı değerlendirdiğimiz tezimizi, bu aşamada bir bütün olarak, tarihsel devamlılık perspektifi çerçevesinde, iki dönemi karşılaştırmalı olarak tahlil edeceğiz. Bu noktada hemen ifade etmek isteriz ki söz konusu olan devamlılık, yalnızca Anadolu topraklarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp, yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması manasını taşımamaktadır. Zira, Cumhuriyeti kuran kadrolar Osmanlı-Türk modernleşmesi diye tabir edilen dönem içinde yetişmiş asker yahut sivil şahıslardır. Bilhassa II. Meşrutiyet yılları, XIX. yüzyıl sonlarında doğan Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının tarih sahnesine çıktığı dönem olarak nitelenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, daha önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz sebeplerden dolayı parçalanması, Türk münevverini “*Devlet nasıl kurtulur?*” sorusuna cevap aramaya yönlendirmiştir. Münevverlerin cevapları, siyasal saikler doğrultusunda Milliyetçilik, İslamcılık, Osmanlıcılık, Sosyalizm, Pozitivizm, Âdem-i Merkeziyetçilik gibi düşünce sistemleri üzerinde şekillenmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilme süreci içerisinde, ifade ettiğimiz ideolojilerin taraftarları, İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde, Sultan'ın tahttan indirilmesi ve Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi gayesi altında birlikte hareket etmiştir. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında vuku bulan hadiseler, kurtuluşun; Sosyalizm, Adem-i Merkeziyetçilik, Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerinde değil; Türk milliyetçiliği ve İslam ananesinin bireyin zihninde muhafazaya edildiği Pozitivist bir anlayışta saklı olduğu Türk münevverlerince idrak edilmiştir.

II. Meşrutiyet Devri'nin siyasal, askerî ve iktisadî yönetimi, İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarınca, Türk milliyetçiliği fikri üzerinde tesis edilmiştir. Türk milliyetçiliği, Devlet'in iktisadî yönetimine millî iktisat olarak aksetmiştir. Frederich List'in millî iktisat anlayışı, Solidarizm ve Korporatizm fikirleri ile Türk münevverlerince harmanlanmış ve ortaya II. Meşrutiyet Devri'nde uygulanmış olan millî iktisat politikası çıkmıştır. Çalışmamızın İkinci Bölümü dahilinde irdelediğimiz isimleri tekrar hatırlayacak olursak; Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Mustafa Zühdi, Ahmed Muhyiddin, Munis Tekinalp ve Parvus yani Alexander Helpland'ı görmekteyiz. Zikretmiş olduğumuz isimlerin hepsinin İttihat ve Terakki hareketi içinde bilfiil vazife gördüğü iddia edilemez. Hatta Fırka ile mesafeli oldukları dahi

iddia edilebilir. Bu isimler içinde Parvus'u ayrı bir noktada değerlendirmek gerekir. Kendisi Türk olmamasına karşın, millî iktisat fikrinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamış ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktisat politikalarının oluşmasına katkı sağlamıştır. Diğer isimlere bakıldığında, Yusuf Akçura ve Mustafa Zühdi'nün İttihat ve Terakki Fırkası ile mesafeli oldukları, hatta farklı siyasal teşkilatlanma yönüne meylettikleri bilinmektedir. Yusuf Akçura ve Mustafa Zühdi'yi daha ziyade Cumhuriyet Dönemi içinde faal olarak görmekteyiz. Ahmed Muhyiddin ise, millî iktisat anlayışını, milliyetçilikten ayırarak, devlet destekli hür teşebbüs şeklinde değerlendirmiştir. Ziya Gökalp, hem İttihat ve Terakki Fırkası'nın siyasî ve iktisadî görüşlerinin şekillenmesinde hem de Atatürk'ün düşünceleri üzerinde son derece etkili olmuş bir Türk münevveridir. Parvus ve Ahmed Muhyiddin'i ayrı bir potada düşünerek ifade edilebilir ki Türkçülük II. Meşrutiyet'in her alanına sirayet etmiştir. Ekonomi politikalarına ise, millî iktisat olarak yansımıştır. Özet mahiyetinde değerlendirdiğimiz isimler millî iktisat doktrininin fikrî mimarları olarak nitelendirilebilir.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın niçin millî iktisat sistemini tercih ettiği sorusu muhakkak cevaplanmalıdır. Defaatle ifade ettiğimiz üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönem iktisadî devlet sistematiği; fetihler, vergi geliri ve zirai iktisadî faaliyetler üzerine bina edilmiştir. Bu işleyişte imparatorluğun kurucu ve asli unsuru olan Türkler, ticari ve sınai faaliyetlerden ziyade, askeri, bürokratik ve zirai işler ile meşgul olmuşlardır. Bu yaşam tarzı, Türkleri yüzyıllar boyu iktisadî gelişim ve dönüşüm parametrelerinden uzak tutmuştur. İmparatorluğun gayrimüslim unsurları ise dünyanın geçirdiği değişim ve dönüşümlere eklemlenmiş, ticari ve sınai iktisat sahalarında varlık göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. asırda başlayan ayrılıkçı ayaklanmalar, söz konusu olan gayrimüslimlerce iktisadî anlamda desteklenmiş ve finanse edilmiştir. Üstelik gayrimüslim unsurlar Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik çöküşünde çok önemli bir yere sahip olan kapitülasyonlardan da faydalanmıştır. Bir başka deyişle, değişime adapte olmuş olan gayrimüslim unsurlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparak kurulan; Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan, Ermenistan gibi ulus devletlerin millî burjuvazisini teşkil etmiş ve ekonomilerine yön vermiştir. Bu hadisenin farkında olan Türk münevveri ile İttihat ve Terakki Fırkası, iktisadî devlet yönetimi bağlamında millî iktisat modelini

benimsemiştir. İşte, neden millî iktisat sorusunun cevabı budur. Burada İttihat ve Terakki'nin temel problematiği Türk milleti içinde millî burjuvazinin bulunmayışıdır. Hâl ve vaziyet bu minvalde iken, millî iktisat nasıl tatbik edilebilir sorusu düşünüldüğünde, devlet destekli müteşebbis bir grup yaratılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Türklerin sınai ve ticari iktisat sahalarında varlık göstermeleri için Devlet ve Fırka eliyle bir dizi faaliyet gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın önceki bölümlerinde detaylı bir biçimde ele aldığımız faaliyetler dizisi, her ne kadar İttihat ve Terakki'nin tam iktidar devri ile başlamış olsa da 1912 senesinden itibaren öncüllerinden bahsetmek mümkündür. Öncelikle, millî üretim ve tüketim bilincinin oluşturulması amacıyla dernek ve cemiyetler tesis edilmiştir. Akabinde, yerli üretimi sağlayacak millî müteşebbis sınıfı oluşturmak maksadıyla kanunî düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler sayesinde imparatorluk içindeki Türkler ticarî ve sınai faaliyetlere teşvik edilmeye çalışılmıştır. Ticaretin temel şartı olan sermayenin temini noktasında ise, bankalar tesis edilmiştir. Devlet eliyle yahut hür teşebbüs eliyle kurulan millî bankalar, millî burjuvazinin sermaye temini için uğraşmışlardır. Ayrıca 1913 senesinde çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile Devlet, Türklerin gayrimüslim unsurlar karşısında elini güçlendirmek istemiştir. Vergi indirimi ya da muafiyeti, ucuz ve bol taksitli kredi temini, sınai tesisleri için arazi ve sermaye temini sağlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm ticari işletmelerde Türkçe kullanımın zorunlu hale getirilmesi de bu bağlamda tahlil edilebilir. Böylelikle Türkler, yabancılara ait şirketlerde istihdam edilmiş ve ekonomi sahasına dahil olmuşlardır.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte, İttihat ve Terakki Fırkası tarafından takip edilen millî iktisat politikası yeni bir boyut kazanmıştır. Bilhassa kapitülasyonların kaldırılması ziyadesiyle önemlidir. Zira Osmanlı İmparatorluğunu Tevfik Çavdar'ın tabiriyle; “*yarı sömürge*” haline dönüştüren en mühim amil kapitülasyonlardır. Kapitülasyonların ilgasını farklı açılardan yorumlamak mümkündür. Öncelikle Türk tüccarının gayrimüslim unsurlar ve yabancı tüccarlar karşısında güç kazandığı ya da eşitlendiği ifade edilebilir. Diğer bakımdan devlet, kapitülasyonlar yüzünden tanıdığı tüm ayrıcalıklara son vererek, bağımsızlık noktasında önemli bir adım atmıştır. Özellikle, kapitülasyonların Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrük sistemine vurduğu iktisadî prangaların kırılması, Devlet iktisadiyatı için son derece önemlidir. İttihat ve Terakki'nin *Küçük Efendi*'si olarak

bilinen Kara Kemal öncülüğünde esnaf teşkilatları oluşturulmuş, Türk tüccarı Devlet tarafından himaye edilmiş ve satın almalar daha pahalıya mâl olsa dahi Türklerden yapılmıştır.

Millî iktisat konusuna dair bir diğer mesele de millî iktisadın devlet eliyle mi yoksa hür teşebbüs ile mi gerçekleştirileceği mevzusudur. Daha başka bir ifade ile millî iktisada devletçi yoldan mı yoksa liberal yoldan mı varılacaktır. İttihat ve Terakki Fırkası'nın bu konudaki tutumlarına ve faaliyetlerine bakıldığında, keskin çizgiler görmemekteyiz. Fırka için iktisadî anlamda liberal ya da devletçi tanımlamaları tam manasıyla uygun değildir. İfade olunabilir ki İttihat ve Terakki Fırkası, tıpkı Atatürk Dönemi'nde olduğu karma bir politika takip etmiştir. O da devlet destekli millî burjuvazi eliyle millî iktisadın tatbik olunmasıdır. Konuya daha geniş bir tarihi perspektiften bakmakta fayda vardır. Osmanlı-Türk modernleşmesi denilen sürecin daha ziyade Devlet eliyle gerçekleştirildiği umumun malumudur. Hayatın her sahasındaki değişim ve dönüşüm Padişahların, üst düzey bürokratların ya da askeri kimliklerin eliyle gerçekleştirilmiştir. Hatta bu minvalde Osmanlı-Türk modernleşmesinin halka inememiş olması, eleştiri konularından biri ola gelmiştir. İttihat ve Terakki'nin devlet destekli millî burjuvazi yaratma girişimi olan millî iktisat politikası, tatbiki dolayısıyla bu eleştirilerden ayrılmaktadır. Zira millî iktisadı gerçekleştirecek olan devlet değil, millettir. Devlet bu noktada destek ve himaye sağlamış, millet ise millî iktisadın tatbikinde aslî unsur olarak rol almıştır.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın millî iktisat siyasetinin başarı ya da başarısızlığını tam anlamıyla değerlendirmek mümkün değildir. İstisnaları hariç tutmak kaydıyla, İttihat ve Terakki'nin yönetimde olduğu 1908-1918 yılları arasında iktisadî ilk dönem olarak kabul edebileceğimiz 1908-1912 bandı, Fırka'nın yönetime tam anlamıyla sahip olmadığı ve görece liberal iktisat siyasetinin takip edildiği dönemdir. Fırka'nın yönetim deneyiminin olgunlaştığı ve tam iktidara sahip olduğu dönem olarak tasvir edebileceğimiz zaman zarfı ise, 1913-1918 yılları arasındır. 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı, harp ortamının getirdiği avantaj ve dezavantajlara sahiptir. Savaş koşulları nedeniyle İttihat ve Terakki Fırkası'nın yaptığı kanunî düzenlemeler millî iktisat için avantaj olarak değerlendirilebilir. Fakat hadisenin bir de olumsuz boyutu vardır. O da savaş ekonomisinin devlete ve millete yüklediği yükür. İttihat ve Terakki Devri millî iktisat politikalarının uygulanışına dair değerlendirmelerimizin faaliyet

anlamında kesinlik arz etmemesi de bundan kaynaklıdır. Zira bu politikanın tatbik edildiği yıl aralığı son derece kısıtlıdır. Üstelik Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi akabinde, Fırka iktidardan düşmüş ve Anadolu işgal edilmiştir. Araştırmaların genelinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı iktisadi mirasa dair yapılan değerlendirmelerde, tespitlerin son derece olumsuz olduğunu görmekteyiz. Esasen icra edilen tahliller son derece haklıdır. Zira Osmanlı İmparatorluğu Büyük Harp ile yıkılmış, Devlet ve millet yaklaşık 10 sene süren savaşlarda harap ve bitap düşmüştür. Üstelik İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e miras kalan gözle görülüp, elle tutulacak sınai ve ticari işletmeden bahsetmek çok da mümkün değildir. İstisna olarak, Ziraat Bankası ve Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası ve birkaç fabrikadan bahsedilebilir. Fakat İttihat ve Terakki Fırkası'nın takip ettiği millî iktisat siyaseti, kendisinden sonraki dönemlere ışık tutması ve yol göstermesi dolayısıyla başarılıdır. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun aslî unsuru olan Türk milletinin, 600 sene zarfındaki konunu düşünüldüğünde; ümmet bilinci ya da tebaa kültürü ile yoğrulmuş bir milletin zihnine, milliyetçilik şuurunun fidanları dikilmiştir. Bu bilincin iktisadî yansıması da millî iktisat olmuştur. Son tahlilde millî iktisat, II. Meşrutiyet Devri içinde daha önce de ifade etmiş olduğumuz sebepler dolayısıyla başarılı değilse de kendisinden sonraki dönemler için bir şuur ve tecrübe yaratmış olması hasebiyle son derece kıymetlidir. Bununla birlikte, millî iktisat siyaseti ve millî burjuva yaratma girişiminin, ulus devlet anlayışına zemin hazırladığı da söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki mağlubiyeti ile İttihat ve Terakki Fırkası iktidardan düşmüştür. Devlet'in yönetimi ise, iş birlikçi ve teslimiyetçi olduğu umumca malum Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve son Padişah Mehmed Vahidettin'e kalmıştır. Mondros Ateşkesi ile başlayan teslimiyet süreci, Türk milleti tarafından suret-i katide reddolunmuş ve Gazi Mustafa Kemal Paşa liderliğinde verilen Millî Mücadele ile istiklalin askeri safhası sağlanmıştır. Millî Mücadele'nin mütemmimi olan Lozan Barış Antlaşması ile Türk milletinin istiklali uluslararası camiada kabul görmüştür. Millî Mücadele kavramı tasnif edilirse, üçlü bir sac ayağı üzerine ikame edildiği söylenebilir. İlk kısımda askeri istiklâl, ikinci kısımda siyasi istiklâl, üçüncü ve son kısımda ise iktisadî istiklâl vardır. Millî Mücadele'nin askeri safhası Büyük Taarruz ile siyasi safhası Lozan Barış Antlaşması ile tamamlanmıştır. Sırada iktisadî istiklâlin temin ve tesisi vardır. *Kadro* dergisinin 20. Sayısı'nın

girişinde yer alan ifadeler de iddiamızı destekler niteliktedir. “*Dumlupınar harbinin bittiği yerde yeni Dumlupınar başladı! Vatandaş! Sen şimdi de bütün cephelerde mücadele içindesin! Bu mücadele, yurdumuzun siyaseten olduğu kadar iktisaden de yüksek bir cüzü tam oluşuna kadar sürecektir!*”³⁶⁰ 1933 tarihli metinden de görüleceği üzere iktisadî istiklal davası Millî Mücadele’nin devamı olarak görülmüştür. Bir başka örnek ise, Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın İzmir İktisat Kongresi’ndeki ifadeler üzerinden verilebilir. Gazi Paşa Kongre’de yaptığı konuşmada iktisadî hürriyet vurgusunda bulunmuştur. İş Bankası’nın Büyük Taarruz’un yıl dönümü olan 26 Ağustos 1924’te açılmış olması da Gazi Paşa’nın iktisadî istiklâl mevhumuna verdiği önemi ve devlet aklının konuya bakışını ortaya koymuştur.

İzmir İktisat Kongresi’nde meslek gruplarının karar ve talepleri incelendiğinde, II. Meşrutiyet Devri’nde millî iktisat mevzunda kaleme alınan eserler ve İttihat ve Terakki Fırkası nizamnamelerindeki iktisadî hedefler arasında açık bir benzerlik olduğu görülmektedir. Üzerinde mutlaka durulması gereken noktalardan biri de korporasyon meselesidir. Şöyle ki İttihat ve Terakki Fırkası’nın da Atatürk Dönemi Hükümetleri’nin de korporatizm fikrinden yana olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda solidarizm ve korporatizm anlayışı, İttihat ve Terakki’den Atatürk Dönemi’ne miras kalmıştır denilebilir. Her iki dönemde de sınıflı toplum yapısı reddedilmiş, mesleki temsil ve dayanışma vurgulanmıştır. Esasen uygulanan bu politikanın aksi çok da mümkün görünmemektedir. Zira sınıflı toplum yapısına sahip olan ülkeler, Sanayi Devrimi’nin yaşandığı ve kapitalist iktisadî sisteme eklemelenmiş ülkelerdir. Dolayısıyla Türkiye’nin yönetiminde belirlenecek iktisadî kıstasların, sınıflı toplum üzerine ikame edilmesi mümkün değildir.

Atatürk Dönemi millî iktisat siyasasının II. Meşrutiyet’in mütemmimi olduğunu daha evvel de ifade etmiştik. Çalışmanın ikinci bölümünde ele aldığımız konulardan biri olan Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması ile İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti’nin tüm kapitülasyonları kaldırması meselesine de bu tamamlayıcılık üzerinden yaklaşılabilir. Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadî bünyesine vurulan en büyük pranga olan kapitülasyonlar ancak Birinci Dünya Savaşı’nın getirdiği koşullar sayesinde lağvedilebilmiştir. Bu hükmü sabit tutarak, Lozan Barış Antlaşması’nın görüşmelerine baktığımızda; Türkiye’nin kati surette taviz vermediği en önemli

³⁶⁰ **Kadro**, Sayı:20, Ankara, 1933, s. 2.

hususlardan biri de kapitülasyonlar mevzu olduğunu görüyoruz. Hatta Lozan Görüşmeleri bu nedenden ötürü kesintiye uğramıştır. Türkiye yeniden savaş tehlikesini göze alarak, iktisadî istiklalinden taviz vermemiştir. Her iki vaziyeti de değerlendirdiğimizde İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti'nin Birinci Dünya Savaşı ile başlattığı prangasız iktisat politikasını yeni Türk Devleti'nin tamamladığı iddia edilebilir.

Teşvik-i Sanayi Kanunları, Türkiye'de sanayi ve sanayicilerin inkişafı gayesi ile çıkartılmıştır. Amaç, Türkiye'yi küresel pazarda hür teşebbüs eliyle üretim gerçekleştirebilen ve asri sanayi mamûllerinin öncelikle yerli üretim ile sağlandığı, akabinde istihsalin ihraç kalemleri arasına ilave edildiği iktisadî bir sistem teşkil etmektir. 1913 ve 1927 senelerinde çıkartılmış olan teşvik-i sanayi kanunları içerik açısından son derece benzerdir. Ayrıca 1927 senesindeki teşvik-i sanayi kanunu çıkartılana kadar, 1913'te kabul edilen kanun yürürlükte kalmıştır. Her iki kanun için de milliyetçi bir mahiyete haizdir denilebilir. Zira teşvik kanunundan yararlanabilmek için belirlenen şartnamede, yerli ürün kullanımının mecburiyeti, Türk işçi çalıştırılmasının zorunluluğu, yabancı işçilerin istihdamına da ancak Türk işçi yetiştirmek kaydıyla izin verilmesi gibi maddelere yer verilmiştir. Kanun metnlerinin benzerliğinden ziyade vurgulamak arzusunda olduğumuz nokta, II. Meşrutiyet'te Atatürk Dönemi'nde devleti idare aklın, iktisat sahasına neredeyse aynı gözlükler ile baktıklarıdır. Daha açık bir ifade ile her iki dönemde de iktisadî işleyiş Türkleştirilmek istenmiştir.

Millî iktisat mefhumunun her iki dönemde de bütüncül bir yaklaşım ile tatbik edildiği rahatlıkla belirtilebilir. İktisadi işletmelerde Türkçe kullanımının zorunluluğu iddiamıza ispat niteliğindedir. Tezimizin önceki bölümlerinde Türkçe kullanımının zorunluluğuna dair kanunları ve bu mevzudaki yorumları incelemiştik. Bu kanunların sadece istihdam yaratmak maksadıyla çıkartıldığına dair de yorumlar bulunduğunu fakat bizim mevzuya yaklaşımımızın farklı olduğunu ifade etmiştik. Şerh edecek olursak, devleti tüm uzuvları ile düşünerek bir insana benzetebiliriz. Milliyetçilik ise tüm vücutta gezen ve her noktaya sirayet eden kana benzemektedir. II. Meşrutiyet Devri'nde yükselişe geçen milliyetçilik fikri, Atatürk Dönemi'nde de devam etmiştir. Eğitimde, kültür-sanatta, iktisatta, siyasette ana etken milliyetçiliktir. Hatta Millî Mücadele Hareketi iki temel üzerine ikame edilmiş ise, bunlardan biri istiklâl diğeri

de milliyetçiliktir. Ulus devlet sistemi de pek tabii olarak bu şuur ve idrak üzerine bina edilmiştir. Hâl ve vaziyet bu minvalde seyrederken, iktisadî işletmelerde Türkçe kullanılması kanunun sadece istihdam yaratmak gayesi çıkartılmış olabileceğini kabul edilmesi mümkün değildir. Esas amaç ulus devlet mantığı dahilinde Türkler içinden millî müteşebbis bir grup oluşturabilmektir.

II. Meşrutiyet Devri'nde, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî menşesine dair kaleme alınan yazılarda, ekonominin hangi üretim parametresi üzerine ikame edileceği son derece tartışmalı konulardan biri olmuştur. Zirai üretim, sınai üretim ve karma model, yazarların belli başlı üretim modeli savunularıdır. Uygulamalar bağlamında II. Meşrutiyet'e baktığımızda ise, karma üretim modelinin uygulanmaya çalışıldığını görüyoruz. Atatürk Dönemi'nde ise, 1923-1929 bandı arasında; II. Meşrutiyet'te olduğu gibi karma üretimin baz alındığı ifade edilebilir. 1929 sonrasında ise, sınai üretim ön plana çıkmıştır. Fakat zirai üretim kaderine terk edilmemiştir. Sınai üretimin devlet eliyle ön plana çıkarılma nedeni kanaatimizce, millî müteşebbisin yeterli sermayeye sahip olmayışından kaynaklanmaktadır.

Millî iktisat mevhumunu değerlendirirken üzerinde en çok durduğumuz konu, hadisenin nasıl değerlendirilmesi gerektiği mevzusudur. Zira II. Meşrutiyet ve Atatürk Dönemlerini incelediğimizde, 1929'dan sonra dahi millî iktisat ifadesinin ısrarla kullanıldığını görüyoruz. II. Meşrutiyet ve Atatürk Dönemlerine dair yapılan iktisat tarihi araştırmalarında genel anlamda II. Meşrutiyet Devri; millî iktisat ile Atatürk Dönemi ise, karma, liberal ve devletçi tabirleri ile nitelenmiştir. Biz her iki dönemi de birbirinin devamı olarak ve karşılaştırarak değerlendirdiğimizde şu neticeye ulaşıyoruz; millî iktisat ifadesi ekonomik bir tabirden ziyade, siyasal duruşu ifade eden bir politikadır. Konuyu biraz daha açacak olursak; İttihat ve Terakki Fırkası'nın Maliye Nazırı olan Mehmed Cavid Bey'e değinmekte fayda vardır. Zira Mehmed Cavid Bey, Türkiye tarihinde liberal iktisadın öncülerinden kabul edilmektedir. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti'nin Maliye Nazırı'dır ve millî iktisadın mimarlarından birisidir. Hemen Atatürk Dönemi'ne baktığımızda, 1923-1929 bandının yine liberal iktisat uygulamaları ile millî iktisat düsturu üzerine inşa edildiğini görüyoruz. 1929 Büyük Buhranı sonrasında, hür teşebbüsün kriz nedeniyle beklenen verimi karşılayamaması dolayısıyla liberal iktisattan, devletçi iktisada geçilmiştir. Fakat gerek uygulamada gerek devlet adamlarının söyleminde millî iktisat

ifadesi ve anlayışından vazgeçilmemiştir. Bununla birlikte, devletçi politikaların en ciddi anlamda uygulanmaya başladığı dönem olan 1932 yılından 1937 senesine kadar liberal iktisadın Cumhuriyet Dönemi'ndeki öncülerinden olan Celal Bayar, Atatürk'ün arzusu ile İktisat Vekilliği'ne atanmıştır. 1937 Senesinde ise Başvekillik makamına getirilmiştir. Tüm bu hadiseler göz önüne alındığında, meselenin liberallik ya da devletçilikle ilgili değil, siyasal konumlanış ve idrak ile ilgili olduğu açıkça görülmektedir. Kaldı ki devletçi politikaların uygulandığı dönem içinde küçük ve orta ölçekli esnaflar için Halk Bankası'nın tesis edilmesi ve kriz dolayısıyla iflasın eşiğine gelen Türk Ticaret Bankası'nın devlet tarafından sübvansede edilmesi de keskin devletçilik siyasetinin güdülmediğine kanıt niteliğindedir. Neticeten ifade edilebilir ki II. Meşrutiyet'ten Atatürk Dönemi'ne değin iktisadî idrak manasında devamlılık söz konusudur.

Çalışmanın araştırma ve yazım aşamasında yaptığımız literatür taramalarında birkaç makale ve Murat Koraltürk'ün "*Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*" eseri haricinde konuyu bütüncül olarak ele alan bir araştırmaya rastlamadık. Koraltürk de konuyu Cumhuriyet'in ilk yılları açısından değerlendirmiştir. Fakat biz, daha bütüncül bir yaklaşımla incelemeyi uygun bulduk. Esasen bu döneme kadar böyle bir çalışmanın neden yapılmadığı mevzusu da merak konusudur. Bilindiği üzere Cumhuriyet'in ilk yılları, İttihatçılığın hâlen çok güçlü olduğu ve merkezi idare ile belirli nedenlerden ötürü sürtüştüğü bir dönemdir. Hatta Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e suikast girişimi sonrasında kurulan İzmir İstiklal Mahkemesi ile İttihatçılar tasfiye edilmiştir. II. Meşrutiyet'in Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey de idam edilen isimler arasındadır. *Türk Hava Mecmuası*'nın millî iktisat yanlısı yazarlarından olan Haşim Nahit Bey'in "Cumhuriyet Rejiminin İktisadî Bir Zaferi (Kabotaj)" isimli makalesinde İttihat ve Terakki'yi ve isim vermeden Mehmed Cavid Bey'i şiddetle tenkit ettiğini tezimizin bir önceki bölümünde detaylı bir biçimde ele almıştık. Haşim Nahit Bey'in tavrı, hem İttihatçılığın tasfiyesi hem de İzmir İstiklal Mahkemesi kararları ile ilgilidir. Zira 1908-1918 bandı ile 1923-1929 bandı arası iktisat siyaseti incelendiğinde, liberal iktisadî yaklaşımın tatbik edildiği açıktır. Fakat Türk tipi millî iktisat anlayışı ne Manchester Okulu'na ne de "*Bırakınız geçsinler bırakınız yapsınlar*" anlayışıyla uyuşmamaktadır. Bu anlayışta Devlet ve millî müteşebbis, büyük ve mukaddes bir ülkü için bir ve beraber hareket etmiştir. Bu ülkü

de Türkiye'nin bağımsız bir ekonomiye sahip olması için, devlet destekli millî burjuvazi tarafından sınai, zirai ve ticari üretimin sağlanmasıdır. Amaç birlikteliği olmasına karşın, Atatürk Dönemi yayınlarında neden İttihat ve Terakki karşıtı görüş bulunur sorusu üzerine düşünüldüğünde cevap aslında son derece basittir. Yeni bir devlet kurulmuş ve yeni bir rejim tesis edilmiştir. Dolayısıyla eski devrin mantalitesi olan İttihatçılık reddedilmiştir. II. Meşrutiyet'ten Atatürk Dönemi'ne millî iktisat tarihi, siyasi ve ideolojik gözlükler bir kenara bırakılarak akademik bir bakış ile değerlendirildiğinde açıkça görülmektedir ki millî iktisat ekonomi politiği süreklilik arz etmektedir.

Tarık Zafer Tunaya'nın; *"II. Meşrutiyet Cumhuriyet'in siyasal laboratuvarıdır."* cümlesinden yola çıkıldığında, bu dönemde Türk milletinin siyasallaştığı sonucuna ulaşılabilir. Devlet idarecileri ve fikir insanları, Devlet'in kurutuluşu için, kendilerine ideolojik konumlar belirlemiştir. II. Meşrutiyet Dönemi, içerisinde birçok ideolojik savunuyu barındırmakla birlikte, Devlet yönetiminde Türk milliyetçiliğinin şiar edinildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Millî Mücadele ve Atatürk Dönemi için de Türk milliyetçiliği fikrinin Devlet yönetimindeki esas amil olduğu ifade edilebilir. Söz konusu olan milliyetçi anlayış, iktisat politikalarına millî iktisat siyaseti olarak yansımıştır. Bu doğrultuda millî iktisat anlayışı, modern anlamda ulus oluşumuna katkı sunarak, ulus devletin inşa sürecine eklemlenmiştir. Savımızın kanıtlanması için çalışmamızda öncelikle, birincil kaynaklar kullanılmıştır. Her iki döneme dair gerçekleştirilen çok sayıda çalışma mevcuttur. Fakat II. Meşrutiyet Devri millî iktisat politikasının, Atatürk Dönemi iktisat siyasetinin temeli oluşturduğu ya da farklı bir ifade ile Atatürk Dönemi iktisat politikalarının, II. Meşrutiyet'in millî iktisat anlayışının tamamlayıcısı olduğunu iddia eden ve konuyu bütüncül bir düzlemde karşılaştırmalı olarak ele alan çalışma ne yazık ki yoktur. Tarih bilimi konusu itibarıyla siyasetle daima iç içe geçmiştir. Tarihçilerin siyasal konumlanışları da tarih yazımında önemli bir etkidir. Çalışmamız içinde bu konuyu birkaç örnek ile ortaya koymuştuk. Tarihin ele alımında objektiflik kriteri, söz konusu ideolojik konumlanışlardan sıyrılmak ile doğru orantılıdır. Ele aldığımız dönemlere dair yapılan çalışmalarda ise, araştırmacıların ideolojik konumlanışlarının tarih yazımını belirlediği açıkça görülmektedir. Türkiye'de özellikle 1960'lı yıllardan itibaren yükselişe geçen iktisat tarihi alanındaki çalışmalarda da ifade ettiğimiz durum

görülmektedir. Birçok çalışmada II. Meşrutiyet ve Atatürk Dönemlerinin, tarihçilerin ideolojik konumlanışları doğrultusunda ele alındıkları umurun malumudur. Bu tavrın, akademik objektif bakışa zarar veren bir yaklaşım olduğu öncelikle ifade edilmelidir. Çalışmamızda aynı hataya düşmemek ve objektifliği korumak amacıyla bilhassa birincil kaynaklara müracaat edilmiştir. Söz konusu kaynaklardan süzdüğümüz bilgiler doğrultusunda çalışmanın savına ulaşılmıştır. II. Meşrutiyet ve Atatürk Dönemi iktisat tarihi incelemelerinde tarihçiler ve iktisatçılar tarafından kullanılan “liberal”, “devletçi” ve benzeri birçok terimin Anadolu menşeli olmadığı bilinmektedir. Halbuki II. Meşrutiyet Devri ile yükselişe geçen ve Atatürk Dönemi içinde de devam eden milliyetçilik fikrinin özünde, Türk milleti bulunmaktadır. Devletin iktisadî idaresinde de milliyetçi ya da başka bir ifade ile Türk’e özgü bir hareket tarzı benimsenmiştir. Durum böyle iken, iktisat tarihi alanındaki incelemelerin Avrupa menşeli kavram, tabir ve terminoloji üzerine ikame edilmesi hatalı ve noksan bir bakış ortaya konmasına neden olmaktadır. Zira söz konusu olan dönemler, liberal, devletçi veya karma iktisat gibi tabirler ile değerlendirildiği vakit, kullanılan ifadelerin yaşanan tarih ile tam anlamıyla uyuşmadığı görülmektedir. Özellikle bu nedenden ötürü çalışmamızda Atatürk Dönemi iktisat siyaseti, liberal ya da devletçi tabirleri ile değil, millî iktisat olarak ele alınmıştır.

Son olarak, II. Meşrutiyet Devri ile yükselişe geçen Türk milliyetçiliği fikrinin iktisadî yansıması olan millî iktisat anlayışının, Atatürk Dönemi’nde de devam ettiği ve oluşturulmak istenen millî burjuvazi ile ulus devlet mantığına ve uluslaşma sürecine katkı sunduğu rahatlıkla söylenebilir. Çalışmamızın temel savı ile teze son vermek mümkündür. II. Meşrutiyet Devri, Cumhuriyet’in iktisadî laboratuvarıdır.

KAYNAKÇA

a. Arşiv Kaynakları

1. Osmanlı

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Fon Kodu: İ..MMS, Yer No:158/25.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Fon Kodu: DH. UMVM, Yer No: 78/1.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Fon kodu: HR.SYS., Yer No: 2276-16.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Fon Kodu: HSDHADB, Yer no: 8-8.

2. Cumhuriyet

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu:490-1-0-0 Cumhuriyet Halk Partisi, Yer no: 1-3-16.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon kodu: 490-1-0-0 Cumhuriyet Halk Fırkası, Yer no: 2-7-18.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon kodu: 30-18-1-2 Kararlar Daire Başkanlığı, Yer no: 42-8-11.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu:490-1-0-0 Cumhuriyet Halk Partisi, Yer no:1453-23-1.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon kodu: 30-18-1-2 Kararlar Daire Başkanlığı, Yer no: 62-18-5.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (CBA), Fon kodu: 30-18-1-2 Kararlar Daire Başkanlığı, Yer no: 82-6-2.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (CBA), Fon kodu:30-18-1-2 Kararlar Daire Başkanlığı, Yer no:48-62-7.

b. Yayınlanmış Resmi Belgeler

1930 Sanayi Kongresi: Raporlar-Kararlar-Zabıtlar, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, 1930.

Güneri Akalın, **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları**, Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2008.

Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1931.

“Denizbank Kanunu”, **Resmî Gazete**, 30 Aralık 1937.

Düstur, Tertip:2, Cilt:6, Dersaadet Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334.

Düstur, Tertip:2, Cilt:7, Dersaadet Matbaa-i Amire, İstanbul, 1336.

Düstur, Tertip:2, Cilt: 8/a, İstanbul Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Düstur, Tertip 2, Cilt:9, İstanbul Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Düstur, Tertip:3, Cilt:5, İstanbul Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul, 1931.

“Emlâk ve Eytam Bankası Kanunu”, **Resmi Ceride**, 3 Haziran 1926.

“Eti bank Kanunu”, **Resmî Gazete**, 22 Haziran 1935.

“Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanunu”, **Resmî Gazete**, 18 Haziran 1933.

“İktisadî Buhran Vergisi Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, 1 Aralık 1931.

“İktisadî Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun”, **Resmi Ceride**, 10 Nisan 1926.

“İmtiyazat-ı ecnebiyenin (kapitülasyon) ilgası hakkında irade-i seniyye” **Takvim-i Vekai**, 4 Eylül 1330.

“Kibrit ve çakmak inhisarı işletmesinin devrine ve on milyon dolarlık istikraz aktine dair kanun”, **Resmî Gazete**, 30 Haziran 1930.

“Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu”, **Resmî Gazete**, 30 Nisan 1929.

“Sümerbank Kanunu”, **Resmî Gazete**, 11 Haziran 1933.

Sümerbank, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Teşvik-i Sanayi Kanun-u Layihası, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1328.

“Teşvik-i Sanayi Kanunu”, **Resmi Ceride**, 15 Haziran 1927.

“Ticaret Mukavelesi veya Modüs Vivendi aktetmiyen devletler ülkesinden Türkiyeye yapılacak ithalâta inemnuniyetler veya tahdit veyahut takyitler tatbikına dair kanun”, **Resmî Gazete**, 1 Ağustos 1931.

“Ticarette Tağşişin Men’i ve İhracatın Mürakabesi Ve Korunması Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, 10 Haziran 1930.

“Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, 25 Şubat 1930.

“Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu”, **Resmî Gazete**, 30 Haziran 1930.

“Türkiye Sahillerinde Nakliyatı Bahriye (Kabotaj) ve Limanlarla Kara Suları Dahilinde İcra’yı San’at ve Ticaret Hakkında Kanun”, **Resmi Ceride**, 29 Nisan 1926.

“Türkiye Sınai ve Maadin Bankası Kanunu”, **Resmi Ceride**, 23 Nisan 1925.

Sefer YAZICI, **Milli Egemenlik Belgeleri Havza Genelgesi Amasya Tamimi Erzurum Kongresi Sivas Kongresi Misak-ı Millî Beyannamesi**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 2015.

c. TBMM ZABIT CERİDESİ

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, İçtima:3, Cilt:4, 6. İnıkad, 1-2-3. Celse, 6 Mart 1339.

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre:3, İçtima:3, Cilt:14, 13. İnıkad, 1. Celse, 12 Aralık 1929.

d. Parti-Fırka-Cemiyet Yayınları

Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931.

İstihlak-ı Milliye Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, İkdam Matbaası, İstanbul, 1331.

Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasisi, Ankara, 1926.

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1329 Senesi Siyasi Programı, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1329.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332.

e. SÜRELİ YAYINLAR

1.GAZETELER

“Dün gece saat 22’yi 20 gece çekilen telgraf”, **Akşam**, 6 Şubat 1339, s. 1.

“Gazi Paşa Kumandanın İzmir Kongresindeki Hitabesi”, **Akşam**, 19 Şubat 1923, s. 1.

“Ankara-Kayseri Demiryolu, genç Türkiye Cumhuriyeti’nin fen ve umran sahasında kazandığı Dumlupınar zaferidir.”, **Cumhuriyet**, 29 Mayıs 1927, s. 1.

“Başvekil ve Meclis Reisi birer nutuk söylediler”, **Cumhuriyet**, 13 Aralık.1930, s. 4.

“Devlet Bankası kanunu Dün Mecliste ittifakla kabul olunmuştur”, **Cumhuriyet**, 12 Haziran 1930, s. 1.

“Hubbul Vatan Minel İman”, **Hürriyet**, 1 Rebiülevvel 1285/ 29 Haziran 1868, s. 1.

“Küçük Esnafa Kredi”, **Anadolu**, 9 Kasım 1937, s. 8.

“Millî iktisat hareketi başlamıştır”, **Milliyet**, 14 Aralık 1929, s. 1.

“Millî iktisat mücadelesi”, **Milliyet**, 15 Aralık 1929, s. 1.

“Vatandaş”, **Milliyet**, 12 Aralık 1930, s.2.

“Millî mücadelede birinci hedefimiz ‘Akdeniz’ ikinci İktisattır”, **Milliyet**, 12 Aralık 1930, s.1.

“Millî paramızın korunması için”, **Vakit**, 21 Şubat 1930, s. 4.

“İhtikâr âleminde malî takriri sükûn”, Mehmet Asım (Us), **Vakit**, 22 Şubat 1930, s. 4.

“Atatürkün Nutukları”, **Ulus**, 2 Kasım 1937, s. 2.

“Denizbank, kelimesi öz türkçedir” **Ulus**, 28 Aralık 1937, s. 8.

“Memleketin endüstrileşmesinde yeni adımlar atıldı” **Ulus**, 17 Haziran 1935, s. 1.

2. DERGİLER

Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

Belleten

Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası

Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi

Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi

Doğu Batı

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Econharran Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası

Ekonomik Yaklaşım

Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Hayat Mecmuası

Gümrük ve Ticaret Dergisi

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

İçtihat

İktisadiyat Mecmuası

İslam Mecmuası

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

Kadro

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi

Muhafazakar Düşünce Dergisi

Mülkiye Dergisi

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Servet-i Fünun

Sosyoloji Konferansları

Tarih Araştırmaları Dergisi

Tarih Okulu Dergisi

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Toplumsal Tarih

Toplum ve Bilim

Turkish Studies

Türk Hava Mecmuası

Türk Yurdu

Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Türkiyat Mecmuası

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası

Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası

Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi

Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi

Vergi Raporu

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları

Yeni Mecmua

f. Araştırıma ve İnceleme Eserleri

Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev. Fatmagül Berktaş, Baltalı Kaynak Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2014.

Ahmet Hamdi (Başar), **İktisadî Devletçilik İkinci Cilt**, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1933.

Yusuf Akçura, “Siyaset ve İktisad Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale” **Kitabhane-i Millî**, İstanbul, 1340.

Mustafa Akdağ, **Türkiye’nin Siyasi ve İhtimai Tarihi Cilt:1 1243-1453**, 3. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979.

Öztin Akgüç, **100 Soruda Türkiye’de Bankacılık**, 3. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1992.

Sina Akşin, **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980.

Sina Akşin, **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908**, (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İzmir, 1997.

Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara, 2014.

Michel Beaud, **Kapitalizmin Tarihi 1500 2010**, Çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, Gerçek Yay., İstanbul, 1969.

Korkut Boratav, **100 Soruda Türkiye’de Devletçilik**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.

Korkut Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, 2. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2006.

Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, 9. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

Tevfik Çavdar, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Zuhuri Danişman, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi XI**, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul, 1966.

Mehmet Âkif Ersoy, **Safahat**, Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016.

M. Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), **Nutuk**, 2. Basım, Türk Tayyare Cemiyeti, Ankara, 1927.

Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, 11. Basım, Ötüken Yay., İstanbul, 2014.

François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri -Yusuf Akçura- (1876-1935)**, Çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.

İktisad Esaslarımız, Anadolu Matbaası, İzmir, 1923.

Halil İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt:1 1300-1600**, Çev. Halil Berktaş, 2. Basım, Eren Yay., İstanbul, 2004.

Halil İncalcık, **Osmanlılar Fütühat İmparatorluk ve Avrupa ile İlişkiler**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Halil İncalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, 52. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Afet İnan, **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995.

Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001) “Ekonomi Politik” Açısından Bir İrdeleme**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Gülten Kazgan, **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Murat Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Çağdaş Cansın Korkmaz, **Birinci Dünya Savaşı Sonunda İmzalanan İki Barış Antlaşması Sevr ve Versay**, Boyut Yayınları, İstanbul, 2018.

Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Yılmaz Kurt, **Koçibey Risalesi**, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1. Cilt (1929-1932)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988.

Frederich List, **Millî İktisadiyat Sistemi**, Çev. Haşim Nahid, Türkiye Cumhuriyeti İktisat Vekaleti, İstanbul, 1927.

M. Hanifi Macit, **Faşizm ve Nazizm**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2007.

Robert Mantran (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I Osmanlı Devleti’nin Doğuşundan 18. Yüzyıl Sonuna**, Çev. Server Tanilli, 2. Basım, Adam Yay., İstanbul, 1999.

Mehmed Cavid Bey, **Maliye Nazırı Cavid Bey'in Nutku**, İstanbul Matbaa-i Amiresi, İstanbul, 1327.

Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Cilt 2**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969.

Mustafa Fazıl Paşa, **Paris'ten Bir Mektup**, Artin Asaduryan Matabaası, İstanbul, 1326.

İlber Ortaylı, **Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.

İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 17. Baskı, Kronik Yayınları, Ankara, 2018.

Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Prens Sabahaddin, “Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah”, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1324.

Sakızlı Ohannes Paşa, **Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel**, Mehran Matbaası, İstanbul, 1297.

Ernest Ermonson Ramsour, **Genç Türkler ve İttihât ve Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi**, Çev. Hacasan Yüncü, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2001.

Resneli Niyazi, **Balkanlarda Bir Gerillacı Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları**, Der: İhsan Ilgar, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl II**, Çev. Örgün Uğurlu, (Ed. Nurer Uğurlu), Yeni Gün Haber Ajansı, İstanbul, 1999.

Erdem Sönmez, **Ahmet Rıza Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Abula Mardonoviç Şamsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, Çev. Ataol Behramoğlu, 2. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Zafer Toprak, **İttihat – Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.

Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, 2. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.

İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı Bir Millî İktisat Tetkiki**, 1. Baskı, Kadro Mecmuası Neşriyatı, Ankara, 1934.

Tarik Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, Cilt:1, İletişim yay., İstanbul, Cilt:1, 2011.

Türkiye ve Düvel-i İtilafiye Arasında Lozan Sulh Muahedenamesi Mukavelat ve Senedat 24 Temmuz 1923-1339, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1923.

Durmuş Yalçın, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.

Durmuş Yalçın, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.

N.V. Yeliseyeva; A.Z. Manfred, **Yakın Çağlar Tarihi**, Çev. Özdemir İnce; Ergün Tuncalı, 3. Baskı, Konuk Yayınları, İstanbul, 1978.

Oktay Yenal, **Cumhuriyet’in İktisat Tarihi**, 1. Baskı, Homer Kitapevi, İstanbul, 2003.

Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye 2 Tanzimat’tan I. Dünya Savaşına**, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975.

Yusuf Hikmet (Bayur), **Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi**, Ankara Vilayet Matbaası, 1336.

Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, 7. Baskı, İstanbul, 2000.

MAKALELER

Abdullah Cevdet (Karlıdağ), “Midhat Paşa”, **İctihat**, Numara:8, Kahire, 1908, ss. 285-289.

Abdullah Cevdet (Karlıdağ), “İktisadî Vatanperverlik”, **İctihat**, Cilt:24, Sayı:280, İstanbul, 1929, ss. 5247-5248.

“Ahd-i Atikenin Ref ve İlgası”, **Servet-i Fünun**, 4 Eylül 1330.

Ahmet İhsan, “Türkiye İş Bankası”, **Servet-i Fünûn**, Cilt:64, Sayı: 1675, İstanbul, 1928, ss. 290-291.

Ahmed Muhtar, “Zirai Program”, **Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Cilt:3, Numara:9, İstanbul, 1325, ss. 47-70.

Ahmed Muhtar, “Duyun-u Umumiye-i Düvel”, **Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Cilt:2, Numara:9, 1325, İstanbul, ss. 172-189.

Ahmed Muhyiddin, “Millî İktisad: Bu En Mübrem ve En Acil Vazifemizdir”, **İslam Mecmuası**, Cilt:4, Sayı:37, İstanbul, 1331, ss. 10-14.

Muvaffak Akbay, “Demokrasi ve Müfrit Sendikalizm Cereyanları”, **Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:3, Sayı:2, Ankara, 1946, ss. 345-356.

Mustafa Akdağ, “Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı: 2-3, Ankara, 1964, ss. 1-49.

Sina Akşin, “Sened-i İttifak ile Manga Carta'nın Karşılaştırılması”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:16, Sayı:7, Ankara, 1992, ss. 115-123.

Necmettin Alkan, “1908 Jön Türk İhtilalinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:175, İstanbul, 2008, ss. 48-52.

Ali Akyıldız, “Para”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul, 2007, ss. 163-166.

Cemal Avcı, “Tekâlif-i Harbiye ile Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı:31, Ankara, 1995, ss. 223-238.

Müşerref Avcı, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt:14, Sayı:54, Ankara, 2014, ss. 39-58.

Nermin Zahide Aydın, “Maliye Nazırı Cavid Bey”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:12, Sayı:2, Kahramanmaraş, 2015, ss. 1-14.

Murat Aydoğdu, “Mütareke Döneminde İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümetleri Arasında İthalat Gümrük Vergisi Problemi (1918-1922)”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Cilt:15, Sayı:30, İstanbul, 2016, ss. 59-88.

Şarika Gedikli Berber, “Osmanlı’nın Son Döneminden Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Liberalizm-Devletçilik Çatışması”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:27, Sayı:80, Ankara, 2011, ss. 209-240.

Ercüment Berk, “Yusuf Akçura ve Fikirleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 59, Erzurum, 2017, ss. 479-509.

Kemal Beydilli, “Kabakçı İsyanı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 8-9.

Ahmet Emre Biber, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Sistemine Eklemlenme Süreci ve Azgelişmişliğinin Evrimi”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:6, Sayı:1, 2009, ss. 27-44.

Ali Birinci, “Türk Ocağı Tarihinden Simalar: Mustafa Zühtü İnhan”, **Türk Yurdu**, Cilt: 19, Sayı:143, Ankara, 1999, ss. 8-10.

Ali Birinci, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi (1895), **Osmanlı-2 Siyaset**, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 401-409.

Tahir Çağa, “Türkiye’de Deniz Kabotajı Tekeli”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt:41, Sayı:3-4, İstanbul, 1975, ss.197-223.

Derya Bozoklu, “Atatürk Döneminde Bankacılık Sistemine ve Gelişimine Genel Bir Bakış”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:19, Sayı: 55, Ankara, 2003, ss. 269-302.

Hülya Derya, “Frederich List’te Korumacı Politikalar”, **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt:29, Sayı: 107, Ankara, 2018, ss. 103-140.

Nedim Dikmen, “Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt:19, Sayı:2, Erzurum, 2005, ss. 137-159.

Doğan Duman, “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, İzmir, 1992, ss. 127-141.

Feridun Emecen, “Ağnam Resmi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 478-479.

Mustafa Erdoğan, “Liberalizm ve Türkiye’deki Serüveni”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce -Liberalizm**, (Ed. Tanıl Bora; Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, Cilt:7, İstanbul, 2005, ss. 23-40.

Mehmet Erkal, “Öşür”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 100-103.

Bahadır Eser; Hakan Yüksel, “Korporatizm, Faşizm ve Solidarizm Kavramları Ekseninde Erken Dönem Cumhuriyet Siyaseti Üzerine Bir İnceleme”, **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, Cilt: 8, Sayı:16, Zonguldak, 2012, ss. 181-200.

Haşim Nahit, “Cumhuriyet Rejiminin İktisadî Bir Zaferi (Kabotaj)”, **Türk Hava Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:7, Ankara, 1926, ss. 1-2.

Baran Hocaoglu, “İkinci Meşrutiyet’in İlânı Sırasında İki Tarz-ı Siyaset: Merkezîyetçiler ile Âdem-i Merkezîyetçiler Mücadelesi”, **Doğu Batı**, Özel Cilt II, Sayı:46, Ankara, 2008, ss. 133-142.

Mehmet Genç, “İltizam”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 154-158.

Ziya Gökalp, “İçtimaiyat Para ve Tescül”, **Yeni Mecmua**, Cilt:2, Sayı:41, İstanbul, 1334, ss. 282-283.

Ziya Gökalp, “Millet Nedir, Millî İktisad Neden İbarettir?”, **İktisadiyat Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:1, İstanbul, 1331, s. 3.

Ziya Gökalp, “İçtimaiyat İktisadî Vatanperverlik”, **Yeni Mecmua**, Cilt:2, Sayı:43, İstanbul, 1918, ss. 322-323.

Ziya Gökalp, “Millî İktisad Nasıl Vücuda Gelir”, **İktisadiyat Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:35, İstanbul, 1332, ss. 1-3.

Ziya Gökalp, “Millet Nedir, Millî İktisad Neden İbarettir? II” **İktisadiyat Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:7, İstanbul, 1332, ss. 1-2.

Firdevs Gümüsoğlu, “Türk Yurdu”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Milliyetçilik**, (Ed. Tanıl Bora; Murat Gültekinil), İletişim Yayınları, Cilt:4, İstanbul, 2008, ss. 269-274.

Himmet Hülür; Gürsoy Akça, “İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:17, Konya, 2005, ss. 311-341.

İbrahim Fazıl, “Osmanlı Bankası”, **Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt:3, Sayı:21, İstanbul, 1341, ss. 1072-1084.

Halil İnalcık, “Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu”, **Belleten**, Cilt:28, Sayı:112, Ankara, 1964, ss. 602-622.

Halil İnalcık, “Cizye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 45-48.

İsmail Hüsrev (Tökin), “Demiryollarımız”, **Hayat Mecmuası**, Cilt:5, Sayı:115, İstanbul, 1929, ss. 213-217.

“İtibar-ı Millî Bankası’nın Mühim Bir Teberruu”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, Cilt:2, Sayı:18, İstanbul, 1339, s. 146.

Oğuz Kaan, “Türk Siyasi Tarihi’nde Jön Türk Kongreleri”, **Econharran Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:3, Sayı:4, Şanlıurfa, 2019, ss. 1-19.

Cemal Kafadar, “Gazâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 427-429.

Haydar Karadağ; Mustafa Şit, “Osmanlı Devleti’nde Toprak Mülkiyetinin İktisadi Sistemler Açısından Değerlendirilmesi”, **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:4, Rize, 2016, ss. 42-65.

Abdülaziz Kardaş, “Cumhuriyet Dönemi’nde Bir Bankacılık Serüveni: Denizbank (1937-1939)”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:10, Iğdır, 2016, ss. 129-154.

Erdoğan Kesinkılıç, “Duyun-ı Umumiye İdaresi”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 655-673.

Murat Kılıç, “Tekinalp”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: Ek-2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2019, ss. 586-587.

Oktay Kızılkaya; Ahmet İlyas, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Solidarist Korporatizmin Türk Sosyal Hayatına Yansıması”, **Turkish Studies**, Cilt:8, Sayı:11, Ankara, 2013, ss. 202-217.

Yunus Koç, “Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:8, Sayı:16, İstanbul, 2010, ss. 171-200.

Murat Koraltürk, “Türkiye Ekonomisi (1923-1960), **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:17, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 108-1047.

Münir Kutluata, “Sakarya’da Bankacılık ve Türk Ticaret Bankası”, **Sosyoloji Konferansları**, Sayı:11, İstanbul, 1970, ss. 55-106.

Mahmud Sadık, “Türkiye’de Demiryol Siyaseti Muvaffakiyetleri”, **Servet-i Fünun**, Cilt:62, Sayı:1605, İstanbul, 1927, ss. 4-6.

Birol Mercan; Abdülkadir Buluş, “Osmanlı’nın Son Dönemindeki İktisadî Sorunlara Yönelik Çözüm Arayışlarında Liberal Aydınlar”, **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, Yıl:1, Sayı:4, Ankara, 2005, ss. 217-241.

Mustafa Zühdü (İnhan), “Ziraat Memleketi miyiz?” **Türk Yurdu**, Cilt:6, Sayı:3, İstanbul, 1330, ss. 74-81.

Mustafa Zühdü (İnhan), “İktisad-ı Millî”, **Türk Yurdu**, Cilt.8, Sayı:6, İstanbul, 1331, ss. 106-107.

Servet Mutlu, “Düşünce ve Uygulamada Devletçilik”, **Türk Yurdu**, Cilt:31, Sayı:63, Ankara, 2011, ss. 123-140.

Aslıhan Nakiboğlu; Edip Bukarlı, “II. Mahmud Dönemi İktisadi Islahatları”, **Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:14, Denizli, 2017, ss. 31-51.

Ejder Okumuş, “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, 2005, ss. 9-36.

Muhammed Emirhan Onhan; Taner Güney, “Yeniçeriliğin Kaldırılışı ve Sosyoekonomik Sonuçları”, **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Cilt:20, Sayı:34, Karaman, 2018, ss. 41-52.

Melek Öksüz, “Amerikan Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Para Politikası ve Bu Doğrultuda Yapılan Düzenlemeler”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:26, Sayı:1, İstanbul, 2016, ss. 233-266.

İzzettin Önder, “Âşarın Kaldırılması”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt:43, Sayı:2, Ankara, 2019, ss. 491-510.

Serdar Ösen, “Osmanlı Devleti’nde Tütün Kaçakçılarıyla Mücadele: Niğde Örneği”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:38, 2015, ss. 49-68.

Rahmi Deniz Özbay, “17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)”, **Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı**, Yalova Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi, Yalova, 30-31 10. 2009- 01.11.2009., ss. 2108-2125.

Sevilay Özer, “1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Çerçevesinde Yerli Malı ve Tutum Haftası Kutlamaları”, **Turkish Studies**, Cilt:8, Sayı:5, Ankara, 2013, ss. 595-613.

Levent Özkardeş, “Cumhuriyetin İlk Yılları ve 1929 Ekonomik Buhranında Dış Ticaretin Yönetimi”, **Gümrük ve Ticaret Dergisi**, Sayı:6, Ankara, 2015, ss. 25-34.

Hasan Özyurt, “Atatürk Dönemi, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938)”, **Sosyoloji Konferansları**, Sayı:19, ss. 119-148.

Parvus (Alexander Helphand), “Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu”, **Türk Yurdu**, Cilt:2, Sayı:19, İstanbul, 1328, (Esaret) ss. 587-591.

Parvus (Alexander Helphand), “Köylüler ve Devlet”, **Türk Yurdu**, Cilt:1, Sayı:9, İstanbul, 1328, ss. 262-268.

Parvus (Alexander Helphand), “Köylü ve Devlet”, **Türk Yurdu**, Cilt:5, Sayı:10, İstanbul, 1329, (Köylü) ss. 1158-1162.

Mehmed Gökhan Polatoğlu, “Atatürk Dönemi’nde Maden ve Enerji Alanında Kurulan Bir İktisadî Devlet Teşekkülü: Etibank”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:38, Sayı:66, Ankara, 2019, ss. 444-478.

Yaşar Semiz, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:35, Konya, 2014, ss. 217-244.

Savaş Sertel; Şahin Yedek, “İttihat ve Terakki’nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey’in Hayatı ve Faaliyetleri”, **Tarih Okulu Dergisi**, Cilt: 8, Sayı:24, 2015, ss. 377-403.

Servet Habibullah, “Millî Teyakkuz ve İtibar-ı Millî Bankası”, **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:16, İstanbul, 1335, ss. 286-287.

Metin Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:28, Sayı:46, Ankara, 2009, ss. 53-69.

Refii Şükrü Sulva, “Bügünkü Harp Dünyada ve Türkiyede Şeker Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:2, İstanbul, 1940, ss. 471-490.

Şennur Şenel, “Osmanlılarda Ticaret Anlayışı ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:10, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1364-1379.

Abdüllatif Şener, “İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları”, **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1, Ankara, 1990, ss. 203-232.

Şevket Süreyya (Aydemir), “Plan mefhumu hakkında”, **Kadro**, Sayı:5, Ankara, 1932, ss. 5-12.

Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları”, **Osmanlı Ansiklopedisi-3**, Cilt:3, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 17-31.

Tekin Alp (Munis), “Millî İktisad”, **İslam Mecmuası**, Cilt:2, Sayı:22, İstanbul, 1330, ss. 14-15.

Tekin Alp (Munis), “Memleketimizde İş Bölümü”, **Yeni Mecmua**, Cilt:1, Sayı:6, İstanbul, 1333, ss. 117-118.

Tekin Alp (Munis), “İçtimai Seyahat Tesanütcülük-Solidarizm”, **Yeni Mecmua**, Cilt:1, Sayı:26, İstanbul, 1332, ss. 514-519.

Tekin Alp (Munis), “Harb ve İktisad I Millî İktisad”, **Yeni Mecmua**, Cilt:3, Sayı:59, İstanbul, 1334, ss. 133-134.

Tekin Alp (Munis), “İtibar-ı Millî Bankası”, **İktisadiyat Mecmuası**, Cilt:2, Sayı:40, İstanbul, 1332, ss. 1-2.

Hâmede Topçuoğlu, “Etibank ve Sosyal Politikası”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:13, Sayı:1, Ankara, 1956, ss.287-328.

Zafer Toprak, “İkinci Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:1, İstanbul, 1977, ss. 92-123.

Zafer Toprak, “Millî İktisat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, (Murat Belge; Fahri Aral), İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 740-747.

Ahmet Kamil Tunçel; Murat Yıldırım, “1854-1874 Döneminde Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti’nin İflasına Neden Oldu?”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 16, Sayı:1, Edirne, 2014, ss. 1-26.

Erdinç Tokgöz, “19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi”, **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:18, Sayı, 2, Ankara, 2000, ss. 365-376.

Şayan Ulusan, “Şark Meselesi’nden Sevr’e Türkiye”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:8, Sayı:18, İzmir, 2009, ss. 229-256.

Vedat Nedim Tör, “Millî İktisat: Türk devletçiliği ihtibas devletçiliği değildir”, **Kadro**, Sayı:17, Ankara, 1933, ss. 16-21.

İstiklâl Yaşar Vural, “Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:20, Kütahya, 2008, ss. 77-114.

Mehmet Emin Yardımcı; Erhan Ayvaz, “Osmanlı Mali Sisteminde İrâd-I Cedid Hazinesi ve Muhasebe Kayıtları (1799-1800)”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:7, Sayı: İktisat Özel Sayısı, Bingöl, 2017, ss. 253-287.

Yiğit Yılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Vergi Sistemi ve Vergi Denetimi”, **Vergi Raporu**, Sayı:232, Ankara, 2019, ss. 11-22.

Yılmaz Yurtseven, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Vergi Adaleti”, **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri** (Ed. Fethi Gedikli), On iki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2014, ss. 151-162.

Nuri Yüce, “Akçura, Yusuf”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, ss. 228-229.

ANSİKLOPEDİLER

Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce

Osmanlı Ansiklopedisi

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Türkler Ansiklopedisi

TEZLER

Ahmet Bostancı, **Lozan Görüşmeleri Sırasında Yapılan Askeri Hazırlıklar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2019.

Zekeriya Demir, **“İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları”** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.

Ersin Gürdamar, **Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tütün Politikaları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2019.

Ahmet Öğreten, **Nizâm-ı Cedid’e Da’ir Islâhât Lâyhâları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989.

Somer Alp Şimşeker, **“İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Ekonomi Politikalarında Topyekûn Harbin Etkisi ve Kara Kemal Bey’in Yeri”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harp Akademisi Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Ercan Tatar, **Milli İktisat ve Kara Kemal**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2007.

Naci Yılmaz, **“1930-1946 Döneminde Türk Bankacılık Tarihi”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul, 2007.

Nihat Yılmaz, **Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.